

Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь
Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў

Н. У. Клімянкова

САЦЫЯЛОГІЯ І ПСІХАЛОГІЯ ЧЫТАННЯ

*Рэкамендавана ВМА па адукацыі ў галіне культуры і мастацтваў
у якасці вучэбна-метадычнага дапаможніка*

для студэнтаў устаноў вышэйшай адукацыі па спецыяльнасці

*1-23 01 11 Бібліятэчнаўстава і бібліяграфія (па напрамках),
напрамку спецыяльнасці*

*1-23 01 11-01 Бібліятэчнаўстава і бібліяграфія (менеджмент),
спецыялізацыі*

1-23 01 11-03 Культурна-адпачынкавая дзейнасць

Мінск
БДУКМ
2015

УДК [028:316.3+028.02](075.8)
ББК [60.562.1+88.261.4]я73
К 492

Рэцэнзенты:

Н. А. Ляйко, прафесар кафедры інфармацыйных рэсурсаў
факультэта інфармацыйна-дакументных камунікацый БДУКМ,
кандыдат гістарычных навук, дацэнт

Л. Р. Цітарэнка, прафесар кафедры сацыялогіі факультэта
філасофіі і сацыяльных навук БДУ, доктар сацыялагічных навук,
прафесар

Клімянкова, Н. У.

К492 Сацыялогія і псіхалогія чытання / Н. У. Клімянкова ; М-ва
культуры Рэсп. Беларусь, Беларус. дзярж. ун-т культуры і
мастацтваў. – Мінск : БДУКМ, 2015. – 213 с.

ISBN 978-985-522-121-1.

Вучэбны дапаможнік раскрывае пытанні сацыялогіі і псіхалогіі чытання, чытацкага развіцця, бібліяпсіхалогіі. Адлюстраваны айчынныя і замежныя напрацоўкі сацыёлагаў, псіхолагаў і бібліятэчнаўцаў, выкарыстаны матэрыялы даследаванняў і асабісты вопыт аўтара. Засяроджана ўвага на гісторыі сацыялогіі чытання, у тым ліку гісторыі сацыялогіі чытання ў Беларусі. Таксама падрабязна аналізуецца сучасны стан сацыялогіі чытання ў нашай краіне.

Матэрыял выкладаецца ў даступнай, зразумелай студэнтам форме, дапаўняецца шматлікімі прыкладамі з вопыту работы бібліятэчных сацыёлагаў.

Дапаможнік карысны для студэнтаў, у тым ліку для напісання курсавых і дыпломных работ, а таксама для магістрантаў і аспірантаў.

УДК [028:316.3+028.02](075.8)
ББК [60.562.1+88.261.4]я73

ISBN 978-985-522-121-1

© Клімянкова Н. У., 2015
© Афармленне. УА «Беларускі дзяржаўны
універсітэт культуры і мастацтваў», 2015

ЗМЕСТ

Прадмова.....	5
Уводзіны. Прадмет і задачы дысцыпліны, яе метадычныя асаблівасці	7

Раздзел I. Сацыялогія чытання: гісторыя, тэорыя, методыка

Тэма 1. Сутнасць, задачы і функцыі сацыялогіі чытання. Этапы станаўлення сацыялогіі чытання ў СССР	12
Тэма 2. Сацыялагічныя даследаванні чытання ў другой палове XX – пачатку XXI ст.	21
Тэма 3. Развіццё сацыялогіі чытання ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць	32
Тэма 4. Тэарэтыка-метадалагічныя падыходы да сацыялагічных даследаванняў чытання	42
Тэма 5. Метады збору першаснай сацыялагічнай інфармацыі і іх выкарыстанне ў сацыялогіі чытання	55
Тэма 6. Шкалы вымярэння і іх выкарыстанне. Арганізацыя даследавання чытання ў бібліятэцы, аналіз і ўкараненне яго вынікаў	62

Раздзел II. Псіхалогія чытання і чытацкага развіцця як напрамкі бібліятэчнай псіхалогіі

Тэма 7. Этапы станаўлення бібліяпсіхалогіі і псіхалогіі чытання як яе неад’емнай часткі	74
Тэма 8. Тэорыя чытацкага развіцця і псіхалагічныя аспекты вывучэння чытання	93
Тэма 9. Псіхалагічная структура чытацкай свядомасці, чытацкай дзейнасці і чытацкіх зносін. Чытацкая накіраванасць і чытацкі статус асобы	101
Тэма 10. Праблемы тыпалогіі чытача з пункту гледжання тэорыі чытацкага развіцця. Акмеалагічная канцэпцыя чытання ў чытачазнаўстве і бібліятэказнаўстве	116

Раздел III. Тэарэтыка-метадычныя аспекты бібліятэчных зносін як прадмет даследавання бібліяпсіхалогіі

Тэма 11. Спецыфіка прафесійных зносін бібліятэкара аддзела абслугоўвання	127
Тэма 12. Бібліятэкар і чытач як партнёры ў зносінах, успрыманне імі адзін аднаго	136
Тэма 13. Праблемы камунікатыўнага ўзаемадзеяння бібліятэкара з чытачом у ходзе абслугоўвання	149
Тэма 14. Умовы і прыёмы паляпшэння зносін бібліятэкара з чытачом у абслугоўванні	162

Раздел IV. Выкарыстанне бібліяпсіхалагічных тэхналогій у бібліятэчным абслугоўванні

Тэма 15. Кампенсаторная функцыя чытання і бібліятэрапія	170
Тэма 16. Арганізацыя чытацкіх зносін у публічнай бібліятэцы	177
Тэма 17. Канфлікты ў ходзе абслугоўвання, іх прафілактыка і ліквідацыя	189
Тэма 18. Чытацкая і камунікатыўная кампетэнтнасць бібліятэкара як перадумова прафесійнай самарэалізацыі	199
Заклучэнне	210

ПРАДМОВА

«Сацыялогія і псіхалогія чытання» з'яўляецца адной з вучэбных дысцыплін па спецыяльнасці 1-23 01 11 Бібліятэказнаўства і бібліяграфія (па напрамках). Актуальнасць вывучэння дысцыпліны абумоўлена фундаментальнай роллю спецыяльных сацыялагічных і псіхалагічных ведаў у фарміраванні прафесійнага светапогляду студэнтаў, неабходнасцю пераемнасці гістарычнага вопыту, назапашанага сусветным бібліятэказнаўствам.

Мэтай дысцыпліны «Сацыялогія і псіхалогія чытання» з'яўляецца авалоданне прыёмамі вывучэння карыстальнікаў, вырашэння псіхалага-педагагічных праблем чытання і звязаных з ім бібліятэчных зносін.

Дыалектычная сувязь псіхалогіі і сацыялогіі чытання, узаемадзеянне сацыяльных і псіхалагічных фактараў у чытацкім развіцці спрыяюць аб'яднанню ў межах комплекснай вучэбнай дысцыпліны такіх узаемазвязаных напрамкаў, як сацыялогія чытання, псіхалогія чытання, а таксама псіхалогія зносін, якія абумоўлены чытаннем.

Вучэбны дапаможнік уключае чатыры раздзелы: «Сацыялогія чытання: гісторыя, тэорыя, методыка», «Псіхалогія чытання і чытацкага развіцця як напрамкі бібліятэчнай псіхалогіі», «Тэарэтыка-метадычныя аспекты бібліятэчных зносін як прадмет даследавання бібліяпсіхалогіі» і «Выкарыстанне бібліяпсіхалагічных тэхналогій у бібліятэчным абслугоўванні».

У першым раздзеле разглядаецца гісторыя, тэорыя і методыка сацыялогіі чытання. Тут расказваецца аб гісторыі і сучасным стане сацыялогіі чытання ў Беларусі, прыводзяцца прыклады найбуйнейшых сацыялагічных даследаванняў, апісваюцца дасягненні айчынных сацыёлагаў чытання. Другі раздзел прысвечаны псіхалогіі чытання. У ім таксама спалучаюцца гісторыя станаўлення псіхалагічнай навукі аб чытанні з сучаснымі праблемамі псіхалогіі чытання і чытацкага развіцця, якое разумеецца як ключавая катэгорыя псіхалогіі чытання. У трэцім раздзеле адлюстравана аўтарская канцэпцыя бібліятэчных зносін ва ўсёй іх разнастайнасці і шматбаковасці. Чацвёрты, заключны раздзел прысвечаны асноўным аспектам бібліятэчнага

псіхалага-педагагічнага ўплыву на чытанне і чытацкія паводзіны карыстальнікаў. У ім разглядаюцца кампенсаторная функцыя чытання і яе выкарыстанне ў бібліятэрапіі, арганізацыя чытацкіх зносін у бібліятэцы як сродак далучэння да чытання і актывізацыі чытацкага развіцця асобы, праблемы прадухілення і вырашэння канфліктных сітуацый у абслугоўванні. Завяршае раздзел тэма аб камунікатыўнай і чытацкай кампетэнтнасці бібліятэкара як перадумове яго прафесійнай і асобаснай рэалізацыі. Такім чынам, у дапаможніку арганічна спалучаюцца аналіз чытання як сацыяльнай з’явы і псіхалагічнага працэсу, разгляд феномена бібліятэчных зносін як інструмента станоўчага ўплыву на чытанне і чытацкую дзейнасць, а таксама ўяўленне аб рэалізацыі псіхалага-педагагічных механізмаў узаемадзеяння бібліятэкара з карыстальнікам у працэсе абслугоўвання.

Студэнты пазнаёмяцца з гісторыяй, тэорыяй і метадыкай сацыялагічных і псіхалагічных даследаванняў чытання, даведаюцца аб шляхах і спосабах фарміравання культуры чытання і тыпалогіі чытачоў, спасцігнуць псіхалага-педагагічныя асновы ўзаемадзеяння бібліятэкара з чытачом у працэсе бібліятэчнага абслугоўвання.

Засваенне гэтых ведаў дазволіць студэнтам ажыццяўляць сацыялагічнае і псіхалагічнае вывучэнне чытацкіх характарыстык карыстальнікаў бібліятэк; ужываць сучасныя формы і метады падтрымкі чытання і яго аптымізацыі; валодаць эфектыўнымі псіхалага-педагагічнымі прыёмамі ўзаемадзеяння з карыстальнікамі.

Інфармацыя, пададзеная ў раздзелах, можа быць выкарыстана пры напісанні курсавых і дыпломных работ, вывучэнні такіх дысцыплін, як «Абслугоўванне карыстальнікаў бібліятэк», «Арганізацыя і метадыка бібліяграфічнай работы», «Бібліятэчна-інфармацыйны менеджмент», «Бібліятэчна-інфармацыйны маркетынг» і інш.

Дапаможнік будзе карысным і тым, хто займаецца навуковай дзейнасцю: магістрантам, аспірантам, суіскальнікам. Метадычныя парады ўяўляюць інтарэс для бібліятэкараў-практыкаў – усіх, хто цікавіцца сацыялогіяй і псіхалогіяй чытання.

Спіс літаратуры ў канцы кожнай тэмы дапаможа навучэнцам паглыбіць веды ў працэсе самастойнай работы, а бібліятэкарам-практыкам – значна пашырыць свае ўяўленні аб чытанні, яго вывучэнні і шляхах станоўчага бібліятэчна-педагагічнага ўплыву на яго змест, характар і распаўсюджанне.

Уводзіны.

Прадмет і задачы дысцыпліны, яе метадычныя асаблівасці

Асноўныя пытанні:

Патрэбнасць у вывучэнні праблем сацыялогіі і псіхалогіі чытання і неабходнасць укаранення дадзенай дысцыпліны.

Сацыялогія і псіхалогія чытання як навука аб праблемах чытання, чытача, бібліятэкі. Яе роля ва ўмовах крызісу чытання.

Сувязь з іншымі вучэбнымі дысцыплінамі, змястоўныя і метадычныя асаблівасці.

Патрэбнасць у вывучэнні праблем сацыялогіі і псіхалогіі чытання і неабходнасць укаранення дадзенай дысцыпліны.

Усебаковае і шматаспектнае вывучэнне чытання і чытача, перш за ўсё, абумоўлена неабходнасцю больш глыбокага і да-сканалага разумення яго інтарэсаў і патрэбнасцей, заканамернасцей і асаблівасцей чытацкіх паводзін, чытацкага развіцця і чытацкіх зносін. Магчымасць станоўчага ўплыву на чытанне знаходзіцца ў непасрэднай залежнасці ад узроўню навуковых уяўленняў аб яго прыродзе, сучасным стане і перспектывах існавання ва ўмовах інфарматызацыі і пабудовы грамадства ведаў.

Існуе дыялектычная сувязь псіхалогіі і сацыялогіі чытання. Узаемадзеянне сацыяльных і псіхалагічных фактараў у такой складанай і шматбаковай з'яве, як чытанне, не бярэцца пад сумненне, але ступень іх уплыву адзін на аднаго, шляхі ўзаема-праціканнення метадык, тэорыі і практыкі застаюцца прадметам глыбокага асэнсавання і абмеркавання. Можна канстатаваць наяўнасць у бібліятэказнаўстве такіх узаемазвязаных напрамкаў даследавання чытання, як сацыялогія чытання, псіхалогія чытання, а таксама псіхалогія зносін, якія абумоўлены чытаннем, – бібліятэчных зносін.

Сацыялагічныя і псіхалагічныя аспекты ўзаемадзеяння чалавека з крыніцамі інфармацыі нельга разглядаць паасобку і ў адрыве ад псіхалага-педагагічных механізмаў уплыву на чытача як з боку грамадства, так і з боку бібліятэкі. Вось чаму мы палічылі магчымым аб'яднаць адзначаныя кірункі ў межах адной, комплекснай дысцыпліны.

Даследаванні ў галіне сацыялогіі і псіхалогіі чытання сталі неад'емнай часткай бібліятэчнаўства і бібліяграфічнаўства. Не з'яўляюцца выключэннем і айчынныя навукоўцы, якія даволі актыўна ў апошнія два дзесяцігоддзі звяртаюцца да сацыялагічнай, псіхалагічнай, сацыяльна-псіхалагічнай і сацыяльна-педагагічнай праблематыкі, дзе пытаннем сацыялогіі і псіхалогіі чытання, псіхалогіі зносін паміж бібліятэкарам і карыстальнікам адводзіцца вядучая роля.

Павышэнне інтарэсу да праблем чытання ў апошнія часы відавочна і абумоўлена некалькімі фактарамі. Перш за ўсё, гэта істотныя змены ў інфармацыйным, сацыякультурным і адукацыйным асяроддзі, што вызначаюць развіццё чытача і чытання. Узнікла супярэчнасць паміж інтэнсіўным развіццём тэлекамунікацыйных тэхналогій, здольных забяспечыць доступ да любой інфармацыі ў неабмежаваных аб'ёмах, і псіхафізіялагічнымі магчымасцямі яе ўспрымання, асэнсавання, разумення і ацэнкі чалавекам. Псіхіка чалавека і псіхічныя механізмы працэсу чытання застаюцца практычна нязменнымі з пункту гледжання хуткасці засваення інфармацыі ў вялікіх аб'ёмах.

Мала змяняецца і стратэгія вывучэння чытача і чытання, а таксама псіхалага-педагагічнага забеспячэння прыцягнення да чытання і чытацкага развіцця. У выніку назіраецца зніжэнне культуры чытання – галоўнага індикатара чытацкага развіцця, аб чым сведчаць разнастайныя даследаванні. У свядомасці дзяцей, падлеткаў і юнакоў змяніўся каштоўнасны статус чытання, якое ва ўмовах экспансіі экраннай культуры не проста адыходзіць на другі план, але нават часам успрымаецца як архаізм.

Пагроза страты культуры чытання ўстрывожыла прафесійную супольнасць педагогаў, бібліятэкараў і чытачазнаўцаў. Назіраецца актывізацыя руху па пераадоленні негатыўных тэндэнцый. У Расіі, напрыклад, арганізаваны цэнтры чытання пры бібліятэках, створаны грамадскія арганізацыі (Расійская асацыяцыя чытання, Расійская школьная бібліятэчная асацыяцыя), навуковыя секцыі «Псіхалогія і педагогіка чытання» пры Расійскім псіхалагічным таварыстве, аддзяленні Міжнароднай асацыяцыі чытання.

З'явіліся новыя часопісы, у якіх друкуюцца разнастайныя артыкулы па чытанні, праводзяцца канферэнцыі, навукова-практычныя семінары, круглыя сталы, майстар-класы, бацькоўскія сходы. Аналагічныя працэсы адбываюцца і ў нашай краіне, хаця

і ў больш сціпных маштабах. 2012 г. быў годам чытання, што выклікала значную актывізацыю ўсіх бакоў яго вывучэння і псіхолага-педагагічнага суправаджэння.

Сацыялогія і псіхалогія чытання як навука аб праблемах чытання, чытача, бібліятэкі. Яе роля ва ўмовах крызісу чытання. Складанасць аналізу праблем чытання заключаецца ў тым, што ўсе яны з'яўляюцца полідысцыплінарнымі і міждысцыплінарнымі. Напрыклад, пытанні метадыкі навучання чытання ў пачатковай школе выкладаюцца без уліку этапаў, якія папярэднічаюць гэтаму перыяду і наступаюць за ім; успрыманне розных жанраў літаратуры вывучаецца без супастаўляльнага аналізу ў дачыненні адзін да аднаго. Даследчая ўвага да чытацкага інтарэсу часта ігнаруе іншыя кампаненты складанай структуры чытацкай накіраванасці, не гаворачы ўжо аб іншых характарыстыках асобы чытача, чытацкай свядомасці, чытацкай дзейнасці і чытацкіх зносін у кантэксце жыццядзейнасці чалавека.

В. А. Барадзіна справядліва лічыць, што чытач павінен стаць прадметам пазнання як цэласная структурная адзінка [2]. Метадалагічнай асновай такога вывучэння, на яе думку, можа служыць праца вядомага псіхолага Б. Г. Ананьева «Чалавек як прадмет пазнання». У ёй закладзены навуковы падыход да вывучэння чалавека, што адлюстравана змястоўна і ў выглядзе схемы класіфікацыі асноўных праблем і навук аб ім [1].

Чалавек, які чытае – унікальная з'ява, што адлюстроўвае і генетычнае, і біялагічнае, і сацыяльнае, і псіхалагічнае, і асабістае, набытае ў працэсе шматбаковай дзейнасці. Псіхалагі кажуць, што асобай не нараджаюцца, асобай становяцца. В. А. Барадзіна прытрымліваецца такой пазіцыі: чытачом зараджаюцца, а потым і нараджаюцца, і становяцца [2].

Пытанні сацыялогіі чытання і бібліятэчнай псіхалогіі мэтанакіравана вывучаюцца з пачатку мінулага стагоддзя, калі даследчыкі звярнулі ўвагу на сацыяльную абумоўленасць чытання, псіхалогію кнігі, чытання, бібліятэкара і чытача. Некаторыя аспекты ўзаемадзеяння паміж імі раскрыты ў работах М. А. Рубакіна, А. А. Пакроўскага, Л. Б. Хаўкінай і іншых бібліятэказнаўцаў. Аднак перавага аддавалася сацыялогіі чытання, а таксама псіхалогіі чытання і ўспрымання тэкстаў, а псіхалогія бібліятэчных зносін заставалася па-за ўвагай спецыялістаў да пачатку 1980-х гг.

Зараз бібліятэчныя зносіны фарміруюцца як самастойны напрамак бібліятэказнаўства, распрацоўваюцца іх метадалагічныя асновы, выяўляюцца сацыяльна-псіхалагічныя партрэты бібліятэкара і чытача, заканамернасці іх узаемадзеяння, укараваюцца сацыяльна-псіхалагічныя метады дыягностыкі і сацыяльна-псіхалагічныя трэнінгі, удасканалваецца падрыхтоўка бібліятэчных кадраў да эфектыўных стасункаў з карыстальнікамі бібліятэк і інфармацыйных цэнтраў.

Такім чынам, можна канстатаваць наяўнасць у навуцы аб чытанні шэрага ўзаемазвязаных напрамкаў: сацыялогіі чытання, псіхалогіі чытання, узаемадзеяння чалавека з крыніцамі інфармацыі, псіхалогіі зносін, якія абумоўлены чытаннем, пошукам неабходнай інфармацыі і абмеркаваннем прачытанага (бібліятэчных зносін), а таксама тэхналогіі псіхалага-педагагічнага ўплыву на чытанне і чытацкае развіццё асобы.

Ва ўмовах паглыблення крызісу чытання спалучэнне ўсіх адзначаных напрамкаў з мэтай пераадолення негатыўных з'яў асабліва актуальна і своєчасова. Сучаснаму бібліятэкару неабходны трывалыя і шматбаковыя веды аб стане і перспектывах чытання як сацыяльнай з'явы і сацыяльнай практыкі, навуковыя ўяўленні аб чытанні як псіхалагічным працэсе, чытацкіх і бібліятэчных зносінах як феноменах, што спадарожнічаюць чытанню і ўплываюць на яго, тэхналогіях псіхалага-педагагічнага ўплыву на чытанне і чытацкія паводзіны. Без гэтых ведаў ажыццяўляць педагагічную падтрымку чытання немагчыма.

Сувязь з іншымі вучэбнымі дысцыплінамі, змястоўныя і метадычныя асаблівасці. Дысцыпліна «Сацыялогія і псіхалогія чытання» грунтуецца на ведах, атрыманых студэнтамі пад час вывучэння дысцыплін «Бібліятэказнаўства. Раздзел 1. Тэорыя. Раздзел 2. Гісторыя»; «Тэорыя інфармацыі і дакументалогія. Раздзел 3. Дакументалогія»; «Абслугоўванне карыстальнікаў бібліятэк». Яна звязана і з блокам сацыяльна-гуманітарных дысцыплін: «Культуралогія», «Сацыялогія», «Педагагіка», «Псіхалогія».

Педагагіка, псіхалогія, сацыялогія і сацыяльная псіхалогія з'яўляюцца тэарэтычнай і метадычнай базай для вывучэння заканамернасцей чытання і ўспрымання знакавай інфармацыі, засваення навыкаў зносін, а абслугоўванне карыстальнікаў – сферай ужывання і ўдасканалення гэтых навыкаў у прафесійнай дзейнасці бібліятэкара.

У сваю чаргу веды, уменні, атрыманыя пры вивучэнні сацыялогіі і псіхалогіі чытання, з'яўляюцца асновай для засваення іншых дысцыплін бібліятэчна-бібліяграфічнага цыкла: «Інфармацыйныя рэсурсы», «Бібліятэчна-інфармацыйны менеджмент і маркетынг», дысцыплін спецыялізацый, звязаных з падрыхтоўкай бібліятэчных прадуктаў і паслуг і задавальненнем патрэбнасцей карыстальнікаў у інфармацыі.

Такім чынам, сацыялогія, псіхалогія чытання і зносіны разглядаюцца ў дысцыпліне як інструмент, сродак рэалізацыі прафесійнага і асобнага патэнцыялу бібліятэкара. Паколькі сацыялагічныя і псіхалагічныя аспекты чытання, успрымання тэкстаў і заканамернасці зносін маюць універсальны характар, веды, атрыманыя ў ходзе вивучэння дысцыпліны, могуць быць выкарыстаны не толькі ў бібліятэчным абслугоўванні, але і ва ўсіх сферах дзейнасці, якія патрабуюць ведання псіхалагічных асаблівасцей і заканамернасцей чытання і стасункаў паміж людзьмі, якія чытаюць.

Вялікая ўвага надаецца фарміраванню навыкаў вивучэння чытачоў, павышэнню чытацкай кампетэнтнасці і камунікатыўных навыкаў з улікам спецыфікі бібліятэчнага абслугоўвання. Сямінарскія заняткі праводзяцца ў выглядзе дыскусіі, на працягу якой студэнты не толькі выказваюць свой погляд, але і вучацца фармуляваць пытанні да абмеркавання, весці палеміку, кіраваць дыскусійнымі формамі чытацкіх зносін.

Лабараторныя заняткі адбываюцца ў выглядзе ролевых і дэлавых гульняў з элементамі сацыяльна-псіхалагічнага трэнінгу.

Літаратура

1. *Ананьев, Б. Г.* Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1968. – 339 с.

2. *Бородин, В. А.* Теория и технология читательского развития в отечественном библиотековедении : в 2 ч. / В. А. Бородин. – М. : Шк. б-ка, 2006. – Ч. 1. Научные и методологические основы. – С. 4–6.

3. *Мелентьева, Ю. П.* Чтение, читатель и библиотека в изменяющемся мире / Ю. П. Мелентьева. – М. : Наука, 2007. – С. 17–49.

4. *Стельмах, В. Д.* Социология чтения: реальное и желаемое / В. Д. Стельмах // Книга и чтение в зеркале социологии / сост. : В. Д. Стельмах, Н. К. Лобачев. – М. : Кн. палата, 1990. – С. 7–14.

РАЗДЕЛ I. САЦЫЯЛОГІЯ ЧЫТАННЯ: ГІСТОРЫЯ, ТЭОРЫЯ, МЕТОДЫКА

Тэма 1. Сутнасць, задачы і функцыі сацыялогіі чытання. Этапы станаўлення сацыялогіі чытання ў СССР

Асноўныя пытанні:

Тэарэтыка-метадалагічныя асновы сацыялогіі чытання. Этапы яе развіцця.

Станаўленне сацыялогіі чытання ў другой палове XIX – пачатку XX ст.

Вывучэнне чытача як дзяржаўная задача пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі ў СССР.

Тэарэтыка-метадалагічныя асновы сацыялогіі чытання. Этапы яе развіцця. Навуковае ўяўленне аб чытацкай аўдыторыі сучаснай бібліятэкі, аб інтарэсах і запытах, змесце і характары інфармацыйных патрэбнасцей, заканамернасцях паводзін карыстальнікаў дазваляюць забяспечыць эфектыўнасць давадзення да іх неабходнай інфармацыі, свабодны доступ да ведаў і культурных каштоўнасцей.

Метадалагічныя аспекты і метадычныя прыёмы вывучэння карыстальнікаў ва ўмовах сучаснай бібліятэкі вызначаюцца сацыякультурнай сітуацыяй і ўзроўнем развіцця сацыялогіі чытання як галіны сацыялагічных ведаў, у межах якой існуе тэорыя і практыка вывучэння чытачоў. Нягледзячы на вялікую колькасць публікацый, да гэтага часу яшчэ нельга гаварыць аб наяўнасці навукова абгрунтаванай канцэпцыі вывучэння чытачоў бібліятэк розных тыпаў – ад масавых публічных да нацыянальнай – з улікам іх тыпалагічных асаблівасцей. У сваіх даследаваннях бібліятэкары звычайна абапіраюцца на дасягненні сацыялогіі, карыстаючыся багатым інструментарыем, створаным гэтай навукай, і яе тэарэтыка-метадычнымі падыходамі.

Як вядома, *сацыялогія* – навука аб сацыяльных адносінах, механізмах і заканамернасцях функцыянавання і развіцця сацыяльных суполак. Сацыёлагі адзначаюць тры ўзроўні сацыялогіі:

1. Агульнасацыялагічная тэорыя.
2. Спецыяльныя, асобныя сацыялагічныя тэорыі.

3. Эмпірычныя сацыялагічныя даследаванні альбо канкрэтныя сацыялагічныя даследаванні.

Усе тры ўзроўні існуюць ва ўзаемасувязі і дыялектычным адзінстве. Агульнасацыялагічная тэорыя з'яўляецца метадалагічнай асновай асобных сацыялагічных тэорый, канцэптуальна забяспечвае канкрэтныя сацыялагічныя даследаванні. Іх вынікі даюць новы імпульс да развіцця як спецыяльных, асобных сацыялагічных тэорый, так і сацыялагічнай навукі наогул.

Сацыялогія чытання належыць да спецыяльных, асобных сацыялагічных тэорый, альбо тэорый сярэдняга ўзроўню. Гэта навуковая дысцыпліна, якая вывучае сацыяльныя фактары і заканамернасці функцыянавання разнастайных тэкстаў, у тым ліку і друкаваных твораў у грамадстве.

Прадметам яе даследаванняў з'яўляецца такая галіна духоўнай культуры, як чытанне ва ўсёй яго складанасці і сацыяльнай абумоўленасці.

Сацыялогія чытання вырашае наступныя *задачы*:

– вывучае сацыяльныя фактары функцыянавання тэкставай інфармацыі і твораў друку ў грамадстве, высвятляе і тлумачыць заканамернасці і іх рухаючыя сілы;

– выяўляе ўзаемасувязі чытання з вядучымі сацыякультурнымі працэсамі і спосабамі жыццядзейнасці разнастайных груп насельніцтва;

– раскрывае сацыякультурную прыроду чытацкіх патрэбнасцей і інтарэсаў, месца чытання ў шэрагу іншых грамадскіх з'яў, яго ролю ў фарміраванні духоўнага свету чалавека ва ўмовах зменлівага асяроддзя;

– высвятляе аб'ём і змест чытання розных сацыяльных груп, месца чытання ў структуры вольнага часу, яго ўзаемасувязь з іншымі сродкамі масавай інфармацыі;

– вывучае матывы і мэты выбару матэрыялаў для чытання, ацэнкі прачытанага, адносіны чытача да кнігі, друку, сістэмы кнігараспаўсюджання, бібліятэкі.

У літаратуры вызначаліся наступныя *функцыі* сацыялогіі чытання:

пазнавальная – выяўленне заканамернасцей масавага чытання, пазнанне асаблівасцей чытацкіх паводзін у канкрэтных гістарычных умовах;

практичная, альбо кіраўнічая – выпрацоўка парад і рэкамендацый для кіравання, планавання і прагназавання бібліятэчнай справы, кнігадрукавання і кнігараспаўсюджання;

культурна-асветная – вывучэнне аб'ектыўных заканамернасцей чытання і кнігараспаўсюджання дапамагае бібліятэкарам і іншым працаўнікам гэтай сферы паглыбляць і ўдасканальваць дзейнасць па прапагандзе і распаўсюджанні праз кнігі і іншыя друкаваныя крыніцы высокіх духоўных каштоўнасцей, навуковых ведаў, сусветнай і нацыянальнай культуры, што становіцца ўплывам на ўсе бакі грамадскага жыцця;

камунікатыўная – уяўляе сабой аптымізацыю пры дапамозе сацыялагічных ведаў, узаемадзеяння і ўзаемаадносін у сістэме распаўсюджання твораў друку.

У прыватнасці, вывучэнне адносін чытачоў да бібліятэкі і бібліятэкара, чаканняў чытаючай публікі, чытацкай моды і чытацкай прыхільнасці стварае спрыяльныя ўмовы для ўдасканалення бібліятэчна-бібліяграфічных працэсаў, кнігавыдання, кніжнага гандлю. Усё гэта дазваляе арыентавацца не на сярэдняга чытача, а на канкрэтныя чытацкія групы з іх спецыфічнымі запытамі і інтарэсамі.

Сацыялогія чытання ўзнікла ў сферы бібліятэказнаўства як прыкладны навуковы напрамак, арыентаваны на практычныя задачы адпаведнай галіны: удакладненне профілю камплектавання фондаў бібліятэк, удасканаленне форм і метадаў абслугоўвання чытачоў і прапаганды кнігі, пашырэнне ўплыву на насельніцтва з боку бібліятэк і г. д.

Спачатку гэты саюз быў досыць плённы і меў пэўныя перавагі: бібліятэкі з'яўляліся найбольш зручнымі базамі даследаванняў у галіне чытання і кнігараспаўсюджання, іх арганізацыйная структура дазваляла лёгка пераадольваць многія цяжкія шырокамаштабных даследаванняў. Такі сінтэз, па сутнасці, адпавядаў кніжнай сітуацыі 1960-х гг., калі чытацкую аўдыторыю можна было прыраўноўваць да аўдыторыі бібліятэчнай.

Але па меры станаўлення сацыялогіі чытання як самастойнай дысцыпліны ўсё больш актуальным становілася пытанне аб патрэбнасці ва ўласных тэорыях, уласнай навуковай мове, сваёй сістэме каштоўнасцей і мэт, прафесіяналізацыі кадраў. На думку В. Д. Стэльмах, сацыялогія чытання мела два варыянты развіцця: выхад за рамкі ведамства і набыццё самастойнага

навуковага статусу альбо асэнсаванне сябе як прыкладной па характары дысцыпліны [3].

З канца 1990-х гг. на базе сацыялогіі чытання пачынае развівацца *сацыялогія бібліятэчнай справы* як галіновы кірунак сацыялогіі культуры. У межах сацыялогіі бібліятэчнай справы выдзяляюцца два кірункі: прыкладны і тэарэтычны. Сацыялогія бібліятэчнай справы разумеецца як раздзел сацыялогіі, звязаны з вывучэннем заканамернасцей функцыянавання бібліятэчнай справы як сацыяльнага інстытута. Аб'ектам сацыялогіі бібліятэчнай справы з'яўляецца бібліятэчная справа, а прадметам – унутраныя сацыяльныя механізмы, якія вызначаюць шляхі яе развіцця [1]. Праблемная прастора бібліятэчнай сацыялогіі акрэсліваецца шырока. Асноўныя тэмы і кірункі сацыялагічных даследаванняў выглядаюць наступным чынам:

- вызначэнне ролі і месца бібліятэкі ў канкрэтнай рэгіянальнай сацыякультурнай сітуацыі;
- выяўленне адносін насельніцтва пэўнага рэгіёна да бібліятэк;
- вывучэнне чытацкай аўдыторыі пэўнай бібліятэкі і меркаванняў чытачоў аб рабоце гэтай бібліятэкі;
- вывучэнне чытацкіх інтарэсаў у бібліятэках;
- вывучэнне грамадскіх уяўленняў аб бібліятэках;
- высвятленне думкі і меркаванняў спецыялістаў па канкрэтных праблемах бібліятэчнай справы.

Як бачым, праблематыка даследаванняў у галіне сацыялогіі бібліятэчнай справы адрозніваецца ад пытанняў, якія ставяць перад сабой сацыялагі чытання, але вывучэнне чытацкіх інтарэсаў у бібліятэках з'яўляецца тым праблемным полем, якое цесна звязвае абодва гэтыя кірункі сацыялогіі культуры. Таму мы будзем лічыць сацыялогію чытання і сацыялогію бібліятэчнай справы блізкімі, але не ідэнтычнымі навуковымі дысцыплінамі.

Кантакты сацыялогіі чытання з іншымі навукамі таксама цесныя. У псіхалогіі яе цікавяць тэорыі матывацыі, успрымання, сацыяльнай арыентацыі асобы, яе ўстаноўкі, заканамернасці міжасабовых зносін.

З педагогікай сацыялогія чытання ўзаемадзейнічае пры распрацоўцы праблем фарміравання асобы, адукацыі і выхавання праз кнігу.

Сувязь сацыялогіі чытання з гістарычнай навукай – гэта сувязь сучаснага з мінулым, якая абавязкова павінна ўлічвацца

пры арганізацыі даследаванняў чытання. Гэта гісторыя чытача і чытання ў розныя перыяды развіцця грамадства.

У матэматыцы і сацыялогіі чытання ёсць агульныя спецыяльныя метады апрацоўкі сацыялагічнай інфармацыі.

З тэхнічнымі навукамі сацыялогію чытання збліжае вывучэнне сацыяльных аспектаў аўтаматызацыі бібліятэчных і інфармацыйных працэсаў, выкарыстанне камп'ютарных сродкаў для апрацоўкі інфармацыі.

Сацыялагічны і культуралагічны аналіз такой з'явы, як чытанне, немагчымы без агульнатэарэтычнай канцэпцыі базавых сацыяльных з'яў і працэсаў, якія распрацоўваюцца сацыялогіяй.

Не менш важна ўзаемадзеянне сацыялогіі чытання з сацыялогіяй культуры, якая вывучае сацыяльныя аспекты вытворчасці, распаўсюджвання, захавання і выкарыстання культурных каштоўнасцей. Яны суадносяцца паміж сабой, як частка і цэлае. Сацыялогія чытання вывучае адзін з каналаў распаўсюджвання культуры ў рамках агульнага сацыякультурнага працэсу. Сацыялогія культуры фарміруе ўяўленне аб агульных заканамернасцях функцыянавання культуры, уплываючых у тым ліку і на чытанне.

З сацыялогіяй масавых камунікацый сацыялогія чытання цесна сутыкаецца пры распрацоўцы праблем аб месцы друкаваных твораў сярод іншых сродкаў масавай інфармацыі, аб узаемадзеянні бібліятэк з асобнымі каналамі масавай камунікацыі.

Бліжэй за ўсё сацыялогія чытання павінна быць звязана з сацыялогіяй літаратуры. Але нераспрацаванасць гэтай сферы прывяла да таго, што чытач разглядаецца даследчыкамі не як частка літаратурнай сістэмы, а як нешта адасобленае, замкнёнае на сабе.

Сацыялогія чытання ўжо прайшла некалькі этапаў развіцця. У працэсе вывучэння чытача ў Расіі даследчыкі выдзяляюць наступныя этапы:

- другая палова XIX – пачатак XX ст.;
- першая палова XX ст. (1917 – канец 1930-х гг.);
- другая палова XX ст. (канец 1950-х – 1980-я гг.);
- пачатак 90-х гг. XX ст. – сучасны момант [2].

Станаўленне сацыялогіі чытання ў другой палове XIX – пачатку XX ст. Даследаванні сведчаць, што вывучаць чытача і чытання ў Расіі пачалі ў пачатку XIX ст., калі па ініцыятыве дырэктара Імператарскай публічнай бібліятэкі А. М. Аленіна было

арганізавана даследаванне, вынікі якога знайшлі адлюстраванне ў справаздачы бібліятэкі за 1817 г.

Вывучэнне чытачоў у Беларусі і Расіі пачалося значна раней, чым у Заходняй Еўропе. Пачатак мэтанакіраваных даследаванняў звязваюць з 50–60 гг. XIX ст. У гэты перыяд вялікая колькасць непісьменнага насельніцтва не мела доступу да нацыянальнай культуры. Хуткае развіццё капіталістычных адносін у XIX ст. патрабавала пісьменных і дысцыплінаваных работнікаў. У гэтай сітуацыі далучэнне да кнігі і чытання было не проста надзённай, а нацыянальнай праблемай, да вырашэння якой далучылася прагрэсіўная беларуская і расійская інтэлігенцыя.

Першымі даследчыкамі чытача былі пісьменнікі, педагогі, статыстыкі. Напрыклад, вялікі рускі пісьменнік Л. М. Талстой у 1850–60-я гг. вывучаў чытанне сялян па спецыяльнай праграме. Выдатны педагог і арганізатар народных школ М. А. Корф вывучаў у 1870–80-я гг. даступнасць кніг сялянам, іх чытацкія інтарэсы, меркаванні аб літаратуры.

Настаўніцы Харкаўскай жаночай нядзельнай школы пад кіраўніцтвам Х. Д. Алчэўскай вывучалі чытанне жанчын-работніц з дапамогай комплексу метадаў. На падставе вынікаў даследавання быў створаны трохтомны паказальнік «Што чытаць народу», які атрымаў малы залаты медаль на Сусветнай выставе ў Парыжы ў 1900 г.

У вывучэнні і прагназаванні развіцця чытацкай культуры асветнікі імкнуліся рэалізаваць дасягненні навукі, у першую чаргу, сацыялогіі і псіхалогіі. Навукоўцы адносяць пачатак вывучэння чытачоў да моманту з'яўлення работ, якія атрымалі вялікі грамадскі рэзананс і далі штуршок да інтэнсіўных аналагічных даследаванняў.

Пытанне аб узнікненні прафесійнага інтарэсу да чытання застаецца дыскусійным. Бясспрэчна адно: увага да чытача – спажываца духоўных каштоўнасцей, інтэлектуальнай інфармацыі – з'явілася ў выніку змен як сацыяльнага складу пастаянных чытачоў, так і матываў іх чытання. Таму гісторыкі засяродзілі ўвагу не столькі на вызначэнні пэўнай даты, якую можна лічыць пачаткам вывучэння чытачоў, колькі на аналізе аб'екта даследавання, канкрэтных метадык, выяўленні першых даследчых праграм.

Найбольшы ўклад у вывучэнне чытачоў унёс М. А. Рубакін, выдатны бібліёграф, бібліятэказнаўца, кнігазнаўца, публіцыст, па-

пулярызатар ведаў, тэарэтык самаадукацыі. Ён цэнтралізавана і мэтанакіравана вывучаў чытачоў па спецыяльна распрацаванай праграме з выкарыстаннем комплексу ўзаемазвязаных метадаў: апытання, назірання і аналізу чытацкіх фармуляраў. У працы «Эцюды аб рускай чытаючай публіцы» (1895 г.), напісанай па выніках даследавання, знайшлі адлюстраванне характарыстыкі чытання розных колаў тагачаснага грамадства.

Перш за ўсё, М. А. Рубакін паставіў на новую аснову праблемы адносін чытач – пісьменнік; пісьменнік – чытач – кніга. Вучоны імкнуўся адказаць на пытанні: чаму чытач чуллiвы да творчасці таго альбо іншага пісьменніка; ці існуе ўнутраная сувязь паміж асобамі пісьменніка і чытача; чаму адзін і той жа твор робіць глыбокае ўражанне на аднаго чытача і зусім не кранае іншага; ці ёсць заканамернасць уплыву кнігі і пісьменніка на чытача. Інакш кажучы, М. А. Рубакін засяродзіў увагу на вывучэнні чытача, хаця раней было прынята вывучаць асобу і псіхалогію пісьменніка.

Як бачым, спачатку даследчыкі знаёміліся з масавым чытачом з народу, у асноўным гэта былі сяляне, і толькі ў канцы XIX ст. з'явіліся першыя спробы вывучэння іншых сацыяльных груп. Першапачаткова выкарыстоўваліся толькі статыстычныя метады вывучэння, у наступныя гады ўжываўся цэлы комплекс узаемазвязаных метадаў. Мэты вывучэння чытачоў і чытання былі разнастайнымі і залежылі ад поглядаў даследчыкаў. Больш за ўсё даследчыкаў цікавілі ступень пісьменнасці, адукацыйная падрыхтоўка чытачоў, уплыў на іх свядомасць зместу прачытанага і выкарыстанне атрыманых ведаў у жыццядзейнасці.

Падчас вывучэння было сабрана шмат матэрыялу, спачатку пераважна аб сялянах, а з 80-х гг. XIX ст. – і аб рабочых. Вынікі найбольш значных даследаванняў былі абагульнены ў кнізе Б. У. Банка «Изучение читателей в России (XIX в.)». Тут адлюстраваны матэрыял аб вывучэнні чытання розных сацыяльных груп насельніцтва; прыведзена характарыстыка праграм даследавання; раскрыты мэты і метады збору першаснага сацыялагічнага матэрыялу; паказаны вынікі аналізу чытання, эвалюцыя інтарэсаў і запытаў чытачоў, а таксама грамадскі рэзананс на работу па вывучэнні чытаючай публікі.

Вывучэнне чытача як дзяржаўная задача пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі ў СССР. Асноўнымі арганізатарамі даследаванняў былі бібліятэкі. Вывучаліся чытацкія інтарэсы сялян, маладых рабочых, чырвонаармейцаў. У 1925 г. пры Наркамасветы была створана камісія для кіраўніцтва вывучэннем чытача. Яна імкнулася надаць вывучэнню чытача планамерны, рэгулярны характар. У камісію ўваходзілі Н. К. Крупская і М. А. Смушкова, кіраваў камісіяй Л. Н. Трапоўскі.

У 1920-я гг. узнікла савецкая школа чытачазнаўства. Гэта быў перыяд зараджэння і фарміравання чытацкіх інтарэсаў у новым сацыяльным грамадстве. Вывучэнню чытачоў надавалася асобае значэнне, таму што кніга і чытанне сталі дзейным сродкам ідэалагічнага ўплыву, выхавання новага чалавека, будаўніка камунізму. Была зроблена спроба сфармуляваць тэарэтычныя і метадычныя прынцыпы вывучэння чытачоў, сабраны вялікі матэрыял аб чытацкіх інтарэсах прадстаўнікоў розных сацыяльных груп. Вывучэнне чытачоў стала надзённай задачай. Яе вырашэннем заняліся практыкі і тэарэтыкі кніжнай справы, работнікі кніжнага гандлю, псіхологі, педагогі, сацыёлагі, бібліятэкары. Значны ўклад зрабілі У. Неўскі, Я. Шафір, Д. Баліка, Я. Хлябцевіч і інш. У даследаваннях характарызуюцца чытацкія інтарэсы, адносіны да зместу і тэматыкі літаратуры, патрабаванні да мовы і даступнасці выкладання, аздаблення кнігі.

Цікавым вопытам вывучэння чытача-сялян на пачатку 1930-х гг. была дзейнасць настаўніка А. М. Топарава, які на працягу многіх гадоў запісваў меркаванні сялян аб прачытаных творах і выдаў кнігу «Сяляне аб пісьменніках», якая і зараз не страціла сваёй каштоўнасці.

У 1930-я гг. пачалі распрацоўвацца тэарэтычныя і метадычныя асновы вывучэння чытачоў: псіхалогія чытання і бібліятэчнай справы, эфектыўнасці метадаў вывучэння чытання. У 1928 г. у Мінску была выдадзена кніга А. А. Гайвароўскага «Псіхатэхніка і бібсправа», у якой ставіліся пытанні метадыкі вывучэння псіхалогія чытача, узаемадзеяння паміж чытачом і бібліятэкарам.

Але даследаванні не былі падтрыманы, а многіх даследчыкаў нават рэпрэсіравалі. У краіне панаваў таталітарны рэжым, які не быў зацікаўлены ў вывучэнні грамадскай думкі. У тым ліку і наконт чытання. Таму даследаванні чытання ў 1930–40-я гг. былі згорнуты.

Літаратура

1. Банк, Б. В. Изучение читателей в России XIX в. / Б. В. Банк. – М. : Книга, 1969. – 262 с.

2. Добрынина, Н. Е. Изучение читателей-детей и подростков в России XIX–XX вв. : учеб. пособие / Н. Е. Добрынина. – М. : Шк. б-ка, 2006. – 138 с. – («Профессиональная библиотека школьного библиотекаря», приложение к журналу «Школьная библиотека», сер. 1, вып. 9.)

3. Мелентьева, Ю. П. Чтение, читатель и библиотека в изменяющемся мире / Ю. П. Мелентьева. – М. : Наука, 2007. – С. 17–49.

4. Шапошников, А. Е. История читателя в России (IX–XX вв.) : учеб.-справоч. пособие для б-к всех систем и ведомств / А. Е. Шапошников. – М. : Либерия, 2001. – 80 с.

Тэма 2. Сацыялагічныя даследаванні чытання ў другой палове ХХ – пачатку ХХІ ст.

Асноўныя пытанні:

Даследаванні чытання ў 1960–80-я гг. Роля Дзяржаўнай бібліятэкі СССР імя У. І. Леніна (ДБЛ) у адраджэнні даследаванняў чытання.

Даследаванні чытання з пачатку 1990-х гг. да сучаснага моманту.

Характэрныя асаблівасці даследаванняў чытання ў Расіі і на постсавецкай прасторы.

Вывучэнне чытачоў у далёкім замежжы: праблемы і тэндэнцыі.

Даследаванні чытання ў 1960–80-я гг. Роля Дзяржаўнай бібліятэкі СССР імя У. І. Леніна (ДБЛ) у адраджэнні даследаванняў чытання. Адраджэнне даследаванняў чытання адбылося ў 1960-я гг. Для гэтага перыяду характэрна правядзенне цэнтралізаваных буйнамаштабных даследаванняў. Асноўным распрацоўшчыкам і арганізатарам даследаванняў стаў сектар сацыялогіі чытання Дзяржаўнай бібліятэкі СССР імя У. І. Леніна (ДБЛ). Быў распачаты маштабны праект «Кніга і чытанне ў жыцці савецкага грамадства», у рамках якога былі праведзены даследаванні «Савецкі чытач» (манаграфія выйшла ў 1968 г.), «Кніга і чытанне ў жыцці невялікіх гарадоў» (1973 г.), «Кніга і чытанне ў жыцці савецкага сяла» (1978 г.), «Савецкі рабочы – чытач» (1990 г.). Па матэрыялах усіх гэтых даследаванняў былі выдадзены манаграфіі.

Буйныя цэнтралізаваныя даследаванні давалі ўяўленне аб чытанні ў краіне. Вывучаліся чытацкія інтарэсы моладзі (рабочай і студэнцкай), школьнікаў, спецыялістаў (настаўнікаў, інжынераў і інш.). Вывучаліся змест і характар чытання мастацкай літаратуры, выяўляліся найбольш папулярныя аўтары.

У даследаваннях ставіліся пытанні аб суадносінах чытаючай і нечытаючай публікі, вывучаліся асаблівасці чытання грамадска-палітычнай, навуковай, тэхнічнай і мастацкай літаратуры, вызначаліся матывы чытання, крытэрыі ацэнкі прачытанага.

Упершыню высвятлялася роля бібліятэкі і яе сувязі з прэсай, радыё і тэлебачаннем у арганізацыі чытання, аналізавалася сіс-

тэма кнігараспаўсюджання і абслугоўвання насельніцтва кнігай, і не толькі з фондаў бібліятэк.

Разам з буйнымі цэнтралізаванымі даследаваннямі праводзіліся і лакальныя, якія разглядалі асаблівасці чытання асноўных сацыяльных груп насельніцтва (рабочага класа, калгаснікаў, моладзі, спецыялістаў).

Асобныя аспекты чытання рабочых адлюстраваны ў такіх даследаваннях, як «Кніга і чытанне ў жыцці рабочай моладзі» (1966 г.), «Чытацкія інтарэсы ленинградскай рабочай моладзі» (1967 г.).

Вывучэнне чытання спецыялістаў праводзілася ў межах праблемы «Бібліятэка і навукова-тэхнічная інфармацыя» ў 1965–1969 гг. Пад кіраўніцтвам Дзяржаўнай публічнай бібліятэкі імя М. Я. Салтыкова-Шчадрына (зараз – Расійская нацыянальная бібліятэка) даследаваліся запыты спецыялістаў, характар іх чытання, мэты звароту ў бібліятэку і аддзелы навукова-тэхнічнай інфармацыі, адносіны да розных форм работы бібліятэкі і г. д. На гэтай падставе зроблены высновы аб шляхах удасканалення бібліятэчнага абслугоўвання навукі і вытворчасці.

Шмат даследаванняў было прысвечана вывучэнню чытання моладзі. Акрамя вышэй узгаданых даследаванняў чытання маладых рабочых, гэта «Чытанне будаўнікоў камсамольскіх будоўляў», «Юны чытач – 80», у якім характарызавалася чытанне навучэнцаў старэйшых класаў сярэдніх школ, тэхнікумаў, ПТВ. Дзяржаўная рэспубліканская юнацкая бібліятэка наладзіла даследаванне «Кніга ў жыцці моладзі сучаснага савецкага сяла» (1968–1978 гг.).

З другой паловы 1980-х гг., калі пачалася перабудова і адбыліся істотныя палітычныя і сацыяльна-эканамічныя змены на ўсёй постсавецкай прасторы, даследаванні чытання лакалізуюцца. Апошнім цэнтралізаваным даследаваннем можна лічыць праект «Чытанне ў Вашым жыцці».

Асобае становішча сярод гэтых праектаў займае даследаванне «Месца асабістых збораў у сістэме абслугоўвання насельніцтва кнігамі» («Хатняя бібліятэка»), якое праводзіла ў 1983–1985 гг. Дзяржаўная бібліятэка імя У. І. Леніна сумесна з цэнтральным праўленнем Агульнасаюзнага таварыства кнігалюбаў амаль ва ўсіх рэгіёнах СССР. У даследаванні даецца характарыстыка суадносін чытання ў хатняй і грамадскай бібліятэках.

Даследаванні чытання з пачатку 1990-х гг. да сучаснага моманту. У пачатку 1990-х гг. супрацоўнікі сектара сацыялогіі чытання Расійскай дзяржаўнай бібліятэкі працягвалі вывучэнне параметраў чытання, якое было распачата даследаваннем «Дынаміка чытання і чытацкага попыту ў масавых бібліятэках», рэалізуецца праграма «Чытанне ў Расіі», выпускаюцца зборнікі «Што мы чытаем? Якія мы?», вывучаюцца асаблівасці чытання ў сям’і ў рамках праграмы «Бібліятэка і сямейнае чытанне», а таксама дзіцячае чытанне па праграме «Што чытаюць дзеці свету».

У публікацыях па выніках даследаванняў робіцца спроба асэнсаваць новую сітуацыю ў чытанні, параўнаць яе з сітуацыяй у мінулым, раскрыць ролю чытання як індикатара глыбінных сацыякультурных працэсаў, прасачыць змены ў характары чытання не толькі з пункту гледжання сучаснасці, але і ў рэтраспектыве.

Упершыню аналізуецца чытанне рэлігійнай літаратуры. Прадметам вывучэння становіцца таксама грамадская думка аб бібліятэках.

Актыўна вывучаюць юных чытачоў у Расіі аддзелы сацыялогіі і псіхалогіі Рэспубліканскай юнацкай бібліятэкі і Рэспубліканскай дзіцячай бібліятэкі, якія распрацоўваюць уласныя праграмы і метадыкі даследавання дзіцячага і юнацкага чытання.

У гэты перыяд пачынаюцца маштабныя даследаванні ў расійскіх рэгіёнах, перш за ўсё ў Сібіры, якія потым далі глыбокія і цікавыя вынікі. Усе дадзеныя даследаванні паказалі карціну чытання ў краіне

Характэрныя асаблівасці даследаванняў чытання ў Расіі і на постсавецкай прасторы. Сярод найважнейшых задач у галіне чытання, якія ўсведамлялі беларускія, расійскія і замежныя спецыялісты, можна выдзеліць наступныя:

– падтрымка высокага статусу кнігі і чытання як сродку сацыялізацыі, развіцця, адукацыі асобы;

– неабходнасць распрацоўкі метадык і тэхналогій далучэння да чытання, прыцягнення да чытання; а таксама вывучэння прычын нечытання;

– фарміраванне высокага ўзроўню культуры чытання і інфармацыйнай культуры ўсіх чытацкіх катэгорый.

Асаблівасцямі даследаванняў чытання ў Расіі Ю. П. Мясленцьева лічыць наступныя: сацыяльную абумоўленасць, маш-

табнасць (альбо імкненне да яе), дзяржаўны характар даследаванняў, шматаспектнасць праблематыкі, высокі метадычны ўзровень даследаванняў.

За апошнія 15–20 гадоў, калі адбыліся радыкальныя змены ва ўсіх сферах жыцця, з’явілася магчымасць для больш аб’ектыўнага вывучэння чытача і асэнсавання тых глабальных працэсаў, што садзейнічаюць фарміраванню так званага новага чытача.

Справа ў тым, што чытанне падчас перабудовы было вельмі спецыфічным і характарызавалася многімі даследчыкамі як чытацкі бум. Гэта праяўлялася ў павышаным інтарэсе да забароненай раней літаратуры, захапленні публіцыстыкай, гістарычнай і мемуарнай літаратурай, літаратурна-публіцыстычнай перыёдыкай. Карысталася попытам таксама і філасофская, псіхалагічная і эканамічная літаратура. Аднак зараз структура масавага чытання змянілася.

Даследаванні паказваюць, што асноўныя характарыстыкі чытання зараз не вельмі адрозніваюцца ад вынікаў, атрыманых у іншых краінах. У структуры чытання можна выдзеліць свабоднае і дзелавое. У залежнасці ад узросту і жыццёвай сітуацыі чытача ў яго чытанні пераважае той альбо іншы тып. Існуе тэндэнцыя да перавагі даведачных, утылітарных выданняў, а таксама слоўнікаў, энцыклапедый. У адрозненні ад часоў перабудовы, чытанне часопісаў і газет займае сціплае месца ў чытанні большасці груп расійскага грамадства.

Пэўнае месца ў чытанні расіян, як і чытачоў іншых замежных краін, займае містычная літаратура. Даследчыкі звязваюць гэта з пачуццём няўпэўненасці і трывогі, якое ўласціва жыхарам гарадоў індустрыяльных краін.

У кола чытання беларусаў і расіян увайшлі новыя тэмы і жанры, напрыклад любоўны раман. Практычна ва ўсіх чытацкіх груп адзначаецца захапленне дэтэктывамі, меладрамай, фантастыкай. У той жа час адзначаецца аслабленне інтарэсу да паэзіі і гістарычных раманаў, асабліва ваеннай тэматыкі. Цікава, што ў Расіі не карыстаюцца поспехам коміксы, у адрозненні ад замежных краін.

Разам з тым, адзначаецца падзенне інтарэсу да сур’ёзнай мастацкай літаратуры, прымітывізацыя чытацкіх густаў і ўстановак. Трывогу выклікае чытанне падлеткаў і моладзі. Асноўным сапернікам кнігі называецца электронная камунікацыя.

Аднак далёка не ўсе даследчыкі ацэньваюць сучаснае становішча з чытаннем як крызіснае. Нягледзячы на тое, што прастора кніжнай камунікацыі згортваецца, высокі статус кнігі захоўваецца. Значная частка моладзі, студэнцтва збірае свае асабістыя бібліятэкі, рэгулярна купляе кнігі і наведвае бібліятэкі.

Акрамя таго, вакол Інтэрнэту ствараецца новая міжнародная чытацкая эліта віртуальных чытачоў, чыю дзейнасць нельга ацаніць меркамі мінулага. Першыя даследаванні інтэрнэт-чытача сведчаць, што Інтэрнэт і бібліятэка маюць узаемныя сувязі. Інтэрнэт садзейнічае не змяншэнню, а ўзмацненню аўтарытэту бібліятэкі, асабліва калі яна ўключана ў інтэрнэт-асяроддзе.

У той жа час даследчыкі і практыкі падкрэсліваюць неабходнасць падтрымкі чытання на ўзроўні дзяржавы, распрацоўкі і рэалізацыі дзяржаўных праграм падтрымкі чытання па прыкладзе еўрапейскіх краін.

Вывучэнне чытачоў у далёкім замежжы: праблемы і тэндэнцыі. У Злучаных Штатах Амерыкі рэгулярныя даследаванні чытання пачаліся ў 1940-х гг. У Заходняй Еўропе пазней. Ю. П. Мясенцава лічыць, што гэта адбылося таму, што роля літаратуры ў жыцці заходняга грамадства была не такой значнай, як у Расіі. За мяжой назапашаны нямалы вопыт ажыццяўлення праграм падтрымкі чытання. Яны аб'ядноўваюць намаганні ўсіх элементаў сістэмы кнігараспаўсюджання: выдаўцоў, гандляроў, бібліятэкараў і інш. Так, у Вялікабрытаніі гэта праграмы «The Big Read», «Bookstart». У ЗША пацвердзіла сваю эфектыўнасць праграма заахвочвання чытаннем дзяцей – «Book It». Вядома, што гэтыя і іншыя праграмы ўзніклі пасля сацыялагічных даследаванняў чытання, якія выявілі крызісныя з'явы ў дадзенай галіне.

У сваім артыкуле «Чытанне і клас чытачоў у XXI ст.» Вэндзі Грысвалд, Тэрры Мак-Донел і Натан Райт адзначаюць, што спачатку даследчыкі разглядалі феномен чытання ў аспекце пісьменнасці. Яны вывучалі, хто можа чытаць, як людзі вучацца чытаць і які ўплыў пісьменнасць аказвае на сацыяльна-эканамічнае развіццё грамадства. Большасць падобных работ грунтавалася на ўяўленні, што пісьменнасць з'яўляецца ключавым фактарам развіцця асобы і ўмовай сацыяльнай мабільнасці [3].

Хаця пісьменнасць – важная праблема, у 1990-я гг. фокус даследаванняў змяніўся ў бок вывучэння чытання як сацыяльнай практыкі, і найбольш дыскусійнымі пытаннямі сталі: «Хто чы-

тае?», «Што мы чытаем?», «Як чытанне ўплывае на іншыя сферы чалавечай дзейнасці?».

У артыкуле даецца агляд вынікаў сацыялагічных даследаванняў, праведзеных у розных краінах за апошнія гады. Прыводзіцца разгорнуты аналіз дэмаграфічных характарыстык чытачоў і чытання як сацыяльнай практыкі. Асноўны акцэнт робіцца на аналізе чытання як забаўляльнай дзейнасці і бярэцца пад увагу выкарыстанне кніг у сферы адукацыі.

Акрамя таго, прапануецца агляд даследаванняў чытання і масмедыя (у асаблівасці тэлебачання), аналіз новых даных, атрыманых у ходзе даследавання ўзаемнага ўплыву чытання і Інтэрнэту. Робіцца выснова, што клас чытачоў актыўна развіваецца і што менавіта Інтэрнэт палягчае яго развіццё, пры гэтым уплыў гэтага класа вельмі вялікі, улічваючы яго невялікую колькасць.

Аўтары разглядаюць сацыялогію чытання як прадуктыўны навуковы кірунак, але падкрэсліваюць, што яна не мае сёння адзінай арганізацыйнай структуры. Большасць даследаванняў ажыццяўлялася на кафедрах гісторыі ўніверсітэтаў, дзе ў межах гісторыі кнігі пачалі вывучаць і гісторыю чытача. Другім кірункам сталі даследаванні праблем пісьменнасці на кафедрах педагогікі і гісторыі англійскай мовы. Не менш значнымі былі і гендарныя даследаванні таго, хто і як чытае. На праблему чытання звярталі ўвагу і сацыялагі культуры. Вялікую работу па даследаванні чытання ў ЗША праводзіць Нацыянальны фонд мастацтваў.

Адказваючы на пытанне: «Хто чытае?», аўтары звяртаюць увагу і на тое, што чытае большасць еўрапейцаў і амерыканцаў. Так, у 1998 г. у рамках праекта General Social Survey (Агульны сацыяльны агляд) амерыканцам было зададзена пытанне, ці чытаюць яны раманы, апавяданні, паэмы альбо п'есы апрача таго, што патрэбна для работы альбо вучобы. Станоўчы адказ далі 70 % апытаных. Людзі лічаць, што павінны чытаць больш актыўна, але ім не хапае часу. Перавага аддаецца карысным для жыцця тэкстам: немастацкай літаратуры, газетам, Бібліі.

Дэмаграфічныя характарыстыкі чытацкай аўдыторыі застаюцца нязменнымі на працягу дзесяцігоддзяў: інтэнсіўнасць чытання звязана, у першую чаргу, з адукацыяй. Іншай, не менш моцнай перадумовай з'яўляецца фінансавае становішча: людзі з дастаткам чытаюць больш. На чытанне ўплываюць таксама

расавы і гендарны фактары: белыя амерыканцы чытаюць больш за афраамерыканцаў і лацінаамерыканцаў, а жанчыны больш за мужчын.

Месца жыхарства таксама адыгрывае пэўную ролю: гараджане чытаюць больш актыўна, чым жыхары сяла. Цікава, што ў мінулым, калі мужчыны былі больш пісьменнымі, яны і чыталі больш за жанчын, але калі розніца па дадзеным паказчыку знікла, жанчыны сталі чытаць больш.

Заўважана яшчэ адна ўніверсальная заканамернасць: як толькі культура масавага чытання канчаткова сфарміравалася, пачынаюць гучаць меркаванні, што чытанне прыходзіць у заняпад. Гэта сведчыць аб тым, што чытанне разглядаецца як сацыяльна значная практыка.

Дзеці пачынаюць чытаць прыкладна з сямі гадоў. Большасць бацькоў пачынаюць чытаць сваім дзецям прыкладна з трох гадоў. У ЗША сацыёлагі разам з Фондам сям'і Кайзера правялі маштабнае даследаванне дзіцячага чытання і медыязвычак дзяцей. Высветлілася, што большасць дзяцей чытаюць кожны дзень 30–45 хвілін для ўласнага задавальнення. З узростам доля забаўляльнага чытання зніжаецца. Усё больш увагі надаецца праграмнаму чытання, магчыма гэта і адбівае жаданне чытаць, асабліва кнігі. Акрамя таго, падлетак вымушаны выбіраць з мноства іншых, канкуруючых паміж сабой спосабаў баўлення часу: спорт, факультатыўныя заняткі, грамадская дзейнасць, атрыманне вадзіцельскіх праў, праца, спатканні і г. д. Аб'ём кантактаў з творамі друку ў вольны час залежыць ад аб'ёму вольнага часу, які, у сваю чаргу, залежыць ад узросту. На чытанне кніг гэта ўплывае ў большай ступені, чым на чытанне газет і часопісаў.

Існуе цесная сувязь паміж узроўнем адукацыі бацькоў і часам, які іх дзеці праводзяць у кантакце з творамі друку. Дзеці бацькоў з сярэдняй адукацыяй праводзяць менш часу за чытаннем, асабліва кніг. Прычым асноўныя адрозненні назіраюцца паміж дзецьмі бацькоў з сярэдняй і вышэйшай адукацыяй. Сацыёлагі Д. Робертс і У. Фер прыйшлі да высновы, што матэрыяльнае і сацыяльнае асяроддзе ўплываюць на дзіцячае і юнацкае чытанне. Сярод уплывовых фактараў называюць наяўнасць друкаваных твораў дома, узровень даходу сям'і, узровень адукацыі бацькоў, іх адносіны да тэлебачання. Паспрыяў папулярнасці чытання кніг нядаўні бум, звязаны з раманамі аб Гары

Потэры. Дзяўчынкі чытаюць больш за хлопчыкаў, якасць чытання ў іх значна вышэй.

Разам з тым, нядаўняе даследаванне Нацыянальнага фонду мастацтваў ЗША выявіла, што паказчыкі чытання (параўноўваліся вынікі даследаванняў 1982, 1992 і 2002) няўхільна зніжаюцца, асабліва гэта датычыцца чытання моладдзю мастацкай літаратуры.

Доўгатэрміновае даследаванне, праведзенае ў Нідэрландах, таксама дэманструе зніжэнне паказчыкаў чытання ў вольны час. Аднак тыя чытачы, якія чыталі многа, не пачалі чытаць менш, а тыя, хто мала чыталі, зусім перасталі чытаць.

Цікава, што даследчыкі аспрэчваюць традыцыйнае ўяўленне аб чытанні як аб выключна індывідуальным, адасобленым занятку. Па-першае, чытанне – гэта сацыяльная практыка, і людзі чытаюць амаль увесь час, гэта становіцца нязменнай часткай іх жыцця. Па-другое, людзі чытаюць у групах, і нават індывідуальнае чытанне з’яўляецца наступствам уключанасці індывіда ў калектыў. Кнігі з’яўляюцца прадуктам сацыяльнай дзейнасці. Чытанню трэба вучыцца. Аўтарытэтныя асобы, напрыклад Опра Уінфры альбо аўтары «New York Times Book Review», кіруюць чытацкім выбарам. Для шмат якіх людзей чытацкі вопыт з’яўляецца сацыяльным. Яны чытаюць і абмяркоўваюць прачытанае з сябрамі. Найбольш поўна сацыяльная прырода чытання праяўляецца ў кніжным клубе альбо чытацкай групе: гэтыя тэрміны выкарыстоўваюцца для абазначэння групы людзей, што рэгулярна сустракаюцца ў свой вольны час, каб абмеркаваць прачытаныя кнігі. У ЗША атрымалі шырокае распаўсюджанне жаночыя, мужчынскія і змешаныя чытацкія клубы. Яны спрыяюць змястоўнаму структураванню чытання і ўплываюць на павышэнне задаволенасці ад яго.

Кніжныя клубы прыцягваюць высокаадукаваных людзей. Касцяк многіх клубаў складаюць суседзі і знаёмыя, аднак цесныя сувязі паміж членамі клуба не з’яўляюцца абавязковымі. Многія ўступаюць у клубы, пабачыўшы лістоўкі ў кніжнай краме. Члены чытацкіх груп сцвярджаюць, што клубы задавальняюць іх патрэбнасць у інтэлектуальным стымуляванні, змястоўных зносінах.

У Інтэрнэце чытацкія групы вельмі распаўсюджаныя і шматлікія, але дасюль не даследаваныя. Кніжныя клубы ствараюць і масмедыя. Прыкладам можа быць «Кніжны клуб Опры Уінф-

ры», створаны ў 1996 г. Кожны месяц вядомая тэлеведучая выбірае адну кнігу і праз пэўны час прысвячае палову свайго шоу яе абмеркаванню.

Чытацкія групы арганізуюць публічныя бібліятэкі, кніжныя крамы, рэдакцыі газет, часопісаў, тэлекампаніі, нават гарады. Той факт, што гарадская адміністрацыя і знакамітыя асобы садзейнічаюць папулярызаванню чытання, сведчыць аб яго вялікай значнасці для грамадства. Цяжка ўявіць сабе іншы носбіт інфармацыі, які б папулярываўся так настойліва, як кніга. Думка аб тым, што чытанне і абмеркаванне прачытанага з'яўляюцца сацыяльным благам, практычна не аспрэчваецца. Незалежна ад таго, ці сапраўды людзі праводзяць шмат часу за чытаннем, яны ганарацца гэтай практыкай і актыўна яе ўхваляюць.

У адрозненні ад тэлебачання, Інтэрнэт не замяшчае чытання. Апытанне, праведзенае ў 2001 г., паказала, што карыстальнікі сеткі Інтэрнэт аддаюць чытанню прыкладна столькі ж часу, колькі і людзі, што наогул не карыстаюцца камп'ютарам. Агляд апошніх даследаванняў дазваляе сцвярджаць, што Інтэрнэт і чытанне ўзаемна дапаўняюць адно аднаго. Улічваючы ўзровень адукацыі рэспандэнтаў (чытанне і карыстанне Інтэрнэтам цесна звязаны з узроўнем адукацыі), можна сказаць, што людзі, якія найбольш часта карыстаюцца Інтэрнэтам, з'яўляюцца таксама і найбольш апантанымі аматарамі чытання.

Дзякуючы электронным сродкам камунікацыі людзі абменьваюцца думкамі аб прачытаных кнігах, удзельнічаюць у інтэрактыўных кніжных групах, ажыццяўляюць стасункі ў чатах, прысвечаных пэўнаму аўтару, жанру альбо твору, і, вядома, многія пастаянна чытаюць нешта онлайн, хаця звычайна і не лічаць гэта чытаннем.

Інтэрнэт можа паспяхова спалучацца з чытаннем яшчэ і таму, што некаторыя людзі праяўляюць значна большую актыўнасць, чым іншыя. Яны інтэнсіўна ўдзельнічаюць амаль што ва ўсіх відах культурнай дзейнасці, але пры гэтым не глядзяць тэлевізар. Гэта звычайна адукаваныя прадстаўнікі сярэдніх класаў. У даследаванні Нацыянальнага фонду мастацтваў ЗША падкрэсліваецца, што чытачы сур'ёзнай літаратуры наведваюць музеі і тэатры часцей, чым іншыя людзі таго ж узроўню адукацыі і сацыяльнага статусу.

Разам з тым, даследаванні канца ХХ ст. сведчаць, што некаторыя паказчыкі чытання знізіліся як раз у той час, калі распа-

чалася эра Інтэрнэту. Цікава, што элітарнае асяроддзе аматараў чытання, далучыўшыся да Інтэрнэту, не страціла звычкі і прыхільнасці да чытання. Але, калі разглядаць выкарыстанне Інтэрнэту выхадцамі з менш адукаваных і заможных колаў, у якіх звычка чытаць трывала не сфарміравалася, чытанне страціла многія свае пазіцыі. Зараз чытанне вяртаецца да сваёй зыходнай сацыяльнай базы: самаўзнаўляемай меншасці, якая ўмоўна завецца «класам чытачоў».

Дыскусія аб будучыні чытання раней засяроджвалася на абмеркаванні сістэмы адукацыі альбо канкурэнцыі з боку іншых відаў баўлення вольнага часу. Зараз мэтазгодна разглядаць чытанне як від актуальнай практыкі, перш за ўсё – сацыяльнай.

З гэтай нагоды асобай увагі патрабуе феномен прэстыжнасці чытання. Па выніках апытанняў, вобраз чытача надзяляецца самымі станоўчымі якасцямі. Чытанне ўспрымаецца рэспандэнтамі як нешта станоўчае, як прыкмета наяўнасці вострага розуму. Раней у рабочым асяроддзі бытвала ўяўленне аб аматарах чытання як аб асобах лянiвых і нелюдзiмых.

Цікава таксама сацыялагічнае вывучэнне чытання як прадукта сацыяльнай арганізацыі. Чытацкія навыкі падтрымліваюцца вялікай інфраструктурай: сістэмай адукацыі, разнастайнымі медыя, а таксама спецыфічнымі карпаратыўнымі сродкамі, накіраванымі на забеспячэнне функцыянавання чытацкіх груп і клубаў. У Злучаных Штатах Амерыкі, Вялікабрытаніі, Аўстраліі, Новай Зеландыі існуюць аплатныя лідары груп, кансультанты кніжных клубаў, каардынатары. Выдаюцца кнігі па арганізацыі кніжных клубаў, пытанні і меркаванні членаў клубаў друкуюцца на вокладках кніг. Створана цэлая індустрыя абслугоўвання кніжных клубаў. Такім чынам, некаторыя чытацкія практыкі ствараюць структуру ўласнай падтрымкі.

Беручы пад увагу прэстыж чытання і развітую чытацкую інфраструктуру, можна падзяліць чытанне на шырока распаўсюджаную штодзённую практыку мас і высока ацэненую практыку адукаванай эліты: сур'ёзнае чытанне мастацкай літаратуры, нон-фікшн і высокаякаснай прэсы. Розніца паміж гэтымі двума тыпамі чытання ўвесь час паглыбляецца. Выказваюцца меркаванні, што клас чытачоў будзе існаваць і развівацца, нават калі чытанне ў асяроддзі шырокіх колаў насельніцтва канчаткова прыйдзе ў заняпад. Ці існуе ўзаема сувязь паміж усё

більш розними читацькими практиками і іншими формами стратегізації громадянства? Питання заставляють задуматися.

Література

1. *Бородина, В. А.* Библиотечное обслуживание : учеб.-метод. пособие / В. А. Бородина. – М. : Либерия–Библинформ, 2006. – С. 41–60.

2. *Васильев, И. Г.* Социологические исследования в библиотеках : практ. пособие / И. Г. Васильев, М. Е. Илле, Д. К. Равинский. – СПб. : Профессия, 2001. – С. 5–11.

3. *Грисволд, В.* Чтение и класс читателей в XXI веке / В. Грисволд, Т. Мак-Доннел, Н. Райт ; пер. В. Смирнова // Новое литературное обозрение. – 2010. – № 102. – С. 271–287.

4. *Мелентьева, Ю. П.* Чтение, читатель, библиотека в изменяющемся мире / Ю. П. Мелентьева. – М. : Наука, 2007. – С. 17–31.

5. *Равинский, Д. К.* История чтения : раздвигая границы исследовательского пространства / Д. К. Равинский // Новое литературное обозрение. – 2010. – № 102. – С. 308–315.

6. *Стельмах, В. Д.* Современная библиотека и ее пользователи / В. Д. Стельмах [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.library.ru. – Дата доступа: 03.02.2014.

7. *Стельмах, В. Д.* Социология чтения: реальное и желаемое / В. Д. Стельмах // Книга и чтение в зеркале социологии : сборник / сост. : В. Д. Стельмах, Н. К. Лобачев. – М. : Кн. палата, 1990. – С. 7–14.

Тэма 3. Развіццё сацыялогіі чытання ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць

Асноўныя пытанні:

Развіццё сацыялогіі чытання ў рамках агульнасаюзных даследаванняў.

Першыя самастойныя даследаванні чытання.

Даследаванні чытання ў канцы XX – пачатку XXI ст.

Роля Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі ў развіцці сацыялогіі чытання ў краіне.

Развіццё сацыялогіі чытання ў рамках агульнасаюзных даследаванняў. Гісторыя вывучэння чытача і чытання ў Беларусі яшчэ чакае свайго даследчыка. Вядома, што праблемы і тэндэнцыі, уласцівыя навуцы аб чытанні і чытацкіх паводзінах на прасторах Расійскай Імперыі, а потым і СССР, знайшлі адлюстраванне ў шэрагу публікацый. Аднак цэласнай карціны вывучэння чытача на тэрыторыі Беларусі мы, на жаль, пакуль не маем. Асобныя артыкулы, прысвечаныя вывучэнню чытання і чытацкіх паводзін беларускіх дзяцей, падлеткаў, юнацтва, рабочых і сялян у 1920–30-я гг. з’яўляліся на старонках прафесійнага друку, але ніхто не паклапаціўся аб тым, каб выявіць іх і адпаведным чынам прааналізаваць [1].

Таму будзем лічыць, што ў Беларусі сацыялогія чытання ў яе сучасным выглядзе пачала развівацца з 1960-х гг. у рамках агульнасаюзных даследаванняў па праблеме «Кніга і чытанне ў жыцці савецкага грамадства». Дадзены праект быў задуманы як планамернае вывучэнне чытання і чытацкай арыентацыі розных сацыяльных груп.

Першым стала даследаванне «Савецкі чытач», якое адбывалася ў 1965–1967 гг. Быў ахоплены шэраг асноўных сацыяльна-прафесійных і сацыяльна-дэмаграфічных катэгорый чытачоў у межах СССР, у тым ліку і ў Беларусі. Вывучалася чытанне рабочых, калгаснікаў, інжынераў, настаўнікаў, моладзі. Нягледзячы на тое, што матэрыялы, якія датычыліся Беларусі, выкарыстоўваліся тут у агульным кантэксце, а аўтары нават не ставілі перад сабой мэты паказаць нацыянальную спецыфіку чытання ў розных частках неабсяжнай краіны, удзел у зборы

першаснай сацыялагічнай інфармацыі аказаў станоўчы ўплыў на беларускіх даследчыкаў. Яны атрымалі вопыт арганізацыі буйнамаштабных даследаванняў чытання.

Даследаванне «Кніга і чытанне ў жыцці невялікіх гарадоў», якое праводзілася Дзяржаўнай бібліятэкай СССР імя У. І. Леніна ў 1969–1972 гг., было накіравана на вывучэнне чытання жыхароў невялікіх гарадоў Расійскай Савецкай Федэратыўнай Сацыялістычнай Рэспублікі (РСФСР) і наогул не мела адносін да Беларусі. Але арыгінальная методыка, распрацаваная даследчыкамі, магла быць выкарыстана і ва ўмовах нашай рэспублікі, а праблемы, якія ў ім разглядаліся, насілі агульнасаюзны характар, і многія вынікі аказалі ўплыў на развіццё бібліятэчнага абслугоўвання насельніцтва БССР.

Наступным этапам у развіцці сацыялогіі чытання стала даследаванне «Кніга і чытанне ў жыцці савецкага сяла» (1973–1975), у якім беларускія вучоныя прынялі актыўны ўдзел. Вынікі шырока публікаваліся ў артыкулах на агульнасаюзным узроўні, знайшлі адлюстраванне ў манаграфіі «Сацыяльна-культурныя пераўтварэнні на вёсцы». Была абаронена кандыдацкая дысертацыя К. С. Санько, які ў той час з'яўляўся загадчыкам навукова-даследчага аддзела Дзяржаўнай бібліятэкі БССР імя У. І. Леніна. Многія думкі гэтага аўтара аб абслугоўванні кнігай жыхароў сяла, сельскай бібліятэцы і бібліятэкары і сёння не страцілі каштоўнасці.

Пад уплывам праграмы і методыкі даследавання чытання і адносін да бібліятэк рабочых, якое праводзіла Дзяржаўная бібліятэка СССР імя У. І. Леніна, знаходзіцца і наступная праца беларускіх сацыёлагаў «Кніга і чытанне ў жыцці моладзі ўдарных камсамольскіх будоўляў Беларусіі». Даследаванне праводзілася Дзяржаўнай бібліятэкай БССР, Цэнтральным камітэтам камсамола Беларусіі, Інстытутам філасофіі і права АН БССР у 1984 г. На жаль, вынікі гэтага даследавання не атрымалі шырокага распаўсюджання сярод бібліятэчнай грамадскасці, у адrozenні ад агульнасаюзнага даследавання, вынікі якога знайшлі адлюстраванне ў манаграфіі М. Д. Афанасьева «За кнігай».

Па шэрагу аб'ектыўных і суб'ектыўных прычын амаль што да пачатку 1990-х гг. буйнамаштабных сацыялагічных даследаванняў чытання ў Беларусі не праводзілася. Аб'ектыўныя прычыны звязаны з крызіснымі з'явамі, якія адбываліся ў савецкай сацыялогіі, як і ва ўсім савецкім грамадстве. І справа не столькі

ў адсутнасці саміх даследаванняў і распрацовак, колькі ў замкнёнасці сацыялагічнай інфармацыі ў сваім уласным прафесійным асяроддзі, у падмене функцый сацыялогіі чытання. З навукі, якая была павінна аналізаваць рэальныя культурныя працэсы, яна ператварылася ў статыстыку поспехаў.

Суб'ектыўныя прычыны абумоўлены адсутнасцю статусу навуковай установы ў Дзяржаўнай бібліятэкі БССР, што не спрыяла замацаванню кваліфікаваных навуковых кадраў.

Першыя самастойныя даследаванні чытання. Нягледзячы на адмоўныя тэндэнцыі, у рэспубліцы праводзіліся лакальныя даследаванні прыкладнога характару. Так, аддзел абслугоўвання Дзяржаўнай бібліятэкі ў 1988 г. правёў «Даследаванне запытаў чытачоў-студэнтаў I–II курсаў ВНУ», а таксама паштовае апытанне чытачоў, якія не прайшлі перарэгістрацыю ў 1989 г., на тэму: «Чаму Вы пакінулі нашу бібліятэку?» Вынікі гэтых работ яшчэ раз пацвердзілі неабходнасць павышэння сацыялагічнай культуры даследаванняў, а таксама актуальнасць вывучэння чытачоў не толькі ў асобнай бібліятэцы, але і ў межах усёй рэспублікі ў сувязі з адпаведнай сацыякультурнай сітуацыяй.

Новым этапам у развіцці сацыялогіі чытання з'явілася стварэнне сацыялагічнай службы пры Дзяржаўнай бібліятэцы БССР з удзелам у ёй прафесійных сацыёлагаў. У 1990–1991-х гг. у рэспубліцы адбыліся два буйныя даследаванні: «Дэмаграфічная сітуацыя і інфармацыйныя патрэбы насельніцтва ў зонах абслугоўвання бібліятэк з колькасцю чытачоў да 200 чалавек» і «Чытач масавай бібліятэкі». Першае праводзілася навукова-метадычным аддзелам, другое – сацыялагічнай групай. У 1991 г. абодва калектывы былі аб'яднаны ў аддзел бібліятэказнаўства, які і з'яўляецца ў сучасны момант цэнтрам вывучэння чытання ў Рэспубліцы Беларусь.

Існаванне сацыялагічнай групы пры адзеле бібліятэказнаўства дазволіла забяспечыць даследаванні адзінай метадыкай, сучасным навуковым інструментарыем і аўтаматызаванай сістэмай апрацоўкі першаснай сацыялагічнай інфармацыі, што значна павысіла навуковы ўзровень, узмацніла абгрунтаванасць высноў і прапаноў. У даследаваннях праяўляецца арганічнае спалучэнне сацыялагічных, бібліятэказнаўчых і культуралагічных задач.

Даследаванні чытання ў канцы ХХ – пачатку ХХІ ст.
У 1992–1993 гг. Нацыянальная бібліятэка Беларусі ажыццяўляе шматбаковае даследаванне «Чытач навуковай бібліятэкі і праблемы ўдасканалення яго абслугоўвання», у якім прымаюць удзел амаль усе буйныя бібліятэкі Мінска. Узначальваў даследчы калектыў вядомы беларускі сацыёлаг А. Абушэнка. Асноўнай мэтай стала распрацоўка навукова абгрунтаванай сістэмы якаснага інфармацыйна-бібліятэчнага абслугоўвання ў складаных сацыяльна-эканамічных умовах. Прааналізаваны комплекс узаемаадносін чытача і бібліятэкі, паказана структура і дынаміка чытацкай аўдыторыі, месца Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі сярод іншых навуковых бібліятэк горада. Падрыхтаваны прапановы, накіраваныя на перагляд структуры бібліятэкі з улікам змен у складзе чытацкай аўдыторыі і характары чытацкіх паводзін. Вывучаліся не толькі пытанні аб фондах, бібліятэчным абслугоўванні, адносінах чытачоў да бібліятэкі, але і яе месца ў сістэме інфармацыйнага забеспячэння грамадства, роля ва ўзаемадзеянні навуковых бібліятэк горада, стварэнні карпаратыўных сістэм і сетак.

Пад уплывам вынікаў даследавання бібліятэка пачала стварэнне прынцыпова новага даведчна-пошукавага апарату на базе аўтаматызацыі. Па ступені ўздзеяння на кіраванне якасцю бібліятэчна-інфармацыйнага абслугоўвання даследаванне не мае сабе роўных. Вынікі паўплывалі на фарміраванне новай стратэгіі развіцця НББ, распрацоўку новай комплекснай праграмы ўзаемадзеяння бібліятэк краіны.

У 2001 г. было праведзена паўторнае даследаванне «Чытач НББ: пошук шляхоў аптымізацыі абслугоўвання». У ім зроблена спроба вырашыць праблему адпаведнасці сістэмы абслугоўвання бібліятэкі ўзроўню патрабаванняў да яе з боку чытачоў, што стала падставай для прыняцця кіруючых рашэнняў па рэструктурызацыі сістэмы чытальных залаў і падсобных фондаў бібліятэкі, усяго бібліятэчнага асяроддзя.

З мэтай аптымізацыі намаганняў бібліятэк па павышэнні інфармацыйнай культуры карыстальнікаў Нацыянальная бібліятэка Беларусі ў 2011 г. распачала даследаванне «Інфармацыйныя паводзіны карыстальнікаў бібліятэк Беларусі», разлічанае на два гады. Вынікі гэтага даследавання павінны садзейнічаць вызначэнню стратэгічных кірункаў развіцця інфармацыйна-бібліятэчнага абслугоўвання ў краіне [5].

Як бачым, даследаванні чытача НББ праводзяцца рэгулярна, кожныя дзесяць год, што дазваляе меркаваць аб наяўнасці ў іх рыс бібліятэчна-інфармацыйнага маніторынгу – ажыццяўлення праз пэўны тэрмін своеасаблівых замераў найбольш значных характарыстык чытацкай аўдыторыі і чытацкіх паводзін. Дзякуючы вынікам гэтых даследаванняў можна прасачыць дынаміку стану і развіцця бібліятэчнага абслугоўвання, змен у чытацкай свядомасці і чытацкай дзейнасці.

Маштабныя даследаванні далі імпульс да правядзення лакальных даследаванняў як у самой НББ, так і ў навуковых галіновых бібліятэках. Даследчыя праекты былі накіраваны на вывучэнне інфармацыйнага патэнцыялу, выкарыстання падсобных фондаў чытальных залаў, чытацкага попыту на замежную перыёдыку, камплектаванне і ўзмацненне статусу абменных і рэзервовых фондаў, запытаў карыстальнікаў міжбібліятэчнага абанемента (МБА), патрэб у даведачна-бібліяграфічным абслугоўванні.

У свой час востры недахоп валютных сродкаў прымусіў бібліятэкараў звярнуцца да сацыялагічнага даследавання, каб атрымаць поўную і аб'ектыўную інфармацыю аб чытацкіх патрэбах і попыце на замежныя часопісы. Сацыёлагі таксама імкнуліся вызначыць долю чытачоў, якія звяртаюцца да замежнай перыёдыкі. У выніку яны выйшлі на абгрунтаваны пералік выданняў, якія карыстаюцца попытам, што дазволіла аптымізаваць камплектаванне фондаў замежнай перыёдыкі.

Для абгрунтавання неабходнасці рэарганізацыі сістэмы галіновых чытальных залаў з іх падсобнымі фондамі было праведзена даследаванне «Дынаміка выкарыстання падсобных фондаў чытальных залаў № 3 і № 5» (1999 г.), вынікам якога з'явілася стварэнне адзінага падсобнага фонду, што ў спалучэнні з укараненнем інфармацыйных тэхналогій дазволіла аптымізаваць сістэму абслугоўвання НББ і ажыццяўляць маніторынг зменных чытацкіх запытаў.

Прыкладам буйнамаштабнага даследавання стаў праект «Структура і дынаміка дзіцячага чытання» (1996 г.), вынікі якога былі ўведзены ў навуковы зварот праз артыкулы і асобнае выданне. Па матэрыялах даследавання І. Красаўцавай была абаронена кандыдацкая дысертацыя ў БДУ. Атрыманыя вынікі дазволілі адказаць на пытанне: што чытаюць і што будуць чытаць беларускія дзеці ў канцы XX – пачатку XXI ст. Даследа-

ванне прадстаўляе бясспрэчную каштоўнасць не толькі для бібліятэчнай сацыялогіі, але і для бібліятэчна-інфармацыйнага маркетынгу. Арыгінальныя метадыкі збору першаснага сацыялагічнага матэрыялу, вызначэння выбарачнай сукупнасці ў маштабах усёй краіны насілі эксперыментальны, наватарскі характар і паслужылі справе далейшага павышэння даследчай культуры бібліятэкараў, узбагацілі інструментарый і метадычнае забеспячэнне даследаванняў.

Асобая ўвага надаецца праблемам публічных бібліятэк краіны, перспектыўным напрамкам іх работы – фарміраванню інфармацыйных рэсурсаў і інфарматызацыі. Гэтаму прысвячаліся канферэнцыі, семінары, калегіі Міністэрства культуры, была праведзена пашпартызацыя публічных бібліятэк. Роля і месца публічнай бібліятэкі ў грамадстве сталі прадметам даследавання «Публічныя бібліятэкі Беларусі ў сацыякультурным асяроддзі рэгіёна». Працэс збору інфармацыі быў завершаны ў 2001 г. Разглядаліся праблемы ўзаемадзеяння публічнай бібліятэкі з карыстальнікамі ў сацыякультурным асяроддзі рэгіёна, іміджу бібліятэкі, запатрабаванасці яе паслуг, а таксама тэмы і напрамкі чытання, сацыяльна-дэмаграфічныя характарыстыкі чытацкай аўдыторыі. Даследаванні з’яўляецца сродкам інфармацыйнага забеспячэння пры стварэнні нарматыўнай мадэлі развіцця публічных бібліятэк.

Такім чынам, даследчая дзейнасць НББ як у самой бібліятэцы, так і па-за яе межамі характарызуецца дамінаваннем прыкладных праектаў, прадметам якіх з’яўляюцца асобныя аспекты функцыянавання публічных бібліятэк як сацыяльных інстытутаў інфармацыйна-дакументнай сферы і пэўныя сегменты іх карыстальнікаў.

У рамках Дзяржаўнай праграмы адраджэння і развіцця сяла на 2005–2010 годы было праведзена даследаванне «Інфармацыйныя патрэбнасці насельніцтва аграгарадкоў» (2006–2007 гг.). Даследаванне было накіравана на паляпшэнне работы бібліятэк аграгарадкоў. Вывучаліся інфармацыйныя патрэбнасці рэальных і патэнцыяльных карыстальнікаў бібліятэк. Высветляліся прычыны, па якіх людзі не карыстаюцца паслугамі бібліятэкі. Вывучалася адпаведнасць прафесійнага ўзроўню бібліятэкараў сучасным патрабаванням.

У выніку даследавання была створана мадэль інфармацыйных рэсурсаў, найбольш запатрабаваных жыхарамі аграгарад-

коў. Складзены спіс папулярных аўтараў, назваў кніг, часопісаў, газет з мэтай рацыянальнага камплектавання фондаў бібліятэк аграгарадкоў. Выпрацаваны рэкамендацыі па матэрыяльна-тэхнічнаму абсталяванню бібліятэк. Вызначаны тэмы для павышэння кваліфікацыі бібліятэкараў. Вынікі даследавання адлюстраваны ў электронным выданні [3].

У 2009 – 2010 гг. адбываецца новае даследаванне дзіцячага чытання. Па яго выніках выдадзена кніга «Сучасны стан і тэндэнцыі развіцця дзіцячага чытання ў Рэспубліцы Беларусь» (2011 г.). Вывучаліся сучасны стан чытання дзяцей і падлеткаў, роля сям’і ў падтрымцы і развіцці дзіцячага чытання, меркаванні экспертаў аб стане дзіцячага чытання.

Вынікі даследавання паказалі таксама, што ўплыў сям’і на чытанне з узростам зніжаецца, як і роля настаўнікаў. На першае месца выходзіць аўтарытэт сяброў. Бібліятэкар займае чацвёртае месца сярод аўтарытэтных парадчыкаў у выбары кніг, незалежна ад узросту рэспандэнтаў.

Даследчыкі прыйшлі да высновы аб неабходнасці стварэння дзяржаўнай праграмы падтрымкі і развіцця чытання [4].

Роля Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі ў развіцці сацыялогіі чытання ў краіне. Найважнейшым фактарам, які пабуджае праводзіць даследаванні, з’яўляецца патрэба галіны ў інфармацыі, неабходнай для эфектыўнага кіравання якасцю бібліятэчна-інфармацыйнага абслугоўвання. Змены, што адбываюцца ў палітычнай, эканамічнай, сацыяльнай і культурнай сферах, выклікаюць шмат негатыўных тэндэнцый у развіцці бібліятэчнай справы. З’яўляецца неабходнасць у вызваленні ад стэрэатыпаў, тыповых форм паводзін. Неабходна шукаць нетрывіяльныя механізмы аднаўлення ва ўмовах зменлівага асяроддзя. У даследаваннях сацыёлагаў НББ выразна вызначыліся два кірункі: першы звязаны з работай на краіну, на развіццё сеткі публічных бібліятэк, другі ўлічвае патрэбы самой НББ.

Даследаванні, арыентаваныя на краіну, з’яўляюцца неабходным інструментам прывядзення дзейнасці бібліятэк у адпаведнасць з дынамічнымі працэсамі, што адбываюцца ў грамадстве. Гэта такія праекты, як «Чытач масавай публічнай бібліятэкі», «Чытач навуковай бібліятэкі і шляхі ўдасканалення яго абслугоўвання», «Арганізацыя бібліятэчнага абслугоўвання нацыянальных меншасцей насельніцтва ў бібліятэках Беларусі», «Арганізацыя бібліятэчнага абслугоўвання жыхароў маланаселе-

ных пунктаў», «Структура і дынаміка дзіцячага чытання ў Беларусі», «Бібліятэка ў сацыякультурным асяроддзі рэгіёна», «Бібліятэкі аграгарадкоў», «Сучасны стан і тэндэнцыі развіцця дзіцячага чытання ў Рэспубліцы Беларусь».

У НББ ажыццяўляюцца разнастайныя даследчыя праекты, накіраваныя як на вырашэнне праблем абслугоўвання карыстальнікаў і фарміравання фондаў самой бібліятэкі, так і на пошук шляхоў рацыянальнага развіцця сістэмы бібліятэчна-інфармацыйнага абслугоўвання насельніцтва ў маштабах усёй краіны. Даследаванні садзейнічаюць вырашэнню шэрага глабальных праблем, якія маюць дачыненне да любой публічнай бібліятэкі – яны ствараюць той метадалагічны і метадычны падмурак, без якога немагчыма развіццё бібліятэчнай сацыялогіі. Бібліятэкары ўстаноў, якія трапілі ў выбарку, набываюць каштоўны вопыт правядзення масавых апытанняў, назіранняў, аналізу дакументаў, авалодваюць даследчай культурай, што спрыяе павышэнню якасці і эфектыўнасці вывучэння чытацкай аўдыторыі.

Акрамя НББ, даследаваннямі чытання займаюцца Цэнтральная навуковая бібліятэка імя Я. Коласа НАН Рэспублікі Беларусь, Кніжная палата Рэспублікі Беларусь, кафедры Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтваў, абласныя бібліятэкі, Цэнтралізаваныя бібліятэчныя сістэмы, шэраг іншых устаноў, звязаных з кнігавыдавецтвам і кнігараспаўсюджаннем. Аўдыторыю сродкаў масавай інфармацыі сістэматычна вывучаюць сацыёлагі факультэта філасофіі і сацыяльных навук БДУ, дзе існуе кафедра інфармацыі і камунікацыі. У 2013 г. Г. А. Шыраканавы абараніла дысертацыю на тэму «Навуковая камунікацыя ў інфармацыйным грамадстве: сацыялагічны аналіз». Вялікая ўвага надавалася выкарыстанню новых форм навуковай камунікацыі ў беларускай навуцы. Даследаванні праводзіліся ў Беларускім дзяржаўным універсітэце і Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Яны ўключала анкетнае апытанне навукоўцаў, якія карыстаюцца інтэрнэтам, і экспертнае апытанне тых, хто мае вопыт арганізацыі міжнародных навуковых праектаў. Адзначана, што развіццё навуковых бібліятэк Беларусі ў 1990-я гг. характарызавалася крызіснымі з'явамі. У выніку мадэрнізацыі бібліятэк павялічылася колькасць наведванняў, але з пачатку 2000-х гг. зноў назіраецца іх скарачэнне, што выклікана развіццём электроннай навукова-інфармацыйнай ін-

фраструктуры. Далейшая актыўнасць навукоўцаў у выкарыстанні бібліятэк, на думку даследчыцы, будзе звязана са з'яўленнем даступных навукоўцам сервісаў, адпавядаючых новай ролі навуковых бібліятэк як парталаў глабальнай электроннай бібліятэкі [7].

Можна адзначыць існаванне трох узроўняў сацыялагічных даследаванняў чытання ў Беларусі.

1. Узровень лакальных даследаванняў, якія праводзяцца асобнымі бібліятэкамі альбо аддзелаў абслугоўвання буйных навуковых бібліятэк. Даследаванні гэтага ўзроўню накіраваны на вырашэнне прыкладных задач і маюць мэтай абгрунтаваць неабходнасць канкрэтных мер па ўдасканаленні бібліятэчнага абслугоўвання карыстальнікаў у адпаведнай бібліятэцы.

2. Узровень міжбібліятэчных рэгіянальных даследаванняў па рэпрэзентатыўнай выбарцы на базе бібліятэк аднаго тыпу. Даследаванням уласцівы наступныя рысы: спалучэнне вырашэння прыкладных задач з пастановай пытанняў, якія закранаюць праблему ўзаемадзеяння і ўзаемасувязі розных бібліятэк, распрацоўка праблемы ролі і месца бібліятэк у грамадстве.

3. Узровень міжнародных даследаванняў. Іх асаблівасцю можна назваць адзіную методыку, шырокі спектр сацыяльна значных праблем, навуковую абгрунтаванасць падыходаў да вывучэння чытача і чытання.

На жаль, мы да гэтага часу не маем комплекснага, шматбаковага даследавання чытання і чытацкіх паводзін дарослага насельніцтва краіны. Намаганні даследчыкаў сканцэнтраваны на вырашэнні праблем бібліятэчна-інфармацыйнага абслугоўвання. А аналізу ўласна чытання як псіхалагічнага працэсу і сацыяльна-культурнай практыкі не надаецца пільнай увагі.

Сацыялогія чытання ў Беларусі ўжо прайшла перыяд станаўлення і можа вырашаць не толькі вузкія практычныя, прыкладныя, але і буйныя сацыяльныя задачы, спрыяць развіццю бібліятэчнага абслугоўвання карыстальнікаў.

Літаратура

1. Авгуль, Л. А. К вопросу изучения чтения в Беларуси в 20-е гг. XX в. / Л. А. Авгуль // Материалы VI Междунар. книговедческих чтений «Библиотеки в формировании инновационной среды для развития науки, образования и бизнеса», Минск, 27–29 окт. 2010 г. / Нац. б-ка Беларуси. – Минск, 2010. – С. 60–67.

2. *Алейник, М. Г.* Социологические исследования Национальной библиотеки Беларуси как фактор повышения эффективности обслуживания пользователей / М. Г. Алейник // Организация обслуживания пользователей : из опыта работы Национальной библиотеки Беларуси : сб. статей / Нац. б-ка Беларуси ; сост. Е. Е. Долгополова. – Минск, 2009. – С. 133–141.

3. Библиотеки агрогородков как объект Государственной программы возрождения и развития села на 2005–2010 годы. [Электронный ресурс] / Нац. б-ка Беларуси ; сост. А. Ю. Масловская ; ред. : Л. Г. Кирюхина [и др.]. – Минск : НББ, 2008. – 1 электрон. опт. диск (CD-ROM): цв.

4. *Гаврилович, О. В.* Чтение детей и подростков в контексте современного социокультурного и информационного пространства / О. В. Гаврилович // Бібліятэчны весн. : зб. артыкулаў / Нац. б-ка Беларусі ; рэдкал.: Р. С. Матульскі (старш.) [і інш.]. – Мінск, 2011. – Вып. 3. – С. 209–215.

5. *Долгополова, Е. Е.* Развитие библиотечного обслуживания в контексте информационного поведения пользователей / Е. Е. Долгополова // Бібліятэчны весн. : зб. артыкулаў / Нац. б-ка Беларусі ; рэдкал.: Р. С. Матульскі (старш.) [і інш.]. – Мінск, 2011. – Вып. 3. – С. 188–198.

6. *Клімянкова, Н. У.* Сацыялогія чытання ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць / Н. У. Клімянкова // Весн. Віцеб. дзярж. унта. – 2008. – № 3. – С. 149–153.

7. *Широканова, А. А.* Научная коммуникация в информационном обществе: социологический анализ : автореф. дис. ... канд. социологич. наук : 22.00.01 / А. А. Широканова ; Белорус. гос. ун-т. – Минск, 2013. – 21 с.

Тэма 4. Тэарэтыка-метадалагічныя падыходы да сацыялагічных даследаванняў чытання

Асноўныя пытанні:

Спецыфіка сацыялагічных даследаванняў у бібліятэцы. Метадалагічныя прынцыпы вывучэння чытачоў.

Праграма сацыялагічнага даследавання чытання.

Вызначэнне праблемы, аб'екта, прадмета, мэты і задач даследавання.

Пабудова агульнай канцэпцыі даследавання.

Спецыфіка сацыялагічных даследаванняў у бібліятэцы. Метадалагічныя прынцыпы вывучэння чытачоў. Спецыфіка сацыялагічных даследаванняў у бібліятэцы вызначаецца сутнасцю чытання як сацыяльнай практыкі і асаблівасцямі бібліятэкі як аб'екта даследавання. З пункту гледжання сацыёлага, бібліятэка можа разглядацца ў розных аспектах.

У першую чаргу, бібліятэка – гэта асобы сацыяльны інстытут, установа, прызначаная забяспечваць рэалізацыю функцый, аб'ектыўна неабходных для нармальнага грамадскага жыцця. У дадзеным выпадку бібліятэка – адзін з інстытутаў, што забяспечвае збор, захаванне і распаўсюджанне дакументных крыніц інфармацыі, а праз арганізацыю іх выкарыстання – асвету, адукацыю, сацыялізацыю і шматбаковае развіццё членаў грамадства.

Як кожны сацыяльны інстытут, бібліятэка мае патрэбныя для гэтага спецыяльна выдзеленыя грамадствам і дзяржавай сродкі: прафесійныя кадры, матэрыяльныя рэсурсы. Яе работа падтрымліваецца заканадаўствам, рэгулюецца нормамі, якія гістарычна склаліся і змяняюцца з улікам пэўных умоў развіцця грамадства.

Работа бібліятэк падлягае фармальнаму і нефармальнаму сацыяльнаму кантролю. Важным механізмам такога кантролю выступае грамадская думка – ацэнка рознымі групамі насельніцтва стану спраў у дадзенай галіне. Як сацыяльны інстытут бібліятэка прызвана забяспечваць устойлівасць сацыяльных адносін, спрыяць рэалізацыі агульнадзяржаўных, агульнаацыйнальных мэт.

Разам з тым, сацыялагічны аналіз бібліятэчнай дзейнасці можа быць здзейснены з пункту гледжання функцыянавання асобных падсістэм сістэмы «бібліятэка» (бібліятэчнага фонду, кантынгенту карыстальнікаў, бібліятэчнага персаналу, матэрыяльна-тэхнічнай базы), іх узаемадзеяння і развіцця.

Такім чынам, спецыфіка сацыялагічных даследаванняў бібліятэчнай дзейнасці вынікае з асаблівасцей аб'екта вывучэння і прадмета даследавання, тых бакоў аб'екта, якія знаходзяцца ў цэнтры ўвагі даследчыка пэўнай праблемы.

Што ж датычыцца метадаў і методыкі сацыялагічнага даследавання ў бібліятэцы, самой логікі і паслядоўнасці дзеянняў пры пастаноўцы даследчых гіпотэз, то гэтыя складаючыя даследавання не з'яўляюцца спецыфічнымі. Яны ўжываюцца ў любым сацыялагічным даследаванні, незалежна ад асаблівасцей аб'екта і прадмета вывучэння.

У метадалагічных прынцыпах вывучэння чытачоў адлюстроўваюцца істотныя патрабаванні да даследавання, стратэгія навуковага пошуку ў галіне сацыялагічнага асэнсавання сутнасці чытання і бібліятэчна-інфармацыйнай дзейнасці, накіраванай на яго забеспячэнне.

Прынцып навуковай аб'ектыўнасці. Прынцып навуковай аб'ектыўнасці патрабуе ад сацыёлага паслядоўнага і няўхільнага выканання навуковай тэхналогіі атрымання сацыялагічных ведаў, грунтоўнага аналізу інфармацыі. Аб'ектыўнасць вывадаў знаходзіцца ў цеснай сувязі з усебаковым, шматаспектным вывучэннем чытачоў, што ўвасабляецца ў наступным прынцыпе.

Прынцып сістэмна-структурнага падыходу да аналізу з'яў у галіне чытання і бібліятэчнай справы. Каб глыбока вывучаць прадмет даследавання, неабходна выявіць усе яго істотныя бакі, усе элементы, з якіх ён складаецца. Трэба вызначыць усе сувязі паміж імі. Але ніводная з'ява не існуе сама па сабе, а заўсёды ў сувязі з іншымі, выступаючы падсістэмай больш буйной сістэмы. Сістэмна-структурны падыход да вывучэння чытання прадугледжвае таксама аналіз знешніх сувязей і ўплываў на яго. Вядома, нішто так не ўплывае на духоўнае жыццё, як канкрэтныя гістарычныя ўмовы. Таму лагічна вызначэнне прынцыпу гістарызму.

Прынцып гістарызму патрабуе вывучаць чытанне, чытачоў і бібліятэчную дзейнасць з улікам канкрэтнай гістарычнай сітуацыі, у развіцці, у адносінах да сацыяльных умоў, улічваючы

непазбежныя змены ў чытацкай псіхалогіі, захоўваць пераймальнасць паміж назіраннямі і вывадамі розных часоў. Нават павярхоўны аналіз чытання за некалькі год сведчыць аб зменах у яго змесце і характары, паказвае як уплываюць на яго канкрэтныя абставіны жыцця і лёсу чалавека, краіны, супольніцтва. Адсюль і вызначэнне наступнага прынцыпу.

Прынцып адзінства асобаснага і сацыяльна-псіхалагічнага падыходаў да вывучэння чытання. Дадзены прынцып абумоўлены патрабаваннем разглядаць чытанне як на асабовым узроўні, так і на ўзроўні аналізу духоўнага жыцця адпаведнай рэфэрэнтнай групы, якая ўплывае на выбар кнігі і ўспрыняцце яе чытачом. Даследаванні сведчаць, што міжасабовыя чытацкія зносіны, парады сяброў, калег адыгрываюць вядучую ролю сярод стымулаў у выбары твораў друку і іншых матэрыялаў для чытання.

Праграма сацыялагічнага даследавання чытання. Эмпірычнае сацыялагічнае даследаванне абапіраецца на пэўную фактычную базу. Фактам называюць некаторую падзею, з’яву, якая назіралася ў пэўны час і ў пэўным месцы. Сацыяльныя факты – гэта падзеі, якія адносяцца да грамадскага жыцця людзей, але пры гэтым яны не адзінкавыя, а пэўным чынам згрупаваныя. Гэта больш-менш масавыя з’явы – сацыяльна-статыстычныя факты. Калі асобны чалавек наведвае бібліятэку, гэта факт яго біяграфіі, і не больш. Але калі мноства людзей сістэматычна наведваюць бібліятэку, то гэта можна лічыць некаторым сацыяльным фактам.

Сацыяльныя факты маюць месца, незалежна ад таго, вядомыя яны нам альбо не. Але ў рамках даследавання рэальныя факты павінны быць зафіксаваны і апісаны. Толькі пасля гэтага яны ўваходзяць у сістэму ведаў. Веды гэтыя будуць больш-менш абгрунтаванымі ў залежнасці ад таго, наколькі дакладна зарэгістраваны сацыяльныя факты і наколькі абгрунтавана яны згрупаваны.

Каб апісанне фактаў было пераканаўчым і надзейным, іх трэба рэгістраваць у пэўнай сістэме. Для гэтага і патрэбна *праграма сацыялагічнага даследавання.*

Такім чынам, вывучэнне чытачоў ці сістэмы іх бібліятэчна-інфармацыйнага абслугоўвання можа прынесці здавальняючыя вынікі толькі пры ўмове, калі ўвесь ход даследавання строга падпарадкаваны навуковым патрабаванням. Выкарыстанне не-

дабраякаснай інфармацыі не толькі не прынясе карысці бібліятэкарам і чытачам, але і можа аказаць адмоўны ўплыў.

Як бачым, сацыялагічнае даследаванне пачынаецца не з састаўлення анкеты, як гэта часта адбываецца на практыцы. Сацыялагічнае даследаванне чытання і бібліятэчна-інфармацыйнай дзейнасці – гэта шэраг паслядоўных аперацый, арганічна звязаных паміж сабой агульнай мэтай: неабходнасцю атрымання дакладных даных аб працэсе альбо з’яве, якія вывучаюцца.

Гэтыя мерапрыемствы аб’ядноўваюцца ў адзіную сістэму галоўным сацыялагічным дакументам – *праграмай даследавання*. Пабудова праграмы – гэта выкладанне логікі і метадаў аналізу аб’екта даследавання ў адпаведнасці з задачамі.

Праграма даследавання чытання – тэрэтычны дакумент, які павінен адпавядаць шэрагу неабходных патрабаванняў. Лёс усяго даследавання наогул, значнасць яго вынікаў залежаць ад узроўню тэрэтычнага абгрунтавання, распрацоўкі праграмы, удалага выбару сістэмы паказчыкаў і рабочых гіпотэз.

Праграма сацыялагічнага даследавання складаецца з двух раздзелаў: *метадалагічнага і працэдурнага*, якія, у сваю чаргу, уключаюць па некалькі элементаў.

Метадалагічны раздзел:

1. Вызначэнне праблемы, аб’екта і прадмета даследавання.
2. Вылучэнне мэты і задач даследавання.
3. Інтэрпрэтацыя асноўных паняццяў.
4. Сістэмны аналіз аб’екта даследавання.
5. Стварэнне рабочых гіпотэз.

Працэдульны раздзел:

1. Прынцыповы (стратэгічны) план даследавання.
2. Абгрунтаванне сістэмы выбаркі адзінак назірання.
3. Пералік асноўных працэдур збору і аналізу даных.

Звычайна праграма дапаўняецца *рабочым планам*, у якім вызначаюцца асноўныя этапы даследавання, яго тэрміны, ацэньваюцца матэрыяльныя магчымасці. Галоўнае прызначэнне праграмы – лагічная арганізацыя ўсяго даследавання, пачынаючы з фармулёўкі праблемы і заканчваючы апісаннем спосабу збору зыходных даных і шляхоў іх аналізу ў адпаведнасці з гіпотэзамі.

Вызначэнне праблемы, аб’екта, прадмета, мэты і задач даследавання. Ключавым, зыходным пунктам распрацоўкі праграмы з’яўляецца *праблемная сітуацыя*. Яна ўсведамляецца ў тым выпадку, калі існуе некаторая значная патрэбнасць, але

няма яснага ўяўлення аб сродках, спосабах і шляхах задавальнення гэтай патрэбнасці. Менавіта таму праблемную сітуацыю вызначаюць як «веданне аб няведанні». Іншымі словамі, веданне аб патрэбнасці, але няведанне аб сродках яе задавальнення.

Праблемная сітуацыя ўзнікае, напрыклад, калі мы ўсведамляем неабходнасць павышэння інфармацыйнай культуры некаторай групы карыстальнікаў альбо ўсяго чытацкага кантынгенту, але нам не вельмі зразумела альбо зусім не зразумела, у чым прычыны недастатковай актыўнасці саміх карыстальнікаў у дадзеным кірунку.

Калі падобную праблему вырашаць, што называецца ў агульным выглядзе – даследаваць агульныя заканамернасці і прычыны, што замаруджваюць павышэнне інфармацыйнай культуры карыстальнікаў, – то наша даследаванне будзе насіць пераважна тэарэтычны характар. Мэтай такога даследавання будзе пошук заканамернасці, агульных прычын, якія тармазяць павышэнне інфармацыйнай культуры карыстальнікаў, вызначэнне шляхоў павышэння іх інфармацыйнай культуры і практычнага прыцягнення да дзейнасці, якая можа паспрыць павышэнню ўзроўню інфармацыйнай культуры.

Калі ж мы хочам вырашыць дадзеную праблему ў пэўнай бібліятэцы і з пэўнымі чытацкімі групамі, з тымі сродкамі, інфармацыйнымі рэсурсамі і персаналам, якія яна мае, то даследаванне набывае характар прыкладнога. Яго мэтай будзе распрацоўка канкрэтных мерапрыемстваў, плана дзеянняў, мадэлі, мэтавай комплекснай праграмы для вырашэння пастаўленай практычнай задачы.

У залежнасці ад сутнасці праблемы, яе ўзроўню (агульнасацыяльнага, рэгіянальнага, мясцовага) і ў залежнасці ад узроўню ведання спосабаў вырашэння дадзенай праблемы (сродкаў задавальнення той ці іншай грамадскай патрэбнасці) сацыялагічныя даследаванні, у тым ліку і бібліятэчныя, падзяляюцца на два тыпы: пераважна тэарэтычна арыентаваныя і пераважна практычна арыентаваныя.

І тая, і іншая праблемы маюць практычную накіраванасць. Але ў першым выпадку мэта даследавання – пошук тыповага вырашэння, алгарытму, які можа быць ужыты ў розных сітуацыях з улікам іх спецыфікі. У другім выпадку гаворка ідзе аб пошуку пэўнага рашэння практычнай праблемы ў дадзенай сітуацыі. Не выключана, што гэта рашэнне можа быць карысным

і для іншых сітуацый, але тады трэба дадаткова высветліць, у якой ступені знойдзенае рашэнне з'яўляецца агульным, універсальным. У залежнасці ад характару даследавання, логіка і паслядоўнасць распрацоўкі праграмы будуць рознымі.

Такім чынам, *даследчая праблема* служыць выражэннем патрэбы ў вывучэнні адпаведнай галіны бібліятэчнай дзейнасці альбо чытацкіх паводзін з той мэтай, каб актыўна ўплываць на вырашэнне тых супярэчнасцей, прырода і асаблівасці якіх нам не зусім зразумелыя, і таму не паддаюцца рэгуляванню.

Напрыклад, мы бачым, што чытач пакідае бібліятэку, але не ведаем, што неабходна зрабіць, каб гэтага не адбывалася. Вывучэнне праблемы дазволіць нам вызначыць прычыны гэтай з'явы, акрэсліць фактары, якія ўздзейнічаюць на яе. На падставе здабытых ведаў можна распрацаваць эфектыўныя меры па замацаванні за бібліятэкай існуючых чытачоў і прывабліванні новых.

Іншымі словамі, *праблемная сітуацыя* – гэта недастатковасць ведаў аб рэальнай сацыяльнай з'яве, у выніку чаго немагчыма выкарыстаць ужо існуючыя веды для рэгулявання працэсаў. Наяўнасць з'яў, прырода якіх тэарэтычна не высветлена, таксама выклікае праблему, таму што немагчыма прагназаваць уздзеянне на іх з боку грамадства.

Калі праблема існуе ў вырашэнні некаторай сацыяльнай супярэчнасці, напрыклад супярэчнасці паміж аб'ектыўнай неабходнасцю павышэння інфармацыйнай культуры карыстальнікаў і нізкай актыўнасцю гэтых карыстальнікаў у набыцці новых ведаў, уменняў, навыкаў, то гэта супярэчнасць засяроджана ў некаторых сацыяльных абставінах жыццядзейнасці карыстальнікаў. Тыя групы карыстальнікаў, для якіх асабліва істотнай з'яўляецца супярэчнасць, што стварае праблему, стануць *аб'ектам даследавання*.

Як бачым, менавіта фармулёўка праблемы вядзе за сабой выбар *аб'екта даследавання*. Ім можа быць сацыяльны працэс, з'ява рэчаіснасці, адносіны, якія маюць сацыяльную супярэчнасць. Словам, усё, з чаго вынікае праблемная сітуацыя.

Аб'ектам называюць тое, на што накіравана ўвага даследчыка. Гэта можа быць група карыстальнікаў, увесь чытацкі кантынгент бібліятэкі, насельніцтва рэгіёна. Аб'ектам можа выступаць бібліятэка, калі гаворка ідзе аб удасканаленні яе дзейнасці, а ствараючая праблему супярэчнасць заключаецца ў няпоўнай адпаведнасці форм і метадаў яе работы інтарэсам і запытам карыстальнікаў.

Аб'ектам даследавання могуць быць і асобныя кірункі дзейнасці, формы работы, напрыклад масавая работа бібліятэкі, калі праблема заключаецца ва ўдасканаленні дадзенай дзейнасці, скасаванні перашкод у развіцці.

Таксама аб'ектам можа быць і калектыў бібліятэкі, калі праблема ў неадпаведнасці ўзроўню падрыхтоўкі персаналу, маральна-псіхалагічнага клімату, характару кіравання сучасным патрабаванням.

Напрыклад, калі чытачы не жадаюць хадзіць у бібліятэку так часта, як хацелася б бібліятэкарам, то аб'ектам даследавання будзе чытач, які і стварае праблему.

Акрамя аб'екта акрэсліваецца *прадмет* вивучэння альбо найбольш значныя з практычнага і тэарэтычнага пункту гледжання ўласцівасці, бакі, асаблівасці аб'екта, якія неабходна вивучаць. Паколькі *аб'ект* – гэта тое, у чым ёсць сацыяльная супярэчнасць, то *прадмет* – тыя ўласцівасці і бакі, якія найбольш ярка гэту супярэчнасць адлюстроўваюць. У нашым выпадку прадметам даследавання будуць адносіны чытачоў да бібліятэкі і фактары, якія ўздзейнічаюць на гэтыя адносіны. Як бачым, даследуюцца не ўсе бакі аб'екта. Для спецыяльнага вивучэння выдзяляюць той ці іншы прадмет.

Калі праблема заключаецца ў пошуку найлепшых форм і метадаў работы, з улікам асаблівасцей дадзенай чытацкай групы, то аб'ектам будзе група, выдзеленая з усяго чытацкага кантынгенту, а прадметам – тыя бакі аб'екта (групы), што ўтрымліваюць супярэчнасць, якая стварае праблему – неадпаведнасць ужываемах форм работы інтарэсам і запытам групы, узроўню падрыхтоўкі і г. д. Прадметам тут будуць інтарэсы і запыты, узровень падрыхтоўкі, патрэбнасці вивучаемай групы.

Пасля вивучэння інтарэсаў і запытаў групы, вызначэння ўзроўню яе падрыхтоўкі, высвятлення яе адносін да існуючых форм работы, патрэбнасцей ва ўдасканаленні іх, пажаданняў аб напрамках гэтага ўдасканалення даследчык здолее адказаць на пытанне: «Што ж нам рабіць далей і ад чаго належыць адмовіцца?»

Фармулёўка праблемы, вызначэнне аб'екта і прадмета даследавання – першы і абавязковы элемент у распрацоўцы яго праграмы. Наступным этапам з'яўляецца вызначэнне *мэты і задач* даследавання. *Мэта* даследавання накіроўвае аналіз праблемы ў двух напрамках: тэарэтычным і прыкладным.

У *задачах* адлюстроўваюцца асноўныя і неасноўныя патрабаванні да аналізу праблемы. Паколькі мэты даследавання дасягнуць адразу не ўдаецца, вызначаюцца крокі ў кірунку мэты: даследчыя задачы. Яны павінны быць канкрэтнымі, іх трэба размяшчаць у лагічнай паслядоўнасці, а галоўнае – іх дасягненне і выкананне павінна быць магчымым тут і зараз.

Так, мэта даследавання, аб якім гаварылася вышэй, – высветліць, як спыніць масавы адыход чытачоў з бібліятэкі. Для дасягнення азначанай мэты трэба вырашыць наступныя даследчыя задачы:

1. Вывучыць змены ў сацыяльна-дэмаграфічным складзе чытацкай аўдыторыі бібліятэкі за апошнія гады.

2. Выявіць пастаянных чытачоў бібліятэкі, якія не збіраюцца яе пакідаць.

3. Вывучыць сістэму іх адносін да бібліятэкі і вызначыць фактары, якія спрыяюць замацаванню чытачоў за бібліятэкай.

4. Выявіць чытачоў, якія пакінулі бібліятэку ў апошнія 2–3 гады.

5. Вывучыць сістэму іх адносін да бібліятэкі і вызначыць фактары, якія адштурхоўваюць чытачоў ад бібліятэкі.

6. Распрацаваць сістэму мер па замацаванні чытачоў за бібліятэкай і паскарэнні набывання новых чытачоў.

У даследаванні «Інфармацыйныя паводзіны карыстальнікаў бібліятэк Беларусі», дзе праблема асэнсоўвалася як супярэчнасць паміж імклівым развіццём тэхналогій доступу да інфармацыі і недастатковым узроўнем інфармацыйнай культуры карыстальнікаў, даследчыя задачы былі сфармуляваны наступным чынам:

– вывучыць паслядоўнасць дзеянняў карыстальнікаў па пошуку, збору і выкарыстанню інфармацыі;

– вывучыць матывацыю інфармацыйнай дзейнасці і яе ўплыў на інфармацыйныя паводзіны карыстальнікаў;

– прааналізаваць залежнасці паміж інфармацыйнымі паводзінамі і сацыяльна-дэмаграфічнымі характарыстыкамі карыстальнікаў;

– вывучыць матывы выбару паміж бібліятэкай і Інтэрнэтам для вырашэння канкрэтных інфармацыйных задач;

– вызначыць узровень інфармацыйнай пісьменнасці карыстальнікаў;

- выявіць супярэчнасці паміж інфармацыйнымі чаканнямі карыстальнікаў і магчымасцямі бібліятэк па іх задавальненні;
- пабудаваць тыпавыя мадэлі інфармацыйных паводзін карыстальнікаў;
- вызначыць стратэгічныя кірункі развіцця інфармацыйна-бібліятэчнага абслугоўвання [3, с. 196].

У ходзе вырашэння пастаўленых задач, на думку даследчыкаў, можна ажыццявіць кансалідацыю намаганняў бібліятэк усёй краіны па ліквідацыі адзначанай супярэчнасці праз удасканаленне інфармацыйна-бібліятэчнага абслугоўвання карыстальнікаў.

Пабудова агульнай канцэпцыі даследавання. Вырашэнне пастаўленых задач звязана з *інтэрпрэтацыяй асноўных паняццяў*. Каб прайсці гэты складаны шлях, неабходна знайсці пункты сутыкнення паняццйнага апарату даследавання з рэальнымі падзеямі, фактамі, змест якіх адлюстраваны ў паняццях.

Існуе такое паняцце, як сістэма адносін чытача да бібліятэкі. Што гэта за сістэма? З чаго яна складаецца? У якіх прыкметах праяўляецца? Якім чынам гэтыя прыкметы можна зафіксаваць?

Калі адказаць на гэтыя пытанні, выбар метадаў даследавання, пабудова даследчай працэдуры і інструментарыю не выклікае цяжкасцей. Калі не адказаць, усе намаганні будуць марнымі.

Пад інтэрпрэтацыяй разумеюць прыпісванне значэнняў асноўным выразам, тэрмінам і ўвасабленням. Дзякуючы інтэрпрэтацыі атрымліваюць сэнс правільна пабудаваныя выразы.

Пры ўдакладненні і інтэрпрэтацыі паняццяў неабходна памятаць, што ў працэсе даследавання давядзецца рэгістраваць не само абстрактнае паняцце, а яго праяву. Значыць, гэта паняцце неабходна прааналізаваць спачатку семантычна, па яго змесце і сэнсе, а потым перакласці сэнс паняцця на мову прыкмет, паказчыкаў, якія назіраюцца.

Напрыклад, чытацкая актыўнасць праяўляецца ў частаце наведвання бібліятэкі, колькасці прачытаных кніг, наяўнасці хатняй бібліятэкі, удзеле ў абмеркаванні прачытанага, наведванні масавых мерапрыемстваў і іншых назіраемых дзеяннях.

Паняцце «адносіны да бібліятэкі» зноў жа мае канкрэтныя праявы:

- у дзеяннях, учынках (наведвае, не наведвае, звяртаецца за парадай альбо не, беражліва ставіцца да фонду альбо наадва-

рот, ветліва сябе паводзіць альбо груба размаўляе з бібліятэкарам і г. д.);

– у меркаваннях (ухваляе, ганіць, зневажае, пагаджаецца, адмаўляе);

– у эмоцыях (радуецца, засмучаецца, абураецца, спачувае і г. д.).

Рэгіструючы розныя прыкметы і сістэматызуючы іх, даследчык атрымае некаторыя паказчыкі ўзроўню чытацкай актыўнасці і адносін чытача да бібліятэкі.

Гэта дазволіць дыферэнцаваць чытачоў па ўзроўні актыўнасці альбо характары адносін да бібліятэкі на падставе наяўнасці і інтэнсіўнасці выдзеленых прыкмет.

Такім чынам, у працэсе інтэрпрэтацыі мы ад абстрактных значэнняў пераходзім да рэальных аб'ектаў (эмпірычная інтэрпрэтацыя), а затым паказваем, якія прыкметы аб'екта збіраем ся фіксаваць.

Напрыклад, у даследаванні «Дынаміка чытання і чытацкага попыту ў масавай бібліятэцы» паняцце «чытацкая актыўнасць» было інтэрпрэтавана наступным чынам: актыўнасць чытача выяўляецца ў частаце наведванняў і інтэнсіўнасці чытання. Частата наведванняў разумеецца як колькасць наведванняў у адзінку часу, у дадзеным выпадку за год. Інтэнсіўнасць чытання характарызуе іншы аспект чытацкай актыўнасці: колькасць кніг, прачытаных за канкрэтны адрэзак часу – за год. І частату наведванняў, і інтэнсіўнасць чытання можна лёгка вымераць у пэўных адзінках.

Каб дыферэнцаваць чытачоў па ступені іх чытацкай актыўнасці, карыстаючыся зазначанымі паказчыкамі, неабходна было згрупаваць іх па колькасці наведванняў і ўзятых кніг. Па колькасці наведванняў вызначана пяць груп: 1, 2–3, 4–5, 6–10, больш за 10.

Па колькасці ўзятых кніг вызначана шэсць груп: 1, 2–5, 6–10, 11–20, 21–50, больш за 50. Застаецца вызначыць, да якой з груп аднесці канкрэтнага чытача па частаце наведванняў і інтэнсіўнасці чытання. У даследаванні ўмоўна прынята, што да групы актыўных чытачоў належаць тыя, хто наведаў бібліятэку за год больш 10 разоў, да групы пасіўных – тыя, хто прыходзіў да 5 разоў, і да групы з сярэдняй актыўнасцю наведвання – 6–10 разоў у год. Такім чынам, высветлілася, што актыўных чытачоў па паказчыку частаты наведванняў – 19 %, пасіўных – 57 %.

Па паказчыку інтэнсіўнасці чытання, актыўных чытачоў, якія ўзялі за год больш за 20 кніг, аказалася 34 %, пасіўных, тых, хто бярэ да 10 кніг, 42 %. Такім чынам, дзякуючы інтэрпрэтацыі паняцця «чытацкая актыўнасць» даследчыкі выявілі групы чытачоў па частаце наведванняў і інтэнсіўнасці чытання, прааналізавалі сацыяльна-дэмаграфічны склад гэтых груп, далі парадкі бібліятэкарам па рабоце з імі.

Вядома, спробы цалкам інтэрпрэтаваць у эмпірычных значэннях абстрактнае паняцце – задача, якую нельга вырашыць. Таму любая інтэрпрэтацыя з’яўляецца частковай, няпоўнай. Мы бачым гэта і на прыкладзе інтэрпрэтацыі паняцця «чытацкая актыўнасць». Па-за межамі ўвагі даследчыкаў засталіся такія яе бакі, як наяўнасць уласнай бібліятэкі, удзел у масавых мерапрыемствах бібліятэкі, імкненне да чытацкіх зносін і г. д.

Распрацоўваючы праграму, перш-наперш вызначаюць асноўныя паняцці, якія адлюстроўваюць галоўныя пункты праблемы. Менавіта яны і інтэрпрэтуюцца, што дазваляе сфармуляваць і праверыць гіпотэзы на падставе канкрэтных даных.

Вызначэнне і інтэрпрэтацыя асноўных паняццяў грунтуецца на сістэмным уяўленні аб прадмеце даследавання. *Сістэмны аналіз аб’екта* павінен зрабіць вобраз прадмета больш ясным і дасканалым. Аб’ект даследавання раздзяляецца на розныя элементы, якія звязаны ў адзіную сістэму. Прадметам даследавання будуць не ўсе элементы і сувязі, а толькі тыя з іх, аналіз якіх неабходны для дасягнення мэты і вырашэння задач даследавання.

У якім напрамку будзе весціся аналіз? На гэта пытанне адказвае наступны раздзел праграмы – *вызначэнне рабочых гіпотэз даследавання*.

Мы імкнёмся сістэматызаваць наяўныя веды аб аб’екце і прадмеце вывучэння ў выніку сістэмнага аналізу, каб абгрунтаваць шляхі пошуку новых ведаў у працэсе вызначэння рабочых гіпотэз. *Гіпотэза – гэта абгрунтаванае прадбачанне структуры аб’ектаў, характару сувязей паміж з’явамі і працэсамі, якія вывучаюцца*.

Фармуляванне рабочых гіпотэз падпарадкоўваецца наступным правілам:

– у даследаванні вылучаецца невялікая колькасць асноўных гіпотэз і мноства дадатковых, другасных меркаванняў, якія разгортваюцца па ходу аналізу даных;

– кожная з асноўных гіпотэз, адпаведна мэце даследавання, павінна быць разгорнута ў шэраг выцякаючых з яе гіпотэз-вынікаў – меркаванняў менш агульнага характару, што паддаюцца праверцы на падставе фактычных матэрыялаў даследавання.

Агульную гіпотэзу называюць гіпотэзай-асновай, а меркаванні, якія вынікаюць з яе, – гіпотэзамі-вынікамі.

Напрыклад, гіпотэза-аснова: мяркуецца, што інтарэс да масавых і камерных бібліятэчных мерапрыемстваў залежыць ад узроўню агульнаадукацыйнай падрыхтоўкі аўдыторыі.

Гіпотэзы-вынікі:

– склад актуальнай аўдыторыі масавых і камерных мерапрыемстваў будзе адрознівацца па ўзроўні агульнаадукацыйнай падрыхтоўкі;

– рэгулярнасць наведвання масавых і камерных форм будзе розная ў залежнасці ад агульнаадукацыйнага ўзроўню ўдзельнікаў гэтых мерапрыемстваў;

– задаволенасць зместам масавых і камерных форм будзе рознай для асоб рознага ўзроўню падрыхтоўкі;

– пры апытанні патэнцыяльнай аўдыторыі гатоўнасць прыняць удзел у тым альбо іншым мерапрыемстве будзе залежыць ад узроўню агульнаадукацыйнай падрыхтоўкі.

Такім чынам, фармулёўка гіпотэз задае тон даследаванню, вызначае характар пытанняў і варыянты адказаў, а таксама выбар метадаў збору эмпірычнага матэрыялу.

Пацвердзіць альбо абвергнуць гіпотэзу магчыма толькі ў тым выпадку, калі ўсе тэрміны, у якіх яна сфармулявана, інтэрпрэтаваны, зведзены ў сістэму правяраемых паказчыкаў.

Як бачым, у любым даследаванні вялікую ролю адыгрывае яго канцэпцыя. Яна фарміруецца ў выніку ўсіх вышэй разгледжаных дзеянняў.

Агульная канцэпцыя даследавання складаецца з наступных галоўных элементаў:

– удакладненне і інтэрпрэтацыя асноўных паняццяў, у якіх будуць апісвацца факты, зыходныя даныя. Гэтыя паняцці непасрэдна суадносяцца з прадметам і аб'ектам вывучэння, напрыклад «інфармацыйная культура», «чытацкая актыўнасць», «патрэбнасць», «інтарэс»;

– сістэмны аналіз аб'екта даследавання – стварэнне цэласнага ўяўлення аб ім, выдзяленне такіх яго бакоў, сувязей, аспектаў, якія з'яўляюцца найбольш істотнымі для рэалізацыі мэты

даследавання. Сюды ўваходзіць і выяўленне ўмоў, фактараў, якія могуць уплываць на вивучаемы працэс, але не будуць пільна вивучацца;

– *фармулёўка гіпотэз*, меркаванняў адносна прычын і акалічнасцей, якія ствараюць праблему, і магчымых шляхоў іх вырашэння;

Вызначэнне рабочых гіпотэз завяршаецца метадалагічным раздзелам праграмы даследавання. Аб другім, працэдурным раздзеле пойдзе гаворка ў наступнай тэме.

Літаратура

1. *Алейнік, М. Г.* Сацыялагічныя даследаванні ў бібліятэках: асноўныя этапы арганізацыі і правядзення / М. Г. Алейнік // *Навукова-даследчая дзейнасць Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі на мяжы стагоддзяў* : зб. навук. прац. – Мінск : Красіка-Прынт, 2002. – С. 113–118.

2. *Васильев, И. Г.* Социологические исследования в библиотеках : практ. пособие / И. Г. Васильев, М. Е. Илле, Д. К. Равинский. – СПб. : Профессия, 2001. – С. 5–72.

3. *Долгополова, Е. Е.* Развитие библиотечного обслуживания в контексте информационного поведения пользователей / Е. Е. Долгополова // *Бібліятэчны веснік* : зб. арт. / Нац. б-ка Беларусі. – Мінск, 2011. – Вып. 3. – С. 188–198.

4. *Казаринова, И. Н.* Методология и методы библиотечных и психолого-педагогических исследований : альбом комментированных структурно-логических схем : учеб.-метод. пособие / И. Н. Казаринова. – СПб. : Гамма, 2012. – С. 8–29.

5. *Кірухіна, Л. Г.* Публічная бібліятэка як сацыякультурны інстытут у кантэксце рэгіёна / Л. Г. Кірухіна // *Сучасныя інфармацыйныя тэхналогіі і сацыяльная значнасць бібліятэк* : матэрыялы Міжнар. навук.-практ. канф., Мінск, 29–30 кастр. 2003 г. / Нац. б-ка Беларусі, Бел. бібл. асац. ; склад. Л. Г. Кірухіна. – Мінск, 2004. – С. 24–30.

6. *Крейденко, В. С.* Библиотечные исследования : учеб.-метод. пособие / В. С. Крейденко. – М. : Русская школьная библиотечная ассоциация, 2007. – 352 с.

7. *Ядов, В. А.* Стратегия социологического исследования: описание, объяснение, понимание социальной реальности / В. А. Ядов. – М. : Наука, 1999. – С. 29–75.

Тэма 5. Метады збору першаснай сацыялагічнай інфармацыі і іх выкарыстанне ў сацыялогіі чытання

Асноўныя пытанні:

Працэдура сацыялагічнага даследавання чытання. Прынцыпы выбаркі адзінак назірання.

Метады збору першаснай сацыялагічнай інфармацыі.

Патрабаванні да інструментарыю даследавання.

Працэдура сацыялагічнага даследавання чытання. Прынцыпы выбаркі адзінак назірання. У працэдурны раздзел праграмы ўваходзяць: прынцыповы (стратэгічны) план даследавання, пералік асноўных працэдур збору і аналізу даных, абгрунтаванне сістэмы выбаркі адзінак назірання.

Прынцыповы план даследавання ўключае пералік асноўных даследчых працэдур (дзеянняў), тэрміны выканання, паслядоўнасць вырашэння даследчых задач. Тут вызначаецца форма справаздачы і прыкладны кошт даследавання. У залежнасці ад стану і зместу сфармуляваных гіпотэз прынцыповы план даследавання можа быць фармулятыўным (план-разведка); апісальным (дыскрыптыўным); аналітыка-эксперыментальным і эксперыментальна-практычным.

Фармулятыўным план называецца таму, што яго асноўнай мэтай становіцца фармулёўка рабочых гіпотэз. Ён прымяняецца ў тым выпадку, калі аб'екце даследавання амаль нічога не вядома. У такім плане галоўнымі этапамі будуць вывучэнне даступнай літаратуры, кансультацыі са спецыялістамі, знаёмства з сітуацыяй у бібліятэцы, абмеркаванне з практыкамі і прадстаўнікамі чытацкай аўдыторыі магчымых праблем і абставін, фармулёўка рабочых гіпотэз.

Апісальны план можа стварацца ўслед за фармулятыўным, а можа прымацца адразу, калі мы маем справу са знаёмай сітуацыяй, што дазваляе сфармуляваць рабочыя гіпотэзы. Мэтай даследавання па такім плане будзе якасна-колькаснае апісанне аб'екта, яго стану і ўласцівасцей.

Аналітыка-эксперыментальны план мае мэтай выяўленне ўзаемасувязей, стварэнне прагнозу аб магчымых будучых па-

дзеях і тэндэнцыях. Ён прымяняецца ў тым выпадку, калі ёсць некаторыя тлумачальныя гіпотэзы. Напрыклад, выказваецца меркаванне, што інтарэс чытацкай аўдыторыі да асобных форм груповага і фронтальнага абслугоўвання можа залежыць ад полу, узросту, сацыяльна-прафесійнай прыналежнасці, сямейнага становішча, узроўню адукацыі асобных груп чытачоў.

Даследаванне па эксперыментальна-практычным плане звычайна праводзіцца з мэтай пошуку кіраўнічых вырашэнняў на падставе мысленага альбо рэальнага эксперыменту. У ім адбываецца праверка тлумачальных гіпотэз.

Абгрунтаванне сістэмы выбаркі адзінак назірання – важны этап у правядзенні любога даследавання. Ад якасці выбаркі залежыць і якасць вынікаў. Выбаркай у сацыялогіі называецца вылучэнне з вялікай сукупнасці аб'ектаў вывучэння (генеральнай сукупнасці) пэўнай часткі (выбарачнай сукупнасці), якая больш ці менш адлюстроўвае ўласцівасці аб'екта даследавання ў цэлым.

Асноўнае патрабаванне да выбаркі – яе рэпрэзентатыўнасць. *Рэпрэзентатыўнасць выбаркі* сведчыць аб тым, што па вылучаных прыкметах, параметрах, крытэрыях склад выбаркі набліжаецца да адпаведных прапарцый у генеральнай сукупнасці.

Пры фарміраванні выбаркі за аснову прымаюцца не ўсе прыкметы генеральнай сукупнасці, а толькі тыя, якія з'яўляюцца істотнымі з пункту гледжання мэт і задач даследавання.

Так, калі аб'ектам з'яўляецца насельніцтва рэгіёна, то найбольш істотнымі будуць сацыяльна-дэмаграфічныя прыкметы: пол, узрост, адукацыя, прафесія, месца жыхарства. Калі вядома, што моладзь ад 16 да 19 гадоў складае 7,3 % ад насельніцтва, то і ў выбарцы павінна быць прыкладна 7 % моладзі гэтага ўзросту.

Выбаркі бываюць выпадковыя і квотныя (раяніраваныя). Выпадковыя выбаркі ўжываюць, калі даных аб характары генеральнай сукупнасці недастаткова. У гэтым выпадку па спецыяльнай формуле вызначаецца колькасць рэспандэнтаў, неабходных для рэпрэзентатыўнай выбаркі. Ва ўмовах бібліятэкі мэтазгодна ажыццяўляць выбарку паслядоўна з вызначаным шагам, адбіраючы кожны 5-ы, 10-ы альбо 20-ы фармуляр. Праблема заключаецца ў тым, каб правільна вызначыць патрэбную колькасць выбаркі

Квотная, альбо раяніраваная выбарка выкарыстоўваецца сацыёлагамі пры наяўнасці дастатковых звестак аб колькасных і структурных параметрах генеральнай сукупнасці. Напрыклад, сярод чытачоў бібліятэкі 21 % рабочых, 41 % служачых і 38 % вучняў. У выбарцы мы павінны захаваць гэтыя прапорцыі з адхіленнем не больш за 5 %.

Метады збору першаснай сацыялагічнай інфармацыі. Выбар метадаў даследавання – адказная задача. Ад яе выканання залежыць лёс усёй працы. У сацыялогіі існуюць тры класы метадаў збору першапачатковых эмпірычных даных: *назіранне, аналіз дакументаў і апытанне*.

Назіранне – гэта непасрэдная рэгістрацыя падзей відавочцам. Навуковае назіранне адрозніваецца тым, што яно падпарадкавана даследчай мэце і ясна сфармуляваным задачам; плануецца па загадзя асэнсаванай працэдуры; усе яго вынікі адлюстроўваюцца ў пратаколах альбо дзённіках па пэўнай схеме; інфармацыя, якая атрымана ў ходзе назірання, павінна падвяргацца праверцы на абгрунтаванасць і ўстойлівасць.

Назіранне бавае *кантралюемым і некантралюемым*. Кантралюемае, альбо стандартызаванае, структурнае назіранне прадугледжвае рэгістрацыю падзей па дэтална распрацаванай схеме. Некантралюемае, альбо нестандартнае, бесструктурнае назіранне праводзіцца на аснове прынцыповага плана, які мае агульны, недэталізаваны характар. Форма рэгістрацыі і адлюстравання падзей і з'яў свабодна.

У залежнасці ад пазіцыі назіральніка вызначаюць *просты і ўключаны* назіранне. У простым назіранні даследчык рэгіструе падзеі збоку, не ўключаецца ў іх ход і развіццё. Ва ўключаным ён уваходзіць у супольнасць, адаптуецца ў ёй і назірае знутры, як непасрэдны ўдзельнік падзей.

У бібліятэчных даследаваннях назіраннем карыстаюцца, калі трэба высветліць асобныя абставіны паводзін чытачоў альбо бібліятэкараў. Напрыклад, у ходзе мерапрыемстваў ці ў працэсе выяўлення ўзроўню камунікатыўнай культуры бібліятэкара, асаблівацей яго ўзаемаадносін з чытачом. Часцей за ўсё назіранне ўжываецца ў спалучэнні з іншымі метадамі: аналізам дакументаў, апытаннем.

Аналіз дакументаў – важная крыніца даных аб з'яве. Дакументальнай называюць любую інфармацыю, якая зафіксавана ў друкаваным, рукапісным выглядзе, на магнітнай стужцы, фота-

кіна-, відэаплёнцы і іншых носьбітах інфармацыі. У бібліятэцы асноўнымі дакументамі для даследавання чытання з'яўляюцца чытацкія фармуляры, патрабаванні на кнігі, дзённікі работы бібліятэк, кнігі сумарнага ўліку, планы і справаздачы, водгукі чытачоў, запісы мерапрыемстваў на аўдыя- і відэаносьбіце, пратаколы мерапрыемстваў і г. д.

Апытанне – незаменны спосаб атрымання інфармацыі, які ўжываецца, калі неабходна мець сведкі аб суб'ектыўным свеце чытачоў, іх прыхільнасцях, матывах чытання, поглядах і адносінах. Сакрэт паспяховага выкарыстання гэтага метаду ў тым, каб ведаць, аб чым запытваць, як запытваць, як пераканацца ў тым, што можна верыць атрыманым адказам. Не менш важна, каго апытваюць, дзе весці размову, як апрацоўваць вынікі і ці нельга даведацца аб усім іншымі метадамі, без апытанняў.

Па форме правядзення апытання падзяляюцца на *вусныя (інтэрв'ю) і пісьмовыя (анкеты)*.

Інтэрв'ю – гэта размова сацыёлага з чытачом альбо іншай асобай. Адказы запісваюцца інтэрв'юерам. Ужываюцца свабодныя (нестандартызаваныя) і стандартызаваныя інтэрв'ю.

Нестандартызаванае інтэрв'ю – гэта доўгая размова з рэспандэнтам па агульнай праграме, але без строга вызначаных пытанняў. Інтэрв'юер ведае, што трэба высветліць, а як і ў якой паслядоўнасці задаваць пытанні, вырашае сам, зыходзячы з абставін і агульнага плана.

Стандартызаванае інтэрв'ю распрацавана больш дэтальна: акрамя агульнага плана размовы ў ім ёсць усе неабходныя пытанні і варыянты магчымых адказаў. Інтэрв'юер павінен строга кіравацца тэкстам апытальнага ліста і інструкцыяй.

У залежнасці ад колькасці рэспандэнтаў інтэрв'ю бываюць *індыўідуальнымі і групавымі*. У залежнасці ад спосабаў зносіны падзяляюцца на *асабістыя і тэлефонныя*.

Стандартызаванае інтэрв'ю было асноўным метадам даследавання па праграмах «Кніга і чытанне ў жыцці невялікіх гарадоў», «Кніга і чытанне ў жыцці савецкага сяла» і інш. Сацыёлагі адзначаюць, што інфармацыя, якую атрымліваюць з дапамогай гэтага метаду, з'яўляецца больш поўнай, глыбокай і дасканалай, таму што тут практычна не бывае пропуску адказаў. Інтэрв'юер мае магчымасць удасканаліць адказ, растлумачыць сэнс пытання, калі яно не зусім зразумела рэспандэнту. Аднак

недахопам інтэрв'ю лічыцца верагоднае скажэнне інфармацыі пад уплывам суб'ектыўных поглядаў інтэрв'юера.

Анкетнае апытанне больш таннае і зручнае, дае магчымасць ахапіць вялікую колькасць чытачоў. Надзейнасць атрыманай з дапамогай анкеты інфармацыі забяспечваецца строгім выкананнем патрабаванняў metodyкі і тэхнікі складання анкеты.

Метад фокус-груп у сацыялагічным даследаванні чытання і бібліятэчнай справы ўяўляе сабою групавое глыбіннае інтэрв'ю, сфакусіраванае на абмеркаванні пэўнай праблемы, што дазваляе выявіць разуменне адной і той жа падзеі альбо з'явы значнай колькасцю людзей у сітуацыі непасрэдных зносін, якія адбываюцца тут і зараз. Метад фокус-груп ужываецца для вывучэння праблем, якія выяўлены шляхам аналізу альбо ў выніку правядзення анкетнага апытання і дакладна сфармуляваны. Іх абмеркаванне ў зацікаўленай аўдыторыі дазваляе атрымаць звесткі аб магчымых матывах чытацкіх паводзін, разнастайных рэакцыях на ўкараненне новых тэхналогій, паслуг, пераўтварэнняў.

Напрыклад, у апытанні зафіксавана вялікая зацікаўленасць карыстальнікаў у набыцці новых баз даных, але інтэнсіўнасць іх выкарыстання не заўсёды высокая. Абмеркаванне гэтай праблемы ў фокус-групе дазволіць атрымаць дадатковую інфармацыю аб прычынах такой супярэчнасці і намеціць шляхі яе вырашэння. У сацыялогіі чытання і бібліятэчнай справы рэкамендуецца звяртацца да метаду фокус-груп у спалучэнні з іншымі метадамі – аналізам дакументаў, назіраннем, апытаннем – на розных этапах падрыхтоўкі і правядзення даследавання:

- на этапе пастаноўкі праблемы абмеркаванне ў фокус-групе ўсіх магчымых варыянтаў дазволіць больш дакладна яе сфармуляваць;

- падчас сістэмнага аналізу аб'екта даследавання фокус-група можа дапамагчы акрэсліць найбольш значныя фактары, якія ўплываюць на яго, і засяродзіць увагу менавіта на іх вывучэнні;

- пры фармулёўцы гіпотэз абмеркаванне іх у фокус-групе будзе спрыяць удакладненню і канкрэтызацыі шляхоў навуковага пошуку;

- якасць метадычнага інструментарыю таксама можа быць значна палепшана пры выкарыстанні метаду фокус-груп для пошуку варыянтаў адказаў на закрытыя і паўзакрытыя пытанні;

– пасля апрацоўкі вынікаў даследавання ўзнікаюць новыя пытанні, на якія можна паспрабаваць адказаць, дзякуючы фокус-групе.

Фаміраванне фокус-груп. Трэба ўлічваць два фактары пры фарміраванні фокус-груп: метадычныя патрабаванні да правядзення групавых інтэрв'ю і мэты даследавання. Метадычныя патрабаванні тычацца памеру групы, яе аднароднасці (гамагеннасці) і абмежаванняў пры выбары ўдзельнікаў.

Патрабаванні да інструментарыю даследавання. Вядома, што кожны з этапаў сацыялагічнага даследавання чытання – ад распрацоўкі тэарэтычнай канцэпцыі да аналізу атрыманых даных – з'яўляецца неабходным элементам праграмы і ўносіць свой уклад у забеспячэнне надзейнасці канчатковых вынікаў. Пры гэтым памылкі, зробленыя на адным з этапаў даследавання, нельга выправіць нават самай высокай якасцю выканання на іншых этапах. Аднак менавіта этап абгрунтавання метадыкі збору эмпірычных даных з'яўляецца найбольш адказным.

Інтэрпрэтацыя і аперацыяналізацыя ключавых паняццяў тэарэтычнай канцэпцыі даследавання прыводзіць да фарміравання пераліку адзінак патрэбнай інфармацыі. Паралельна з вырашэннем гэтай задачы разглядаецца пытанне аб наборы метадаў, якія будуць выкарыстаны для збору неабходных даных.

У разгледжаным вышэй прыкладзе з інтэрпрэтацыяй паняцця «чытацкая актыўнасць» сацыёлагамі вылучаны два напрамкі аналізу: частата наведванняў і інтэнсіўнасць чытання. Інфармацыя аб гэтых аспектах чытацкіх паводзін можа быць атрымана дзякуючы аналізу чытацкіх фармуляраў, дзе адлюстравана кожнае наведванне бібліятэкі і кожная выдадзеная кніга. Такім чынам, у дадзеным выпадку дастаткова было выкарыстаць метады аналізу дакументаў. Але паняцце «чытацкая актыўнасць» на самой справе значна шырэй і ўключае не толькі акты паводзін адносна бібліятэкі і бібліятэчнай кнігі, але і набыццё кніг у прыватную бібліятэку, карыстанне кнігамі сяброў, суседзяў, родных і г. д. Праяўляецца яна і ў імкненні абмеркаваць прачытанае з іншымі людзьмі.

Пашырэнне колькасці прыкмет-індыкатараў чытацкіх паводзін пры інтэрпрэтацыі паняцця «чытацкая актыўнасць» выклікае неабходнасць пашыраць і колькасць метадаў збору інфармацыі. Каб даведацца аб існаванні і складзе хатняй бібліятэкі, трэба звярнуцца да метаду апытання. А калі патрэбна высвет-

ліць актыўнасць чытача ў абмеркаванні кніг, яго імкненне да чытацкіх зносін, прыйдзеца выкарыстаць метады назірання і дапоўніць яго метадамі апытання.

Чым глыбей трэба вывучыць нейкую з'яву альбо паводзіны пэўнай групы, тым шырэй колькасць прыкмет-індыкатараў пры інтэрпрэтацыі паняцця, якое адлюстроўвае гэту з'яву, і тым больш набор метадаў, з дапамогай якіх збіраецца матэрыял аб аб'екце. Ні адзін з даследчых метадаў не можа даць усіх магчымых ведаў аб прадмеце даследавання. Але калі іх выкарыстаць у спалучэнні, калі яны будуць дапаўняць адзін аднаго, то можна гаварыць аб аб'ектыўным адлюстраванні рэчаіснасці на падставе сабраных у ходзе даследавання звестак і даных.

Літаратура

1. Белановский, С. А. Метод фокус-групп / С. А. Белановский. – М. : Магистр, 1996. – 272 с.

2. Бородина, В. А. Библиотечное обслуживание: учеб.-метод. пособие / В. А. Бородина. – М. : Либерей-Бибинформ, 2006. – С. 86–96.

3. Бутенко, И. А. Анкетный опрос как общение социолога с респондентами : учеб. пособие / И. А. Бутенко. – М. : Высш. шк., 1989. – 176 с.

4. Васильев, И. Г. Социологические исследования в библиотеках : практ. пособие / И. Г. Васильев, М. Е. Илле, Д. К. Равинский. – СПб. : Профессия, 2003. – С. 73–101

5. Крейденко, В. С. Библиотечные исследования : учеб.-метод. пособие / В. С. Крейденко. – М. : Русская школьная библиотечная ассоциация, 2007. – 352 с.

6. Кондрашкина, Е. В. Массовое библиотечное обслуживание : учеб.-практ. пособие / Е. В. Кондрашкина. – М. : Литера, 2012. – С. 99–121.

Тэма 6. Шкалы вымярэння і іх выкарыстанне. Арганізацыя даследавання чытання ў бібліятэцы, аналіз і ўкараненне яго вынікаў

Асноўныя пытанні:

Сутнасць і этапы вымярэння ў сацыялагічным даследаванні чытання.
Асноўныя тыпы шкал вымярэння, асаблівасці іх пабудовы і выкарыстання.

Патрабаванні да арганізацыі даследавання чытання ў бібліятэцы.

Групаванне атрыманых даных. Пабудова табліц спалучэння.

Паслядоўнасць аналізу вынікаў даследавання.

Сутнасць і этапы вымярэння ў сацыялагічным даследаванні чытання. Сацыялогія чытання шырока выкарыстоўвае разнастайныя прыёмы якасна-колькаснага адлюстравання і аналізу з'яў у галіне чытання і чытацкай дзейнасці. Як правіла, у сацыялагічных даследаваннях чытання ідзе гаворка пра частату звяртання да твораў друку, месца чытання сярод іншых заняткаў у структуры вольнага часу, змест чытання, яго інтэнсіўнасць і г. д. Неабходнай перадумовай колькаснага аналізу чытання і чытацкіх паводзін з'яўляецца першаснае вымярэнне. *Вымярэннем* называюць працэдуру, з дапамогаю якой той ці іншы аб'ект параўноўваецца з некаторым эталонам і атрымлівае колькаснае выражэнне ў пэўным маштабе альбо па шкале.

Каб згрупаваць даныя, упарадкаваць іх і прааналізаваць, неабходна спачатку замераць тыя параметры, якія нас цікавяць з пункту гледжання выканання мэт і задач даследавання. *Вымярэнне ў сацыялагічным даследаванні чытання праходзіць тры этапы.*

1. Вызначаецца аб'ект ці аб'екты вымярэння: што ці каго мы будзем вывучаць. Напрыклад, калі вывучаецца чытацкая актыўнасць, неабходна вызначыць, якіх чытачоў вывучаць, дзе праводзіць доследы: у бібліятэцы, дома, на рабочым месцы і г. д.

2. З дапамогай інтэрпрэтацыі паняццяў адказваем на пытанне: што мераць, якія характарыстыкі цікавяць даследчыка? Адносна чытацкай актыўнасці – гэта частата наведванняў і інтэнсіўнасць чытання.

3. Нарэшце, адказваючы на пытанне «як», пры дапамозе якога індикатара мы вымяраем тую ці іншую характарыстыку, выходзім на канкрэтныя адзінкі: колькасць наведванняў за пэўны адрэзак часу, колькасць прачытаных кніг за пэўны перыяд і г. д.

Інтэрпрэтацыя паняццяў дапамагае акрэсліваць лагічную структуру вывучаемай з’явы і на гэтай падставе складаць анкеты, бланкі інтэрв’ю, у якіх кожнае пытанне ўяўляе сабой шкалу колькаснага вымярэння якасных з’яў. Інтэрпрэтаваныя паняцці ляжаць у аснове пытанняў анкет, а індикатары вызначаюць варыянты адказаў. Такім чынам, анкета, бланк інтэрв’ю выступаюць у якасці інструментаў вымярэння. Менавіта з дапамогай уключаных у іх пытанняў ажыццяўляецца групуванне, класіфікацыя тых ці іншых якасцей, характарыстык, а ў выніку – пазнанне вывучаемага аб’екта.

Асноўныя тыпы шкал вымярэння, асаблівасці іх пабудовы і выкарыстання. У сацыялагічным даследаванні ўжываюцца ў асноўным тры тыпы шкал; *намінальная, рангавая і інтэрвальная.*

Намінальная шкала называецца таксама неўладкаванай шкалай назваў. Падзеі, аб’екты, характарыстыкі групуюцца ў ёй па падабенстве, і не больш таго. Прыкладам можа быць групуванне па сацыяльна-дэмаграфічных прыкметах чытачоў, па звароце да таго ці іншага жанру літаратуры. Такая шкала не паказвае адносін паміж групамі ў тым сэнсе, што адна лепш за другую, але колькасць адказаў на кожнае пытанне ўжо дае істотную інфармацыю. Вось некалькі прыкладаў ужывання намінальнай шкалы пры распрацоўцы пытанняў: «Да якіх газет (часопісаў) Вы звяртаецеся ў бібліятэцы?». Аудыторыя групуецца па прыкметах падабенства прыхільнасці да пэўных выданняў. Альбо: «Чым Вы звычайна займаецеся ў вольны час?» – па характары правядзення вольнага часу.

Пры ўжыванні намінальнай шкалы становяцца магчымымі наступныя аперацыі з вынікамі даследавання:

1. Указанне частаты ў натуральных адзінках. Напрыклад, колькі чытачоў адзначылі той ці іншы матыў звароту да друкаваных твораў. Адпаведна, гэта можна выразіць у працэнтах.

2 Для такіх шкал магчымы выбар спалучэнняў розных груповак па класах, камбінацый варыянтаў адказаў. Напрыклад, карыстальнікам прапануецца адзначыць, за якой літаратурай яны звяртаюцца ў бібліятэку: мастацкай (М), галіновай (Г), да-

ведачнай (Д). Па камбінацыях варыянтаў адказаў можна вылучыць сем груп: МГД, МГ, ГД, МД, М, Г, Д.

3. Гэтыя шкалы дазваляюць вызначаць наяўнасць альбо адсутнасць сувязей паміж двума класамі ўласцівасцей, напрыклад будаваць табліцы спалучэння, калі неабходна высветліць, як адказваюць на пытанне мужчыны і жанчыны.

Рангавая (парадкавая) шкала ўжываецца для вымярэння інтэнсіўнасці адносін альбо ацэнак той ці іншай з'явы. Пазіцыі гэтай шкалы размешчаны ў строгім парадку ад найбольш значнага да найменш значнага і наадварот. Напрыклад: «У якой меры Вы задаволены ці не задаволены работай чытальнай залы нашай бібліятэкі?»

- 1) Вельмі задаволены.
- 2) Задаволены, але не зусім.
- 3) Хутчэй не задаволены.
- 4) Зусім не задаволены.
- 5) Цяжка сказаць.

Ці такі варыянт фармулёўкі пытання: «Кажуць, што бібліятэкі патрэбны толькі тым, хто вучыцца альбо займаецца навукай? А як на Ваш погляд?»

- 1) Абсалютна згодны.
- 2) Хутчэй згодны, чым не.
- 3) Хутчэй не згодны.
- 4) Зусім не згодны.
- 5) Не ведаю, не думаў аб гэтым.

Можна таксама прапанаваць рэспандэнту ацаніць у балах значнасць той ці іншай з'явы альбо працэсу, пранумараваць па ступені значнасці пэўныя параметры чытання альбо бібліятэчнай дзейнасці.

Рангавыя шкалы прадугледжваюць упарадкаванне аб'ектаў ад найбольш да найменш важнага. Напрыклад, можна ранжыраваць па ступені перавагі заняткі ў вольны час, каштоўныя меркаванні, адносную значнасць тых ці іншых якасцей бібліятэкара і г. д. Заданне па ранжыраванні рэспандэнту (альбо эксперту) звычайна фармулюецца такім чынам: «З пералічаных ніжэй меркаванняў (відаў заняткаў, магчымых вырашэнняў некаторай праблемы) выберыце самае значнае, потым – найменш значнае, а астатняе размяркуйце ад першага да апошняга». Далей прапануюцца аб'екты для ранжыравання і ўказваецца месца, дзе належыць прапісаць неабходны рангавы парадак.

Упарадкаваная шкала адлюстроўвае адносіны паміж класамі аб'ектаў, але не паказвае адлегласці паміж суседнімі класамі. Напрыклад, мы будзем шкалу па ўзроўні актыўнасці карыстання Інтэрнэтам і выдзяляем класы: «А» – максімальна актыўных, «Б» – умерана актыўных і «В» – малаактыўных. З гэтага не вынікае, што мера адрознення паміж высокаактыўнымі і ўмерана актыўнымі будзе такой жа, як і паміж умерана актыўнымі і малаактыўнымі. Проста фіксуецца парадак.

Калі трэба высветліць адносіны да нейкай сацыяльнай з'явы, да якой адмоўна ставіцца не прынята, можна выкарыстаць шкалу Лейкарта, альбо «кафетэрыі». Сутнасць дадзенай шкалы ў тым, што рэспандэнтам прапануецца на выбар шэраг меркаванняў: станоўчых і адмоўных. Кожнае з іх мае свой «кошт». Суміруючы ацэнкі па гэтай шкале, даследчык атрымлівае колькасць балаў, якая і адлюстроўвае адносіны да прадмета апытання альбо з'явы.

Лейкарт прапанаваў наступную шкалу для вымярэння адносін жанчыны да дзяцей. Удзельнікаў апытання просяць выбраць варыянт адказу на кожнае меркаванне (табліца 1).

Табліца 1.

Меркаванні	Цалкам згодна	Згодна	Цяжка сказаць	Не згодна	Зусім не згодна
	(5)	(4)	(3)	(2)	(1)
1. Дзеці спрыяюць збліжэнню бацькоў			X		
2. Прыемна назіраць за дзецьмі		X			
3. Дзеці заўсёды адбіраюць у нас нейкую важную частку жыцця					X
4. Маці, якая мае дзіця, упускае магчымасць сустрэцца з сябрамі	X				
5. Сапраўды, мець дзяцей больш прыемна, чым не мець		X			
6. Часта цяжка стрымлівацца ў зносінах з дзецьмі				X	
7. Дагляд за дзецьмі патрабуе ад мяне занадта многа намаганняў				X	
8. Калі б дазвалялі ўмовы, мы б адправілі дзяцей у пансіён			X		
9. Калі ўзнікаюць непрыемнасці, дзеці падаюць надзею				X	
10. Калі б я магла пачаць жыццё нанова, я абавязкова абзавялася б дзецьмі	X				

Перш чым падсумоўваць, трэба ацаніць усе пункты дзесяці шкал, утвараючых «кафетэрыі», у балах. Відавочна, што пункты 1, 2, 5, 9 і 10 выражаюць станоўчыя адносіны да дзяцей, а пункты 3, 4, 6, 7 і 8 – адмоўныя. Для першай групы пунктаў ад-

каз «цалкам згодна» ацэньваецца пяццю баламі, «цалкам не згодна» – адным балам, а для другой – наадварот. Агульная ацэнка для нашага прыкладу складаецца з балаў наступным чынам: пункт 1 – 3 балы; 2 – 4; 3 – 5; 4 – 1; 5 – 4; 6 – 4; 7 – 4; 8 – 3; 9 – 2; 10 – 5. Усяго атрымалася 35 балаў. Жанчына, якая ставіцца да дзяцей максімальна станоўча, атрымае 50 балаў (5x10), а максімальна адмоўна – 10 балаў (1x10). Сумарная ацэнка ў 35 балаў – некалькі вышэй за сярэднюю ў станоўчы бок.

Такім жа чынам можна высветліць і адносіны да чытання, што мы і зрабілі ў адным з даследаванняў чытання падлеткаў, прыдумаўшы 5 станоўчых і 5 адмоўных меркаванняў наконт кнігі і чытання (табліца 2).

Табліца 2.

Меркаванні	Цалкам згодны	Згодны	Цяжка сказаць	Не згодны	Зусім не згодны
	(5)	(4)	(3)	(2)	(1)
1. Кніга можа падказаць цікавае вырашэнне, тэму для абмеркавання, гутаркі					
2. Відэа, тэлебачанне, камп'ютар даюць мне значна больш, чым кнігі					
3. Той, хто больш чытае, лепш паспявае па многіх прадметах					
4. Начагтанасць, адукаванасць, эрудыцыя выклікаюць агульную павагу					
5. Чалавек, які многа чытае, у наш час выглядае белай варонай					
6. Актыўнае чытанне ніяк не ўплывае на поспехі ў вучобе					
7. Добрая кніга дапамагае жыць, прыносіць вялікае задавальненне					
8. Маючы камп'ютар, можна цудоўна абыходзіцца без кніг					
9. Кнігі дапамагаюць пазнаваць свет, лепш зразумець сябе і іншых людзей					
10. Да вырашэння жыццёва важных пытанняў кнігі не маюць ніякіх адносін					

Падлічыўшы вынікі, мы высветлілі адносіны падлеткаў да кнігі і прасачылі, як яны ўплываюць на чытацкія паводзіны і ўзровень чытацкай культуры.

З дапамогай *інтэрвальной шкалы* вымяраюцца ўласцівасці, якія можна адлюстраваць у лічбах. Прыкладам можа быць шкала для памеру інтэнсіўнасці чытання з інтэрваламі: 1, 2–5; 6–10; 11–20; 21–50, больш за 50. Нельга каб інтэрвал пачынаўся і заканчваўся з адной лічбы: 6–10; 10–20; 20–40 і г. д. У дадзеным

выпадку невядома, да якога інтэрвалу аднесці аб'екты са значэннем 10, 20, 40.

Кожная з разгледжаных шкал дае магчымасць аналізаваць атрыманыя вынікі рознымі спосабамі і выяўляць заканамернасці і тэндэнцыі з'явы, якая вывучаецца. Усе яны разам выкарыстоўваюцца пры стварэнні інструментарыю даследавання, у прыватнасці анкеты.

Спачатку на падставе мэт, задач і гіпотэз праграмы складаецца план анкеты. У ім вызначаюцца асноўныя тэмы апытання. Перш чым фармуляваць пытанне анкеты, трэба правесці інтэрпрэтацыю асноўных паняццяў. Гэта значыць, звесці абстрактныя паняцці да сістэмы характарыстык, якія можна назіраць і вымяраць. Такія характарыстыкі ў сацыялогіі называюць індыкатарамі. Кожнаму з выбраных індыкатараў адпавядае адно альбо некалькі пытанняў анкеты.

Звычайна анкета мае тры часткі: уступ, альбо ўводную частку, асноўную частку і «паспартычку». Уступ уяўляе сабой зварот да чытача, у якім коратка тлумачыцца, хто і для чаго праводзіць апытанне, як мяркуецца выкарыстаць яго вынікі. Абавязкова трэба ўвесці чытача ў тэхніку запаўнення анкеты. Ён павінен дакладна ведаць, што трэба рабіць, адказваючы на пытанні: дзе падрэсліць, дзе закрэсліць, дзе абвесці кружком, а ў якім выпадку напісаць адказ самому. Заканчваецца зварот падзякай за згоду прыняць удзел у апытанні.

Асноўная частка анкеты ўяўляе сабой пералік пытанняў. Ад іх фармулёўкі залежыць вынік даследавання. Пытанні бываюць адкрытыя, закрытыя і змешаныя. Адкрытае пытанне прадугледжвае свабодны адказ рэспандэнта. У закрытым пытанні ўсе варыянты адказаў сфармуляваны, і чытачу трэба толькі выбраць той варыянт, які адпавядае яго пункту гледжання. Змешаныя пытанні разам з варыянтам адказаў маюць месца для свабоднага выказвання думак рэспандэнта. Кожны з адзначаных тыпаў пытанняў мае станоўчыя і адмоўныя бакі.

Галоўны недахоп адкрытых пытанняў – цяжкасць іх апрацоўкі. Не заўсёды зразумела, што меў на ўвазе чытач, адказваючы на пытанне, таму пры апрацоўцы часта скажаецца сэнс адказу. Адкрытыя пытанні мэтазгодна дапаўняць і кантраляваць закрытымі альбо змешанымі.

Пастаноўка закрытых пытанняў патрабуе выканання шэрага правіл:

- трэба прадугледзець усе магчымыя варыянты адказу;
- пры адказе часцей за ўсё выбіраюць першыя варыянты, таму першым павінен быць найменш верагодны варыянт;
- усе варыянты адказаў павінны быць аднолькавай даўжыні;
- нельга камбінаваць некалькі ідэй у адной фразе;
- усе варыянты адказаў павінны друкавацца на адной старонцы;
- неабходна даць магчымасць ухіліцца ад адказу, прадугледзіўшы варыянты «цяжка сказаць», «не памятаю», «не ведаю» і г. д.

Незалежна ад таго, да якога тыпу адносіцца пытанне, яно павінна быць сфармулявана ясна і зразумела. Нельга выкарыстоўваць спецыфічныя, прафесійныя тэрміны, напрыклад бібліятэчна-бібліяграфічныя веды, даведачна-пошукавы апарат і г. д., калі анкетаванне праводзіцца сярод чытачоў.

Нельга спалучыць некалькі пытанняў у адным, напрыклад: «Ці карыстаецеся Вы Інтэрнэтам? У якіх выпадках?» Тут невядома, на якое з пытанняў адказваць чытачу: аб карыстанні Інтэрнэтам ці аб тым, калі гэта яму патрэбна?

Трэба ўстрымлівацца ад пытанняў тыпу: «Ці любіце Вы ...?», «Ці падабаецца Вам ...?», «Ці робіце Вы ...?», бо сама іх фармулёўка наводзіць на станоўчы адказ. Лепш аб тым жа самым спытаць інакш: «У якой меры (ступені) Вам падабаецца ці не падабаецца ...?», з варыянтамі адказаў «вельмі падабаецца», «хутчэй падабаецца, чым не», «хутчэй не падабаецца», «зусім не падабаецца» і «цяжка сказаць».

Ад таго, як размешчаны пытанні ў апытальным лісце, таксама шмат чаго залежыць. Пачынаць трэба з лёгкіх пытанняў і паступова весці чытача да больш складаных. У сярэдзіне анкеты раюць даць чытачу трошкі адпачыць, задаць некалькі лёгкіх пытанняў. Пасля ідуць самыя складаныя пытанні, а ў канцы – зноў лёгкія. Усе пытанні нумаруюцца. Трэба пазбягаць вялікіх анкет. Адказ павінен займаць не больш за паўгадзіны.

Заканчваецца анкета «паспартычкай». Гэта пытанні аб сацыяльным становішчы і біяграфічных звестках рэспандэнта. Распаўсюджанай памылкай бібліятэчных апытанняў з'яўляецца знаходжанне такіх пытанняў у пачатку анкеты. Лічыцца, што такая тактыка адштурхоўвае чытача ад апытання і не спрыяе поспеху. «Паспартычка» павінна быць як мага больш кароткай, уключаць толькі самыя неабходныя пытанні.

У канцы анкеты трэба абавязкова падзякаваць чытача за ўдзел у апытанні. Можна папрасіць выказаць свае заўвагі і меркаванні.

Патрабаванні да арганізацыі даследавання чытання ў бібліятэцы. Распрацоўка метадыкі заканчваецца правядзеннем пілатажнага даследавання. Гэта ажыццяўленне ўсіх асноўных даследчых працэдур на невялікай колькасці аб'ектаў. Тут высвятляецца, якія пытанні «не працуюць», таму што чытачы не жадаюць на іх адказаць. Якія трэба ўдакладніць, змяніць фармулёўкі і г. д. Толькі пасля пілатажу метадыкі можна лічыць, што ўсе гатова да правядзення даследавання чытання.

Важна так арганізаваць даследаванне, каб яно як мага менш перашкаджала рабоце бібліятэкі і праходзіла ў той час, калі і бібліятэкары, і чытачы могуць прыняць актыўны ўдзел у зборы даных. Трэба правільна разлічваць рэсурсы, магчымасці распаўсюджвання анкет і тэрміны выканання даследчых працэдур. Усе гэтыя пытанні адлюстроўваюцца ў рабочым плане даследавання. Калі для збору даных патрэбна дапамога бібліятэкараў, неабходна прайнструктаваць іх аб правілах запаўнення анкет.

Групаванне атрыманых даных. Пабудова табліц спалучэння. Сабраная ў выніку даследавання інфармацыя ўяўляе сабой масу не структураваных, не прыстасаваных да аналізу даных. Таму першапачатковая задача па апрацоўцы інфармацыі – яе ўпарадкаванне, кампактнае апісанне.

Прыёмам і ўпарадкавання першапачатковай інфармацыі служаць статыстычнае групаванне і зводка даных. У выніку групавання аб'екты доследу падзяляюцца на групы па істотных прыкметах, якія вылучаны яшчэ на стадыі распрацоўкі метадыкі. Так, прыкметамі групавання чытачоў па іх актыўнасці вызначаны частата наведванняў і інтэнсіўнасць чытання. У адпаведнасці з чым чытачы групуюцца па колькасці наведванняў і колькасці ўзятых кніг на малаактыўных, сярэднеактыўных і актыўных.

Калі групаванне праводзіцца па наяўнасці шэрага прыкмет, то звядзенне ажыццяўляецца ў выглядзе табліц, у якіх аб'екты аб'яднаны ў групы, а таксама ёсць абагульняючая характарыстыка гэтых груп.

У статыстычных табліцах тэкст зведзены да мінімуму, а лічбовыя даныя аб'ядноўваюцца і тлумачацца загалоўкамі, дзейнікам і выказнікам. Агульны загаловак распавядае аб тым, што

аналізуецца ў табліцы. Унутраныя загаловкі паказваюць, якія звесткі адлюстраваны ў клетках. Дзейнік – гэта аб’ект альбо яго часткі (групы), пра якія гаворыцца ў табліцы. Выказнік – паказчык, якім характарызуецца дзейнік табліцы.

Напрыклад, былі атрыманы звесткі аб адносінах чытачоў да розных мерапрыемстваў бібліятэкі. У апытанні чытачоў прасілі прысвоіць рангі (ад 1 да 7) тром тыпам мерапрыемстваў: прагляд літаратуры (А), абмеркаванне кнігі (Б) і літаратурна-музычная гасцёўня (В). Агульная колькасць апытаных – 210 чалавек, але не ўсе адказалі на кожнае пытанне, таму ў адпаведнай клетцы розныя лічбы. Будуем табліцу рангавых парадкаў адносін да некаторых мерапрыемстваў.

Табліца 3. Адносіны карыстальнікаў да масавых мерапрыемстваў

Назва мерапрыемства	Рангі і колькасць асоб, якія прысвоілі гэтыя рангі								
	Усяго	1	2	3	4	5	6	7	Сярэдні ранг
(А) Прагляд	184	21	30	12	41	62	12	6	3,7
(Б) Абмеркаванне	206	5	8	16	12	85	48	32	3,2
(В) Гасцёўня	190	90	55	32	6	7	-	-	1,4

У табліцы 3 адлюстравана ўпарадкаваная намінальная шкала. Разгледзім азначэнне рангаў з большай колькасцю адказаў (мадальныя значэнні). Можна разлічыць сярэдняе значэнне рангаў. Мы бачым, што па мадальных значэннях і па сярэдніх рангах мерапрыемствы (А) і (Б) блізкія, а (В) адрозніваецца ад іх. Прычым мерапрыемства (В) ацэньваецца значна вышэй – назіраецца зрух у бок вышэйшых рангаў. Для (Б) – наадварот, а (А) не дае яскравай карціны.

Неабходна высветліць, чаму ў пункце (А) назіраецца рознагалоссе ў поглядах. Дапусцім, што на меркаванні чытачоў уздзеінічае пол. Мужчыны ацэньваюць дадзенае мерапрыемства інакш, чым жанчыны. Каб правесці гэты, будзем новую табліцу.

Гэта будзе табліца спалучэння па дзвюх прыкметах: пол і адказы на пытанне. У залежнасці ад полу апытаных вынікі раскладаюцца наступным чынам:

Табліца 4. Уплыў полу рэспандэнтаў на ацэнку імі праглядаў

Пол	Усяго	Рангі							Сярэдні ранг
		1	2	3	4	5	6	7	
Муж.	96	-	3	2	30	45	10	6	4,8
Жанч.	88	21	27	10	11	17	2	-	2,8
Усяго	184	21	30	12	41	62	12	6	3,7

Зараз бачым, што мужчыны і жанчыны ацэньваюць мерапрыемства (А) аднадушна, але ў процілеглым напрамку: першым яно, хутчэй за ўсё, не падабаецца, другім – больш падабаецца, чым не. Можна зрабіць выснову аб тым, на якую частку аўдыторыі трэба арыентавацца пры падрыхтоўцы праглядаў літаратуры.

Разгледзім цяпер правілы працэнтавання ў табліцах спалучэння. Дапусцім, правяраецца гіпотэза аб уздзеянні ўзросту чытачоў на адносіны да пэўнай формы работы бібліятэкі. Выдзелілі тры групы: падлеткі да 16 гадоў, моладзь (16–20 гадоў) і маладыя людзі (21–30 гадоў).

Адразу ўзнікае пытанне: у якім напрамку лічыць працэнты? Калі мы ацэньваем уздзеянне паказчыка на пазіцыю людзей, то за 100 % трэба браць колькасць групы з аб'ектыўнымі прыкметамі. У дадзеным выпадку гэта ўзрост. Лічбы сведчаць аб тым, што чым маладзей чытач, тым больш станоўча ён ацэньвае мерапрыемства, пра якія ідзе гаворка ў пытанні. Калі б мы лічылі працэнты па слупку, выявіць гэту залежнасць было б немагчыма (табліца 5).

Табліца 5. Уздзеянне ўзросту чытачоў на адносіны да мерапрыемстваў бібліятэкі

Узроставыя групы	Адносіны да мерапрыемстваў у колькасці станоўчых і адмоўных адказаў					
	Станоўчыя		Адмоўныя		Усяго	
	Абс.	%%	Абс.	%%	Абс.	%%
Падлеткі да 16 гадоў	455	65	250	35	705	100
Моладзь 16–20 гадоў	140	54	120	36	260	100
Маладыя людзі 21–30 гадоў	20	18	90	81	110	100
Усяго	615		460		1075	

Паслядоўнасць аналізу вынікаў даследавання. Пры аналізе даных можна карыстацца простымі спосабамі ў наступнай паслядоўнасці:

1. Упарадкаванне даных па кожнай асобнай прыкмеце ў бок іх узбуйнення.
2. Выяўленне сярэдніх тэндэнцый, мадальных груп, сярэдніх значэнняў.
3. Пабудова табліц спалучэння шляхам працэнтавання і выяўленне ўзаемасувязі і ўзаемазалежнасці альбо ўплыву ўласцівасцей і паказчыкаў, якія вывучаюцца.

Тэарэтычны аналіз сацыялагічнай інфармацыі аб чытачах і чытанні ўключае наступныя дзеянні:

- асэнсаванне сацыялагічных фактаў у рамках тэарэтычнай канцэпцыі, распрацаванай ў праграме альбо ў тэорыі чытання;
- апісанне вывучаемай з’явы: высвятленне фактараў і сувязей паміж імі;
- тлумачэнне вывучаемай з’явы;
- стварэнне тэорыі і рэкамендацый для наступнага развіцця бібліятэчнага абслугоўвання чытачоў.

Апісанне дазваляе ўвесці факты ў навуковы абыходак; тлумачэнне сведчыць, што вывучаемы аб’ект падпарадкоўваецца пэўным законам; стварэнне тэорыі дае магчымасць прагназаваць ход развіцця той справы, дзеля якой і праводзіцца даследаванне.

Такім чынам, сацыялагічнае даследаванне чытання ва ўмовах бібліятэкі – гэта шэраг паслядоўных аперацый, падпарадкаваных пэўнай логіцы і патрабаванням сучаснай навукі. Вядома, у адной тэме немагчыма разгледзець усе аспекты яго падрыхтоўкі і правядзення. Больш глыбока з пытаннямі арганізацыі даследаванняў можна азнаёміцца з дапамогай сацыялагічнай літаратуры, у якой яны распрацаваны дасканалы і падрабязна.

Літаратура

1. *Бородин, В. А.* Библиотечное обслуживание : учеб.-метод. пособие / В. А. Бородин. – М. : Либерея–Бибинформ, 2006. – С. 86–96.

2. *Бутенко, И. А.* Анкетный опрос как общение социолога с респондентами : учеб. пособие / И. А. Бутенко. – М. : Высш. шк., 1989. – 176 с.

3. *Васильев, И. Г.* Социологические исследования в библиотеках : практ. пособие / И. Г. Васильев, М. Е. Илле, Д. К. Равинский. – СПб. : Профессия, 2003. – С. 73–118.

4. *Стельмах, В. Д.* Современная библиотека и ее пользователи / В. Д. Стельмах // Инф.-справ. портал library.ru [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.library.ru. – Дата доступа: 12.01.2014.

5. Современное состояние и тенденции развития детского чтения в Республике Беларусь : по результатам республиканского исследования / Нац. б-ка Беларуси ; сост.: М. Г. Пшибытко, О. В. Гаврилович. – Минск : НББ, 2011. – 155 с.

6. Трофимова, Р. А. Основные направления социологических исследований отечественного библиотечного дела: к постановке вопроса о библиосоциологии / Р. А. Трофимова // Библиосфера. – 2005. – № 2. – С. 71–75.

7. Чернова, Н. В. Чтение как социологическая проблема / Н. В. Чернова // Человек как стратегия жизни: материалы Междунар. науч.-практ. конф. (Москва, 14 декабря 2006 г.). – М. : Наука, 2006. – С. 209–213.

8. Ядов, В. А. Социологические методы исследования клубной работы : метод. пособие / В. А. Ядов. – М. : ВНИИ ИТ и КИП, 1986. – С. 33–47.

РЕПОЗИТОРИЙ БГУКИ

РАЗДЗЕЛ II. ПСИХАЛОГІЯ ЧЫТАННЯ І ЧЫТАЦКАГА РАЗВІЦЦА ЯК НАПРАМКІ БІБЛІЯТЭЧНАЙ ПСИХАЛОГІІ

Тэма 7. Этапы станаўлення бібліяпсіхалогіі і псіхалогіі чытання як яе неад’емнай часткі

Асноўныя пытанні:

Псіхалагічныя аспекты ў гісторыі чытача і чытання IX–XVI стст.

Фарміраванне псіхалагічных ведаў аб чытанні з пачатку кнігадрукавання да 20-х гг. XX ст.

Развіццё бібліяпсіхалогіі і бібліяпедагагікі ў 20–30-я гг. XX ст.

Вывучэнне праблем псіхалогіі чытання ў другой палове XX ст.

Псіхалагічныя аспекты ў гісторыі чытача і чытання IX–XVI стст. Даследаванне гісторыі чытача і чытання з IX па XVI стст., асабліва яго псіхалагічных аспектаў, сутыкаецца з вялікімі цяжкасцямі ў выяўленні і сістэматызацыі матэрыялу, што адзначаюць такія вядомыя навукоўцы, як В. А. Барадзіна, М. М. Розаў і А. Я. Шапашнікаў. Асобныя звесткі аб псіхалагічных аспектах чытання можна атрымаць з «Ізборнікаў» (1073 г., 1076 г.). У іх ідзе гаворка аб навучанні грамаце праз чытанне ўслых і завучванне рэлігійных тэкстаў. Можна заўважыць пастаянны клопат з боку князя Уладзіміра і духавенства аб распаўсюджанні кніжнага навучання.

Сын Уладзіміра – Яраслаў Мудры – таксама добра разумеў асветніцкую каштоўнасць чытання. Ён заснаваў у Ноўгарадзе народнае вучылішча на 300 падлеткаў і набыў вялікую колькасць кніг, «засеяў кніжнымі словамі сэрцы людзей». Кніжная культура старажытных часоў – гэта і пазнанне, і духоўнасць, і розум, і эмоцыі. Даследчыкі знаходзяць звесткі аб тым, што не ўсім лёгка давалася кніжная навука, і што на Русі чытанню пачыналі вучыць з 6–7 гадоў.

У 1951 г. у Ноўгарадзе Вялікім былі знойдзены берасцяныя граматы, якія ўзбагацілі ўяўленні аб чытанні ў перыяд Сярэднявечча. У адной з такіх грамат рамеснік просіць свайго сябра прыслаць яму чытання добрага, іншая ўяўляе сабой вучэбны

сшытак шасцігадовага хлопчыка, які спасцігае навуку чытання. Берасцяныя граматы знаходзілі таксама пад Віцебскам і Брэстам. Усё гэта сведчыць аб шырокай распаўсюджанасці чытання. Чытацкае развіццё ўяўляла сабой шматаспектную культурную з'яву. Чытанне было распаўсюджана і як уласна чытанне, у традыцыйным сэнсе, і як слуханне тэкстаў. Існавалі нават прафесійныя чытальшчыкі, якія зараблялі на гэтым грошы. Чытанне развівалася і як індывідуальны псіхалагічны працэс, і як калектыўнае чытанне, і як форма міжчытацкіх зносін. Кнігі разглядаліся як крыніцы мудрасці, пазнання свету і самога сябе.

Розныя крыніцы аб культуры Старажытнай Русі адзначаюць пашану кнізе. А. Г. Глухаў прыводзіць з «Ізборніка Святаслава» наступны афарызм: «Красота воину – оружие, и кораблю – ветрило, так и праведнику – почитание книжное». У мностве афарызмаў адлюстраваны ўяўленні продкаў аб значнасці і ўнікальнай каштоўнасці чытання, аб разуменні кніжнай культуры як сродку фарміравання інтэлекту, аб маральнасці, дасведчанасці, духоўнасці.

У Кіеўскай Русі, Полацкім княстве і іншых усходнеславянскіх землях з'явіліся кніжнікі – аматары, знаўцы кнігі. Сярод іх былі прадстаўнікі феадальнай знаці, духавенства, нават прасталюдзіны. Прыклад Ефрасінні Полацкай, Еўпраксіі Мсціславаўны і іншых пісьменных жанчын сведчыць аб шырокай распаўсюджанасці чытання.

Кола чытання было разнастайным. Акрамя рэлігійнай літаратуры ў яго ўваходзілі жыцці святых і знакамітых людзей, філасофскія творы, пераклады раманаў, аповесці, анталогіі і інш. Рэпертуар рукапісных кніг увесь час пашыраўся.

У старажытных кнігах знаходзяцца звесткі і аб выдатных чытачах: Аўраміі Смаленскім, Кірыле Тураўскім і інш. З распаўсюджаннем кнігі і чытання нараджаецца і цензура. Кнігі падзяляюцца на «істинные» і «ложные». Першыя спісы завозяцца з Візантыі і Балгарыі, потым з'яўляюцца і свае, уласныя забароны.

У старажытныя часы існавала своеасаблівая дыферэнцыяцыя чытачоў. Можна выдзеліць групу элітарных чытачоў, чытачоў-прафесіяналаў (чытальшчыкаў) і звычайных чытачоў (як зараз кажуць, масавага чытача). Існавала таксама гендарная дыферэнцыяцыя (мужчыны і жанчыны), узроставая (дзеці і дарослыя), па дыдактычным статусе (адны навучалі, другія навучаліся).

В. А. Барадзіна адзначае празорлівасць некаторых кніжнікаў, зацікаўленых у неабходнасці акумулявання кніжных рэсурсаў. Вялікі кніжнік Мітрапаліт Макарый у XVI ст. пажадаў стварыць збор усіх кніг, якія чыталіся на Русі. Так з'явіліся знакамітыя Вялікія Чэці-Мінеі. Макарый арганізаваў кнігапісную майстэрню, дзе перапісваліся найбольш папулярныя кнігі. Было створана 12 тамоў, куды ўвайшлі поўныя і кароткія жыцці, навучанні, пісанні Бацькоў Царквы, пацерыкі, сказанні, апісанні падарожжаў, зборнікі, граматы, свецкія аповесці і інш. Даследчыкі адзначаюць аўтарскі падыход да тэкстаў. Макарый уключаў не ўсё, што існавала ў той час, а ажыццяўляў адбор, перапрацоўку твораў. Чэці-Мінеі прызначаліся для чытання як дома, так і ў царкве. З'яўленне такога збору, своеасаблівай «Бібліятэкі сусветнай літаратуры», сведчыць аб высокай запатрабаванасці кнігі і чытання.

Людзі таго часу ставіліся да кнігі з вялікім даверам, імкнуліся пабудаваць сваё жыццё ў адпаведнасці з напісаным, аб чым захавалася мноства звестак. Старажытныя кніжнікі разглядалі чытанне як важную ўмову праведнага жыцця: «Нельзя построиць корабль без гвоздей, нельзя сделаться праведником без чтения книг» [10, с. 14].

У «Ізборніку Святаслава» 1076 г. даюцца парады аб тым, як трэба чытаць кнігі: «Когда читаешь книгу, не спеши поскорее дочитать до следующей главы, но раздумывай, о чем говорит книга, и что значат ее слова, и трижды вернись к одной главе». Напрыклад, Сняфан Пермскі ўважліва чытаў кнігі, імкнуўся зразумець сэнс кожнага слова. Калі ён бачыў чалавека мудрага, кніжнага, распытваў яго, гутарыў з ім аб незразумелым [10].

У старажытныя часы людзі набывалі веды, атрымлівалі асалоду, карысць і мудрасць ад навучання кніжнага. Хаця вельмі цяжка атрымаць звесткі па педагогіцы і псіхалогіі чытання тых часоў, усё ж можна пазначыць цэласную карціну на падставе тэорыі чытацкага развіцця.

Звесткі аб коле чытання і крытэрыях адбору тэкстаў сведчаць аб шматфункцыянальнасці чытання. Чытанне – гэта каштоўнасць, пазнанне, асалода, суцяшэнне, карысць, ідэалогія. Падкрэслівалася і агульначалавечая каштоўнасць кнігі. Гаворыцца таксама аб фарміраванні густу і ахвоты да чытання. Можна меркаваць аб асабістых дасягненнях у галіне чытання, аб імкненні распаўсюджваць кнігу і чытанне сярод насель-

ніцтва. У царкоўную літаратуру пранікалі элементы антычнай філасофіі, гісторыі і г. д. Усё гэта сведчыць аб асаблівасцях чытацкага развіцця. У характарыстыках чытацкага развіцця з'яўляюцца такія катэгорыі, як начытанасць і кваліфікацыя чытача. Імі характарызуюцца Епіфаній Прамудры, Сергій Раданежскі, Кірыла Тураўскі і інш.

Некаторыя прадстаўнікі духавенства былі і публіцыстамі, прапагандыстамі ведаў. Напрыклад, Арцёмій – ігумен манастыра. Яму належаць словы: «І да смерці вучыцца падабае». Арцёмій належыў да тых, хто цаніў высокую адукаванасць. Ён папрасіў перавесці ў свой манастыр Максіма Грэка, які шмат гадоў быў у зняволенні ў Цверы. Максім Грэк жыў у Арцёмія «ў вялікай пашане і гонары» [3]. Ён быў носьбітам высокай кніжнай культуры, хоць яго працы да пачатку XVII ст. былі забароненымі. У той жа час былі людзі, якія разумелі значэнне кніжнай дзейнасці. Мітрапаліт Іосіф, вялікі аматар кніг, захаваў адзін з лепшых спісаў твораў Максіма Грэка. Дзякуючы Максіму Грэку, чытачы даведаліся аб такіх імёнах, як Гамер, Піфагор, Сакрат, Платон, Арыстоцель, Эпікур, Дзіядор, Фуکیدыд, Плутарх. Яго кола чытання доўгія гады заставалася ўзорам. Творы гэтых аўтараў увайшлі ў залаты фонд сусветнай культуры і з'яўляюцца знакавымі для характарыстыкі элітарнага чытача.

Як справядліва адзначае В. А. Барадзіна, у старажытныя часы і Сярэднявеччы выкарыстоўваліся ўсе тры шляхі чытацкага развіцця – стыхійны, мэтанакіраваны і самаразвіццё – пры дамінаванні мэтанакіраванага. Значную ролю адыгрывалі міжчытацкія зносіны. Так праяўляліся заканамернасці чытацкага развіцця ва ўсіх трох сферах: чытацкай свядомасці, чытацкай дзейнасці і чытацкіх зносінах [3].

Фарміраванне псіхалагічных ведаў аб чытанні з пачатку кнігадрукавання да 20-х гг. XX ст. Складанасць аналізу праблем псіхалогіі чытання і чытача ў дадзены перыяд абумоўлена вялікай колькасцю назапашанага матэрыялу і яго неструктураванасцю. Чытацкае развіццё адбывалася на скрыжаванні рукапіснай і друкаванай кнігі. Рукапісная кніга карысталася вялікай папулярнасцю аж да канца XIX ст.

Спачатку галоўную ролю ў фарміраванні і распаўсюджванні чытацкай культуры адыгрывалі манастырскія бібліятэкі. Іх чытачамі маглі быць не толькі святары, але і жыхары наваколь-

ных гарадоў і вёсак. У фондах побач з богаслужэбнымі кнігамі былі і мастацкія творы, навуковая, свецкая літаратура, хоць і ў абмежаванай колькасці. Склад фондаў строга кантраляваўся.

Асноўнымі носьбітамі кніжнай культуры былі «вярхі». Для іх спецыяльна вырабляліся і аздабляліся кнігі. Але развіццё кнігадрукавання пашырыла магчымасці распаўсюджвання кнігі сярод людзей розных сацыяльных пластоў і ўзростаў. Сталі з'яўляцца творы, напісаныя аўтарамі, якія не мелі дачынення да афіцыйнай улады і ўтрымлівалі апазіцыйныя погляды.

Навукоўцы лічаць XVII ст. перыядам супярэчнасцей і барацьбы светапоглядаў. Кніга становіцца зброяй у гэтай барацьбе. Адчуваецца недахоп ведаў, развіваецца славянская кніжнасць, ствараюцца розныя тыпы бібліятэк: манастырскія, царкоўныя, бібліятэкі царскіх прыказаў (ведамасныя), вучэбныя, асабістыя. Попыт на кнігі спрыяе пашырэнню пісьменнасці, перш за ўсё, сярод гандляроў і рамеснікаў. Сярод матэрыяльных каштоўнасцей кніга займала другое месца пасля іконы.

Пад уплывам развіцця навукі і культуры адбываецца размежаванне паміж рэлігійнымі тэкстамі і кнігамі свецкага зместу. Дзейнасць патрыярха Нікана па правядзенні ўліку і апісання кніг з манастырскіх бібліятэк Расіі, выпраўленні кананічных тэкстаў сведчыць аб высокім узроўні чытацкай культуры і чытацкага развіцця. Асноўная выснова для разумення чытацкага развіцця той эпохі – у асэнсаванні таго, што кнігі здольныя ўзрушыць пачуцці, удзельнічаць у барацьбе ідэй, удзельнічаць у жыцці і ўплываць на яго.

На ніве кніжнай культуры такая барацьба набывала разнастайныя формы. Перш за ўсё, гэта цэнзура. Але дакладных уяўленняў аб тым, якая кніга карысная, а якая шкодная, не было. Існавала канфрантацыя паміж літаратурамі розных канфесій, паміж свецкай і духоўнай кнігай, айчыннай і іншаземнай.

Вялікі ўклад у асвету і развіццё чытача ўнеслі Сімяон Полацкі, Карыён (Істомін), Юры Крыжаніч. Яны імкнуліся далучыць чытача да свецкай культуры Захаду праз свецкае навучанне. Адметную ролю адыграў Сімяон Полацкі, які займаўся навучаннем дзяцей рускага цара Аляксея Міхайлавіча і ствараў спецыяльна для гэтых мэт творы, прычым ён дабіўся іх бесцэнзурнага выдання. Ён імкнуўся пісаць так, каб веды лепш засвойваліся, выкарыстоўваў пры гэтым вершаваную форму. Сімяон Полацкі ўводзіў такія элементы кнігі як прадмова, ты-

тульны ліст, змест, ілюстрацыі. Дарэчы, менавіта яму належыць увядзенне ва ўжытак слова «стихотворение».

У чытацкай свядомасці ўкаранялася думка, што ўменне чытаць і пісаць маюць каштоўнасць не самі па сабе, а як спосабы набыцця ведаў і выкарыстання іх у жыцці. Прычым адзначаецца супярэчнасць паміж прымусовым характарам навучання і жаданнем выхаваць любоў да ведаў, кнігі, навучыць атрымліваць задавальненне ад працэсу чытання. Кола чытачоў увесь час пашыраецца, карыстаецца вялікім попытам недарагая вучэбная і забаўляльная, лубачная літаратура.

З развіццём бібліятэчнай справы ў XVIII ст. звязана і развіццё чытання. З'яўляюцца новыя катэгорыі чытачоў: навукоўцы, настаўнікі, студэнты, навучэнцы гімназій, перакладчыкі. Ва ўніверсітэцкай бібліятэцы збіраліся студэнты і выкладчыкі не толькі для чытання, але і для абмеркавання прачытанага. У жыцці студэнтаў кніга і чытанне займалі асобае месца. Не менш важнымі былі і міжчытацкія зносіны з аднакурснікамі і прафесарамі, якія часта давалі студэнтам кнігі з уласных бібліятэк і прывівалі ім навыкі работы з кнігай. Лекцыя лічылася толькі дапаможным дадаткам да сапраўдных сур'ёзных самастойных заняткаў. Напрыклад, прафесар Х. А. Чабатароў – загадчык бібліятэкі Маскоўскага ўніверсітэта – мэтанакіравана займаўся навучаннем студэнтаў метадам самастойнай работы з кнігай. Ён падкрэсліваў, што найважнейшы шлях навучання – чытанне, падпарадкаванае пэўным правілам. Гэтыя правілы сфармуляваны ў яго прадмове «Слово о способах и путях, ведущих к просвещению», якая можа лічыцца адным з першых кіраўніцтваў па самаадукацыйным чытанні. Цяжка пераацаніць значнасць уплыву на чытанне і чытацкае развіццё высокаадукаваных асоб.

У XVIII ст. вывучэнне чытання ў бібліятэцы ажыццяўлялася з нагоды ўдасканалення бібліятэчнага асяроддзя, аказання карыстальнікам дапамогі ў выбары кніг. Распрацоўваліся нават інструкцыі для бібліятэкараў, якія павінны былі збіраць звесткі аб добрых пісьменніках, вывучаць лепшыя кнігі і выдаваць іх у адпаведнасці з чытацкімі схільнасцямі і інтарэсамі карыстальнікаў.

У XVIII ст. развіваліся лепшыя традыцыі арганізацыі чытання і закладваліся асновы кіруемага чытання ў адпаведнасці з чытацкімі запатрабаваннямі. Для дадзенага перыяду характэр-

на таксама вывучэнне чытання бібліятэкарамі. Прынцып актыўнасці бібліятэчнага ўплыву на чытачоў асабліва актуальным стаў у сувязі з абгрунтаваннем тэорыі ўсеагульнага навучання. Практычна ўсе прагрэсіўныя людзі адводзілі бібліятэцы і бібліятэкару значную ролю ў народнай асвеце і кіраўніцтве чытаннем. Да асабовых якасцей бібліятэкара прад'яўляюцца патрабаванні, звязаныя з вырашэннем задач становага ўплыву на чытанне карыстальнікаў.

У першай палове XIX ст. чытацкай дзейнасцю і чытацкімі паводзінамі цікавяцца як грамадскія, так і дзяржаўныя структуры. Стварэнне ўніверсітэцкіх бібліятэк выклікала пільную ўвагу кіраўніцтва ўніверсітэтаў і дзяржаўных улад да арганізацыі і зместу чытання студэнтаў. Для іх ствараліся асобныя фонды з падручнікаў, даведнікаў, слоўнікаў. Астатнія кнігі і перыядычныя выданні забараняліся як шкодныя.

Распаўсюджанне адукацыі, узрастанне пісьменнасці насельніцтва выклікала патрэбу ў стварэнні публічных бібліятэк, аднак з боку ўрада чыніліся перашкоды ў арганізацыі шырокага забеспячэння насельніцтва кнігамі. Прагрэсіўнай інтэлігенцыі ўвесь час прыходзілася змагацца за свабоду доступу да інфармацыі шырокіх колаў насельніцтва. Нягледзячы на рэпрэсіўныя меры, з канца 1850-х гг. фарміруецца новае кола чытачоў з асяроддзя разначынна-дэмакратычнай інтэлігенцыі, рабочых і сялян, якія прагна цягнуцца да кнігі і чытання, імкнуцца самастойна набыць адукацыю.

Другая палова XIX ст. – перыяд вялікіх намаганняў у галіне чытацкай асветы народа. Арганізуюцца народныя чытанні, выдаюцца танныя кнігі, адчыняюцца нядзельныя школы, публічныя бібліятэкі і народныя чытальні, узрастае колькасць камерцыйных бібліятэк і кабінетаў для чытання. У 1862 г. сакрэтным цыркулярам нядзельныя школы і народныя чытальні былі зачынены, але яны зрабілі сваю добрую справу ў вывучэнні чытача і прапагандзе чытання.

Багаты даследчы і практычны вопыт чытацкага развіцця, назапашаны ў другой палове XIX ст. і пачатку XX ст., знайшоў адлюстраванне ў манаграфіі Б. У. Банка «Изучение читателей в России (XIX в.)» [2]. Тут паказана панарама чытання, яго зместу, характару і кірункаў чытацкага развіцця. Вопыт Х. Д. Алчэўскай, В. У. Кайданавай, А. М. Калмыковай, М. А. Корфа, Н. К. Крупскай, М. А. Рубакіна, Л. М. Талстога і іншых асвет-

нікаў і дзеячаў кнігі прадстаўлены грунтоўна і падрабязна на грунтоўнай крыніцазнаўчай базе. Матэрыялы манаграфіі характарызуюць і чытацкую свядомасць, і чытацкую дзейнасць, і чытацкія зносіны адзначанага перыяду. Паказаны прагрэсіўныя тэндэнцыі ў вырашэнні задач развіцця чытача ў межах школьнай і пазашкольнай адукацыі. Даецца абгрунтаванне сувязі пісьменнасці з вырашэннем задачы распаўсюджвання кнігі. Прапануецца дапамога непадрыхтаванаму чытачу ў павышэнні культуры чытання. Даецца свабода чытання, з аднаго боку, а з іншага, ажыццяўляецца кіраўніцтва чытаннем, але на падставе дэмакратычных прынцыпаў. Разглядаліся пытанні фарміравання чытацкіх інтарэсаў і добрага густу. Гаварылася аб неабходнасці змагацца супраць прыхільнасці народа да нізкапробнай лубачнай літаратуры.

Асветная дзейнасць інтэлігенцыі была накіравана на фарміраванне навыкаў самастойнай работы з кнігай. Усё гэта было абумоўлена сацыяльна-палітычнымі і сацыякультурнымі зменамі ў грамадстве, дэмакратычнымі працэсамі ў грамадскім жыцці.

У сферы псіхалогіі чытання значную ролю адыгрывала дзейнасць Х. Д. Алчэўскай і яе калег – настаўніц Харкаўскай нядзельнай школы, якая пачала работу ў 1870 г. Яны бачылі ў кнізе «магутны праваднік чалавечай думкі і пачуццяў». Мэтай работы педагогі лічылі садзейнічанне свядомаму выбару кніг з боку сям’і і школы: «Не навязваць сям’і і школе тую ці іншую кнігу, а дапамагчы самім зрабіць свой уласны, але зусім свядомы выбар» (Теплицкая И. Б. Библиотекарь массовой библиотеки и его роль в руководстве чтением // Библиотеки СССР. 1972. Вып. 54. С. 22–34).

Х. Д. Алчэўская сфармулявала задачы дзіцячага чытання наступным чынам:

– заахвочваць розум да самастойнага мыслення, накіроўваць яго, рабіць больш тонкім і здольным да ўспрымання;

– развіваць самастойнасць, працаздольнасць, крытычнасць мыслення, праніклівасць і ўменне выказваць свае думкі;

– садзейнічаць развіццю лепшых уласцівасцей і падаўленню горшых;

– ажыццяўляць развіццё розуму паралельна з маральным і эстэтычным, інакш кажучы, «садзейнічаць гарманічнаму развіццю ўсіх элементаў духоўнага свету дзіцяці» (Там жа).

У рабоце адзначалася вялікая карысць ранняга чытання, неабходнасць арыентацыі на родную мову і літаратуру, падкрэслівалася роля ілюстрацыі ў дзіцячай кнізе з псіхалагічнага пункту гледжання. Ілюстрацыя павінна арганічна звязвацца з тэкстам, павялічваць інтэнсіўнасць запамінання, выходзіць эстэтычнае пачуццё.

Прыводзячы водгукі аб кнізе дзяцей і дарослых, Х. Д. Алчэўская адзначала, што змест кнігі ўспрымаецца па-рознаму ў залежнасці ад узросту і ступені чытацкага развіцця. Прыводзіцца меркаванне Л. М. Талстога аб тым, што па змесце трэба прапаноўваць кнігі, якія падабаюцца народу, а па форме прапаноўваць гэты змест на зразумелай мове. Неабходна прытрымлівацца прынцыпу адпаведнасці ўзроўню складанасці кнігі ўзроўню чытацкага развіцця для наступнага павышэння чытацкага майстэрства.

Значным уяўляецца вопыт і іншых асветнікаў, напрыклад дзейнасць А. А. Красоўскага ў Вятцы. Тут асноўным метадам прапаганды кнігі былі літаратурныя вечарыны, чытанні і абмеркаванні кніг. А. А. Красоўскі актыўна выступаў супраць набывання ў фонд бібліятэкі бульварных раманаў, лубачных выданняў і іншай нізкапробнай літаратуры, якая падабалася чытачам з народу. Вялікае значэнне асветнік надаваў кіраўніцтву чытаннем, фарміраванню чытацкіх інтарэсаў і выхаванню культуры чытання.

Дзеячы кнігі ў той час стаялі перад дылемай: выходзіць добры густ альбо ісці на поведзе ў чытача, падладжвацца пад неразвітога чытача альбо ўзнімаць узровень яго чытацкай культуры. Л. М. Талстой пісаў: «Мужик платит гривенник за книжку и потому требует, чтоб ему дали то, что ему хочется, а не то, что хочется воспитателю народа» [1, с. 37].

Даследчыкі ўзнімалі праблему даступнасці мовы і разумення прачытанага тэксту, адзначалі адрозненні ва ўспрыманні твораў чытачамі рознага ўзросту, сацыяльнага становішча і ўзроўню адукаванасці. Актыўна ўжываліся метады назірання, апытання, аналізу водгукаў чытачоў. У працэсе эксперыментальнага вывучэння чытацкага развіцця настаўнікі і бібліятэкары атрымлівалі звесткі аб унікальнасці псіхічнай дзейнасці кожнага чалавека.

Вялікая ўвага надавалася сямейнаму чытання, падкрэслівалася яго значнасць як для дзяцей, так і для дарослых. Ішла па-

леміка аб шкодным уплыве казак, лічылася, што яны прымушаюць людзей верыць у забабоны, але падкрэслівалася вялікае значэнне народнай казкі ў выхаванні лепшых якасцей. Адзначалася роля чытацкіх зносін у фарміраванні чытацкіх навыкаў і чытацкай культуры. Падкрэслівалася розніца ў чытанні дзяўчынак і хлопчыкаў. Больш за 100 гадоў таму быў рэалізаваны праект інтэграцыі вывучэння чытача і яго развіцця – сапраўдны маніторынг чытацкага развіцця. Нездарма ў свой час праца Х. Д. Алчэўскай атрымала найвышэйшую ўзнагароду «Diplome d'honneur» на Сусветнай выставе ў Парыжы ў 1889 г.

Пытанні кола чытання былі звязаны з цензурай. Чытанне ажыццяўлялася па зацверджаным Міністэрствам народнай асветы каталозе, у які не ўваходзілі лепшыя творы мастацкай літаратуры, як расійскай, так і замежнай.

Характэрнай з’явай у вёсцы на мяжы XIX–XX стст. стала супольнае чытанне, якое значна актывізавала міжчытацкія зносіны і спрыяла чытацкаму развіццю сялян.

У невялікай па аб’ёме, але вельмі значнай для тэорыі і практыкі чытацкага развіцця рабоце А. Філонава (Филонов А. О чтении и библиотеках. СПб.: Б.и. 1861. 23 с.) сустракаецца тэрмін «развіваючае чытанне» і чытанне разглядаецца як спосаб развіцця асобы. Аўтар падкрэслівае ролю чытання ў навучанні і выхаванні асобы, абгрунтоўвае кола чытання навучэнца сярэдняй адукацыйнай установы, аналізуе рэальнае кола чытання навучэнцаў, выступае супраць нізкапробнага «чытва», прапаноўвае меры па ўкараненні развіваючага чытання. Сярод праблем, якія не страцілі актуальнасці і зараз, можна вызначыць:

- сацыяльна-псіхалагічны і псіхалага-педагагічны аспекты чытання як аснова псіхічнай дзейнасці падрастаючай асобы;
- кола чытання, якое садзейнічае актыўнаму і гарманічнаму развіццю асобы;
- неабходнасць спецыяльнай падрыхтоўкі выкладчыкаў – кіраўнікоў чытання.

Аналіз поглядаў адметных навукоўцаў у галіне бібліятэчнаства, які прыводзіць у сваёй працы А. М. Ванееў, сведчыць аб тым, што ў другой палове XIX ст. у Расіі пераважаў бібліясцыяпедагагічны пункт гледжання на арганізацыю працэсу чытання ў бібліятэках. У выказванні У. В. Стасава яскрава паказаны менавіта такі падыход: «Роль публічнай бібліятэкі несравненна обширнее: она призвана служить пользе и интел-

лектуальному возвышению всех» [5, с. 25]. Важным досягненнем, характерным менавіта для гэтага перыяду, была цесная сувязь вывучэння чытача з вырашэннем задачы яго развіцця. Бібліятэкары і педагогі імкнуліся спрыяць таму, каб чалавек, які чытае, увесь час развіваўся і ўздываўся ў сваім чытацкім развіцці на новую, больш высокую прыступку лесвіцы ведаў.

У другой палове XIX ст. і першай чвэрці XX ст. актыўна распрацоўваліся пытанні бібліяпедагогікі і бібліяпсіхалогіі (Х. Д. Алчэўская, М. А. Рубакін, Д. А. Баліка, М. М. Куфаеў, Н. К. Крупская, У. А. Неўскі, С. І. Паварнін, Л. М. Талстой). Увагі заслугоўвае аналіз дзейнасці Л. М. Талстога і яго ўнікальны вопыт навучання дзяцей у Яснапалянскай школе. Сярод пытанняў, якія маюць непасрэднае дачыненне да чытацкага развіцця і псіхалогіі чытання, былі: цяжкасці навучання і звязаныя з імі «рыдзінг-фобіі», разнастайныя спосабы чытання, узаемазалежнасць разумення тэксту з начытанасцю і жаданнем чытаць, роля інтарэсу, падрыхтоўка да чытання, успрыманне інфармацыі, значэнне прыроднага эстэтычнага, мастацкага пачуцця, кола чытання, даступнасць літаратуры для народу і інш. Арыгінальныя думкі Л. М. Талстой выказваў аб тыпах чытачоў і ролі міжчытацкіх зносін у чытацкім развіцці асобы.

Нельга абмінуць і погляды Н. К. Крупскай на ролю кнігі і чытання ў адукацыі і выхаванні. У працах Н. К. Крупскай знайшлі адлюстраванне многія аспекты бібліяпсіхалогіі і бібліяпедагогікі. Яна адзначала ўзаемасувязь бібліятэчнай справы з узроўнем пісьменнасці насельніцтва. Бачыла ў бібліятэцы сацыяльны інстытут педагагічнага характару.

Выступаючы супраць чытання як самамэты, яна гаварыла аб неабходнасці звязвання яго з жыццёвымі мэтамі асобы і грамадства, пастаянна ўзгадвала аб рацыянальным выкарыстанні часу чытача, неабходнасці авалодання ведамі з найменшай затратай сіл. У яе працах шмат увагі надаецца зносінам як сродку ўзаемага ўплыву чытачоў. Выказана думка, якая і зараз застаецца актуальнай: «В психологическом отношении ребенок всегда ближе к другому ребенку, чем взрослый» [7, Т. 4, с. 242]. Адзначалася, што дзеці ставяцца з большым даверам да тых, хто ім бліжэй па ўзросце, звярталася ўвага на імкненне дзяцей ужываць на практыцы свае веды і ўменні, навучыўшыся чытаць, дапамагчы іншым, малодшым авалодаць граматай, расказаць аб змесце цікавай кніжкі сваім сябрам. Н. К. Круп-

ская заклікала актыўна выкарыстоўваць міжчытацкія дзіцячыя зносіны ў кіраўніцтве чытаннем, арганізоўваць пры бібліятэках гурткі і клубы па інтарэсах. Яна лічыла, што чытача не трэба апекаваць, у яго павінна быць свабода выбару, а дапамога бібліятэкара павінна насіць сур'ёзны, грунтоўны характар. Бібліятэкар жа павінен увесь час клапаціцца і аб узроўні сваёй чытацкай культуры, каб ісці ў нагу з жыццём і патрабаваннямі чытачоў. Сучаснымі падаюцца працы, у якіх разглядаюцца пытанні работы з кнігай і тэкстам, іх успрымання, разумення, засваення і ацэнкі.

Развіццё бібліяпсіхалогіі і бібліяпедагагікі ў 20–30-я гг. XX ст. Асобая старонка ў развіцці псіхалогіі чытання адносіцца да 20–30-х гг. XX ст. Значны ўклад у развіццё бібліяпсіхалагічных і бібліяпедагагічных ведаў унеслі Д. А. Баліка, С. Л. Вальдгард, А. А. Гайвароўскі, П. І. Гураў, Н. К. Крупская, У. А. Неўскі, А. П. Нячаеў, М. А. Рубакін, Я. І. Хлябцэвіч, Я. М. Шафір і інш. У гэты перыяд былі абгрунтаваны: сувязь агульнага псіхічнага развіцця асобы з чытацкім развіццём, псіхалагічных характарыстык асобы з чытацкай дзейнасцю; уплыў сацыяльных фактараў на статус чытача; роля эмоцый у чытанні. Аналізаваліся псіхалагічныя асновы успрымання кнігі; распрацоўваліся псіхаграмы; вивучаліся ўнутраныя псіхалагічныя сувязі базавых складальнікаў чытацкай накіраванасці асобы.

На думку В. А. Барадзіной, менавіта ў гэты перыяд закладаюцца тэарэтыка-метадагічныя асновы акмеалогіі чытання. Адзін з важных яе прынцыпаў сфармуляваў С. Л. Вальдгард: прынцып адзінства чытача як асобы і суб'екта дзейнасці ў дыялогу з іншым суб'ектам «Я – чытатель, я интересуюсь, понимаю, соглашаюсь, усваиваю, эмоционально реагирую. Все это происходит в моем головном мозгу, в моем сознании, во мне, как в субъекте поведения. Но в то же время я воспринимаю от другого человека, он мне передает, и в этом состоит социальная сторона чтения, которая налагает особый социальный отпечаток и на все мои индивидуальные процессы интереса, понимания и пр.» [4, с. 9]. Сэнс тэзіса адлюстроўвае прынцып адзінства свядомасці, дзейнасці і зносін.

У дыялектыцы двух бакоў чытання (сацыяльнага і псіхалагічнага), у адзінстве дадзеных супрацьлегласцей заключаны цяжкасці вивучэння чытання. Да таго ж у той перыяд дамінавала менавіта ідэалагічная ўстаноўка. Невыпадкова жорсткай

крытыцы падвяргаліся погляды М. А. Рубакіна на бібліяпсіхалогію. Псіхалагічныя веды аб чытанні, атрыманыя даследчыкамі 20–30-х гг. ХХ ст., можна разглядаць як фундамент акмеалогіі чытання. Значны ўклад унес М. А. Рубакін. Яго заклік «служыць всегда и везде возвышению читателя» адлюстроўвае квінтэсэнцыю акмеалагічнага падыходу да чытацкага развіцця.

У 20–30-я гг. ХХ ст. дамінаваў тезіс, што чытанне з’яўляецца сацыяльнай з’явай. Псіхалагічны бок чытання разглядаўся ў асноўным у кантэксце сацыяльнага. Адсюль і перакосы ў трактоўцы ідэй М. А. Рубакіна, якога крытыкавалі за «псіхалагізм» у чытанні.

Да гэтай пары слаба вывучана пытанне аб дыялектычнай сувязі псіхалогіі і сацыялогіі чытання. Факт узаемасувязі сацыяльных і псіхалагічных фактараў у чытацкім развіцці не бярэцца пад сумненне, але ў якой ступені яны ўплываюць адзін на аднаго?

Заслугай М. А. Рубакіна з’яўляецца стварэнне абагульняючых прац на псіхалогіі чытання. У іх ён разглядаў разнастайныя псіхалагічныя аспекты чытання: узаемасувязь паміж развіццём грамадскага жыцця, кніжнай справы і чытачом; залежнасць чытацкага развіцця ад пастаноўкі кніжнай справы ў краіне, ад умоў, у якіх існуе чытач; уплыў гэтых фактараў на кола чытання і тыпы чытачоў. М. А. Рубакін абгрунтаваў сацыяльную і псіхалагічную ролю кнігі. Ён імкнуўся вырашыць складаную і цяжкую задачу размеркавання кніжных багаццяў у адпаведнасці з тыпамі чытачоў, з умовамі іх чытацкага развіцця. Ён абгрунтаваў псіхалагічныя прынцыпы тэорыі «кніжнага ядра» і «ядра інтарэсаў» разнастайных чытацкіх груп, разглядаў пытанні дзіцячага чытання, падкрэсліваў, што нават у дзіцячым узросце асоба мае права на самавызначэнне ў пытаннях выбару кніг для чытання.

Большасць даследчыкаў псіхалогіі чытання ў той ці іншай ступені закраналі пытанні ўзаемадзеяння сацыяльных і псіхалагічных фактараў у чытанні, праблемы чытацкіх інтарэсаў і ўспрымання зместу тэкстаў, а таксама тыпалогіі чытачоў.

Напрыклад, Я. М. Шафір выказаў думку аб тым, што вывучэнне чытання з’яўляецца праблемай сацыяльнай псіхалогіі [11]. Сацыяльна-псіхалагічны аспект чытання больш дэтальна прааналізаваны М. М. Куфаевым. Аднак ідэй гэтых аўтараў да цяперашняга часу не рэалізаваны. У асобных работах закра-

наліся пытанні чытання ў кантэксце сацыяльнай псіхалогіі, такія з’явы, як чытацкая мода, міжчытацкія зносіны, чытацкая сацыяметрыя.

У рабоце С. Л. Вальдгарда знаходзім абгрунтаванне чытання як пэўнай формы дзейнасці [4]. Ён лічыў, што інтарэс выступае ў якасці пускавога механізма працэсу чытання і вызначае яго працяканне. С. Л. Вальдгард адзначаў узаемадзеянне псіхалагічных фактараў, якія ўплываюць на разуменне, засваенне і ацэнку прачытанага. Падкрэсліваў значэнне поглядаў, меркаванняў, перакананняў для чытання. Разглядаў узаемадзеянне разнастайных псіхалагічных механізмаў чытацкай дзейнасці.

У рабоце А. А. Гайвароўскага «Психотехника и библиология», выдадзенай у Мінску ў 1928 г., дэманструецца сістэмны падыход да псіхалогіі бібліятэчнай справы. Ён аб’ядноўвае псіхалогію асоб (бібліятэкара, чытача, аўтара), а таксама спецыфіку іх дзейнасці ў дачыненні да псіхалогіі чытання і псіхалогіі кнігі ва ўмовах бібліятэкі. Ён прапанаваў вывучаць сувязь інтэлектуальнага ўзроўню і чытацкіх інтарэсаў з дапамогай тэстаў. А. А. Гайвароўскі лічыў важным даследаваць увагу, назіральнасць, памяць, мысленне, фантазію і моўную таленавітасць чытача, бо яны характарызуюць яго асобу. З усяго гэтага вынікае рэалізацыя прынцыпу адзінства свядомасці і дзейнасці асобы ў чытанні [6].

Той жа прынцып у П. І. Гурава праяўляецца ў абгрунтаванні ўплыву свядомасці асобы на адносіны да кнігі. Па сутнасці, гаворка ідзе аб чытацкай свядомасці.

Для псіхалогіі чытання значымі з’яўляюцца работы А. П. Нячаева. Яго спадчына багатая і разнастайная. Вялікая ўвага надавалася псіхалага-педагагічным праблемам чытання ў школе, асабліва на першапачатковай стадыі навучання. Чытанне разглядалася ў кантэксте развіцця псіхікі чалавека: «Развитие процесса чтения идет совместно с развитием всей личности ребенка. И трудности в его усвоении связаны с трудностями общего развития его душевной жизни» [8, с. 314–315].

Д. А. Баліка лічыў, што «методыка чытання» – гэта «бібліялагічная дыдактыка», і ў яе павінны ўваходзіць парады, як трэба чалавеку чытаць кнігу, калі ідзе гаворка аб метадах арганізацыі работы з ёй. Адной з важных задач бібліяпедагагікі як навукі з’яўляецца аб’яднанне асобных работ па мастацтве чытання. Выказваецца думка аб навуцы, якая дала б каштоўныя ўка-

занні практыкам бібліятэчнай справы. Гэта «библиологическая педагогика – наука об организованном воспитательном и образовательном воздействии книгою и через книгу на читателя в направлении создания всесторонне развитых людей, владеющих наукой и техникой и борющихся за идеалы рабочего класса» (Балика, Д. А. Библиологическая педагогика. 1934. Ч. 1. 37 с. (Рукопись). С. 14). Д. А. Баліка заклікаў ужываць прамыя і ўскосныя формы ўздзеяння на чытача, пастаянныя і каротка-часовыя. Асобую ўвагу надаваў бібліятэчным урокам, сістэматычнаму навучанню навыкам работы з кнігай. Галоўнай фігурай у бібліяпедагагічным працэсе выступае асоба бібліятэкара, які пастаянна кантактуе з чытачом і стварае гігіенічныя ўмовы для работы з кнігай і прывабнае асяроддзе ў бібліятэцы [Там жа. С. 20].

Акрэсленыя ім праблемы бібліяпедагагікі не страцілі актуальнасці і зараз. Вызначылася месца бібліятэкі ў структуры педагогікі. «Библиотека, подобно школе, клубу и другим внешкольным мероприятиям, – область “преднамеренного воздействия”, планово-организованного воспитания; правда, библиотека работает на иных основаниях, другими методами; ...с особыми приемами незаметного руководства, воспитания, изучения читателей...» [2, с. 2]. Д. А. Баліка выступае за мэтанакіраваны шлях у бібліятэчным выхаванні чытачоў. Ён піша, што ўся сістэма бібліятэчнай работы з чытачом – гэта свядомая мэтанакіраваная работа па выхаваўчым уздзеянні.

Абгрунтаванне бібліяпедагагічных праблем знаходзім і ў псіхалагаў. Так, Л. М. Шварц адзначаў: у працэсе чытання чалавек пазнае рэальна існуючы свет апасродкавана – праз друкаванае слова, якое аказвае магутны выхаваўчы ўплыў [12]. У яго рабоце ідзе гаворка аб ролі крытычнага мыслення, асобасным аспекце ў чытанні, ролі чытацкай свядомасці. Чытанню заўсёды спадарожнічае крытычны аналіз – працэс больш складаны, чым простае разуменне тэксту. Тут чытач выступае як асоба, што мае сваё светаразуменне і параўноўвае свае погляды і светаразуменне з поглядамі і светаразуменнем аўтара. У апісанні працэсу чытання ўвага засяроджваецца на псіхалагічных аспектах: успрыманні, асэнсаванні прачытанага, уяўленнях, якія ўзнікаюць падчас чытання і цесна звязаны з эмацыянальнай сферай.

Бібліяпедагагічныя работы У. А. Неўскага заслугоўваюць асобнага грунтоўнага аналізу. Аўтар падкрэсліваў значнасць

уплыву сацыяльнага асяроддзя на чытацкае развіццё і чытацкую свядомасць, выступаў за паступовае ўзвышэнне чытацкіх інтарэсаў і запатрабаванняў, гаварыў аб неабходнасці павышэння хуткасці чытання і спецыяльнага навучання рацыянальнаму чытанню.

Значны ўклад у бібліяпедагогіку і бібліяпсіхалогію ўнёс М. М. Куфаеў. Аўтар разглядаў іх у межах праблемы філасофіі кнігі, што мае вялікае тэарэтычнае і метадалагічнае значэнне. Яму належыць і наступнае вызначэнне бібліятэчнай педагогікі: «Под библиологической педагогией мы разумеем дисциплину, трактующую о том, как надо читать книгу, избранную для чтения, какие средства и приемы ведут к наилучшему восприятию индивидуумом мыслей автора и правильному их уразумению» (Куфаев, М. Н. Избранное: труды по книговедению и библиографоведению. М. : Книга, 1981. С. 30). Заслугай М. М. Куфаева можна лічыць і яго метадычныя рэкамендацыі па чытанні кніг. Яны тычацца не толькі бібліяпсіхалогіі, але і бібліяпедагогікі. У рабоце «Як чытаць кнігі» ён, па сутнасці, не ўжываючы тэрміна «ўстаноўка», гаворыць менавіта аб ёй, калі прапаўнае пэўны псіхалагічны ланцужок у сувязі з папярэднім азнаямленнем з кнігай: зацікаўленасць – нязмушаная ўвага – настройванне псіхікі – акт намагання. Уся методыка чытання ў М. М. Куфаева грунтуецца на псіхалагічных прынцыпах і тлумачыцца імі.

У абгрунтаванні методыкі чытання разглядаюцца розныя ўзроўні чытацкай дзейнасці: ад псіхафізіялагічнага да сацыяльна-псіхалагічнага і філасофскага. М. М. Куфаеў піша аб зрастанні зместу твора са зместам нашай свядомасці, думак кніг з нашымі думкамі, пачуццямі, хваляваннямі і нагул перажываннямі, з нашым вопытам і ведамі; у гэтым выпадку думкі аўтара становяцца яснымі, зразумелымі і засвоенымі. У гэтым меркаванні прасочваецца ўзаемаабумоўленая сувязь розуму і пачуццяў, пазнавальнай (кагнітыўнай) сферы са сферай эмоцый (афектыўнай), што мае вялікае значэнне для пераадолення аднабокасці ў спецыялістаў, якія займаюцца праблемамі псіхалогіі і педагогікі чытання ў дачыненні да розных відаў літаратуры: мастацкай альбо галіновай.

Такім чынам, у 1920–30-я гг. назіраецца разнастайнасць у даследаваннях псіхалагічных праблем чытання: метадалагічных, тэарэтычных, эмпірычных. Аналіз работ дадзенага перыя-

ду сведчыць аб існаванні акмеалагічнага кірунку даследаванняў чытання ў межах іншых напрамкаў чытачазнаўства.

Вывучэнне праблем псіхалогіі чытання ў другой палове ХХ ст. У 1940–1950-я гг. вызначыўся спад у вывучэнні праблем псіхалогіі чытання. Гэта тлумачыцца агульнымі культурна-гістарычнымі і сацыяльнымі рэаліямі таго перыяду. У асноўным пытанні псіхалогіі чытання разглядаліся ў межах праблемы дыферэнцыяцыі і тыпалогіі чытачоў. Напрыканцы 1950-х гг. пастаноўку пытання аб адраджэнні даследаванняў бібліятэчнай псіхалогіі, і ў прыватнасці псіхалогіі чытання, знаходзім у працах псіхолагаў Л. І. Бялявай, В. Л. Дранкова, А. Г. Кавалёва, якія працавалі ў бібліятэчных ВНУ.

Настольнай кнігай бібліятэкара стала манаграфія А. М. Левідава «Аўтар – вобраз – чытач», якая з’яўляецца часткай фундаментальнай працы «Дыялектычны метады вывучэння літаратурнага твора».

Бібліятэказнаўцы таксама звярталі ўвагу на значнасць пытанняў псіхалогіі чытання ў вырашэнні задач кіраўніцтва чытаннем бібліятэчна-бібліяграфічнымі сродкамі. Аналізуючы стан псіхалогіі чытання, А. С. Чубар’ян робіць выснову аб неабходнасці стварэння псіхалагічных асноў прапаганды кнігі і кіраўніцтва чытаннем на базе цэласнай псіхалагічнай тэорыі. Ён лічыць, што ў структуры асобы важнае месца займаюць яе інтарэсы. Адносна бібліятэказнаўства ён выдзяляў дзве найважнейшыя праблемы псіхалогіі чытання: чытацкі інтарэс і чытацкае ўспрыманне. А. С. Чубар’ян лічыў, што патрабуюць распрацоўкі праблемы міжчытацкіх зносін, лідарства ў чытанні, сям’і як сацыяльнага інстытута, які істотна ўплывае на чытанне і развіццё асобы [9].

А. М. Ванееў выдзяляў у галіне псіхалогіі чытання задачу выхавання культуры чытання на падставе даследавання механізмаў успрымання прачытанага, якая, па сутнасці, з’яўляецца бібліяпедагагічнай [5, с. 206].

Напрыканцы ХХ ст. узрастае інтарэс да даследавання праблем бібліяпсіхалогіі, бібліяпедагагікі і бібліятэрапіі. Сталі з’яўляцца работы абагульняючага характару. Тэндэнцыя да інтэграцыі бібліяпсіхалагічных і бібліяпедагагічных ведаў будзе захоўвацца. Але ў агульным можна прагназаваць, што развіццё чытачазнаўства ў найбліжэйшы час пойдзе шляхам стварэння

абатульняючых прац. Гэта абумоўлена патрабаваннямі практычнай дзейнасці бібліятэк і бібліятэчнай адукацыі.

Навуковая дысцыпліна «Бібліялагічная педагогіка» ў межах іншых навук па-рознаму называецца, хаця сутнасць яе практычна аднолькавая. Гэта і педагогіка, і дыдактыка, і методыка чытання. Адносна кнігазнаўства, бібліяграфазнаўства, бібліятэказнаўства ва ўзаемадзеянні з філалогіяй, псіхалогіяй, педагогікай, лінгвістыкай, семіётыкай і іншымі навуковымі дысцыплінамі, якія маюць дачыненне да чытання, мэтазгодна ўключыць усе шматлікія пытанні бібліяпедагогікі ў акмеалогію чытання. У гэтым выпадку, мяркуе В. А. Барадзіна, і бібліялагічная псіхалогія, і бібліялагічная педагогіка ўвайдуць у адзіную навуковую дысцыпліну на аснове тэорыі чытацкага развіцця асобы. Акмеалогія чытання здольна інтэграваць дасягненні розных навуковых дысцыплін у арганічным адзінстве па іерархічным прынцыпе.

Літаратура

1. *Алчевская, Х. Д.* Что читать народу? Критический указатель книг для народного и детского чтения : в 2 т. / Х. Д. Алчевская. – СПб. : Тип. В. С. Балашева, 1889. – Т. 2. – XXI, 805 с.

2. *Банк, Б. В.* Изучение читателей в России (XIX в.) / Б. В. Банк. – М. : Книга, 1969. – 261 с.

3. *Бородина, В. А.* Теория и технология читательского развития в отечественном библиотековедении : в 2 ч. / В. А. Бородина. – М. : Шк. б-ка, 2006. – Ч. 1. Научные и методологические основы. – 335 с.

4. *Вальдгард, С. Л.* Очерки психологии чтения / С. Л. Вальдгард. – М.; Л., б.и., 1931. – 112 с.

5. *Ванеев, А. Н.* Библиотековедение в России во второй половине XIX века : учеб. пособие / А. Н. Ванеев. – СПб. : СПбГАК, 1999. – 70 с.

6. *Гайворовский, А. А.* Психотехника и бибдело / А. А. Гайворовский. – Минск, 1928. – 33 с.

7. *Крупская, Н. К.* Педагогические сочинения : в 11 т. / Н. К. Крупская ; под. ред. Н. К. Гончарова [и др.]. – М. : Акад. пед. наук, 1959–1963. – Т. 4 : Трудовое воспитание в школе. – 1959. – 630 с.

8. *Нечаев, А. П.* Психологические основы библиотечного дела : лекция / А. П. Нечаев. – М. : Работник просвещения, 1922. – 16 с.

9. *Чубарьян, О. С.* Человек и книга: социальные проблемы чтения / О. С. Чубарьян. – М. : Наука, 1992. – 109 с.

10. *Шапошников, А. Е.* История чтения и читателя в России (IX–XX вв.) : учеб.-справ. пособие / А. Е. Шапошников. – М. : Либерия, 2001. – 80 с.

11. *Шафир, Я. М.* Очерки психологии читателя / Я. М. Шафир. – М ; Л. : Гос. изд-во РСФСР, 1927. – 86 с.

12. *Шварц, Л. М.* Психология навыка чтения / Л. М. Шварц. – Л. : Учпедгиз, 1941. – 144 с.

РЕПОЗИТОРИЙ БГУКИ

Тэма 8. Тэорыя чытацкага развіцця і псіхалагічныя аспекты вывучэння чытання

Асноўныя пытанні:

Псіхалогія чытання як сістэма ведаў: прадмет і кола разглядаемых праблем.

Тэорыя чытацкага развіцця асобы як аснова аналізу псіхалагічных аспектаў чытання.

Сферы чытацкага развіцця: чытацкая свядомасць, чытацкая дзейнасць і чытацкія зносіны.

Узроўні, шляхі і этапы чытацкага развіцця. Стратэгіі ўзаемадзеяння бібліятэкара з карыстальнікам на кожным з этапаў.

Псіхалогія чытання як сістэма ведаў: прадмет і кола разглядаемых праблем. Пры інтэграцыі розных галін ведаў адна з іх з'яўляецца дамінуючай. У дадзеным выпадку дамінантная навука – псіхалогія [1, 3].

Псіхалогія чытання, па вызначэнні В. А. Барадзіной, *вывучае сацыяльна-псіхалагічныя заканамернасці чытання як спосаб сацыялізацыі асобы на пэўным этапе сацыяльна-эканамічнага і культурна-гістарычнага развіцця чалавецтва, заканамернасці ўплыву чытацкай сацыялізацыі на развіццё грамадства ў агульным, яе сацыяльна-эканамічны і культурны патэнцыял; асаблівасці індывідуалізацыі чытацкай сацыялізацыі, чытацкую свядомасць асобы, дзейнасць, зносіны і інш.* Кола праблем псіхалогіі чытання вялікае і ўяўляе сабой складаную структуру. Псіхалагічныя праблемы чытання і асобныя псіхічныя з'явы чытання могуць аналізавацца на розных узроўнях: філасофскім, сацыялагічным, сацыяльна-псіхалагічным, псіхалага-педагагічным, псіхафізіялагічным.

У якасці канцэптуальнай асновы аналізу В. А. Барадзіной прапануецца *тэорыя чытацкага развіцця асобы.* Яе структура ўключае мноства кампанентаў, прычым чытацкае развіццё асобы з'яўляецца сістэмаўтваральнай катэгорыяй [2].

Для распрацоўкі тэорыі чытання надзвычай важным з'яўляецца ўдакладненне ключавых паняццяў, якія характарызуюць чытацкае развіццё. Многія з іх уключаны ў тэрмінасістэмы не

толькі псіхалогіі чытання, але і бібліяпсіхалогіі, чытачазнаўства, бібліятэказнаўства і іншых навук, прадметам якіх выступае чытацкая дзейнасць.

Тэорыя чытацкага развіцця асобы як аснова аналізу псіхалагічных аспектаў чытання. Катэгорыя «развіццё» з'яўляецца сістэмаўтваральнай пры распрацоўцы паняццйнага апарату псіхалогіі чытання. Яна адлюстроўвае заканамернасці праўлення, функцыянавання і развіцця псіхікі ў працэсе чытацкай сацыялізацыі чалавека ў антагенезе як асобай формы яго жыццядзейнасці і змен у філагенезе. Такое разуменне тэрміна ўтрымлівае не толькі псіхалогію чытацкай дзейнасці, але і псіхалогію чытацкай свядомасці і зносін, структуру асобы чытача; псіхалагічныя заканамернасці іх узаемадзеяння; а таксама сацыяльна-эканамічныя, культуралагічныя, псіхалагічныя і іншыя фактары, што ўплываюць на чытацкае развіццё. Пры такім падыходзе асноўныя катэгорыі чытацкага развіцця мэтазгодна разглядаць у межах псіхалогіі чытання пры выкарыстанні дасягненняў іншых навук, якія маюць да яе дачыненне.

Такім чынам, катэгорыя «развіццё» з'яўляецца міжнавуковай і фундаментальнай для даследавання жыццядзейнасці чалавека наогул. Яна выступае метадалагічнай асновай пры абгрунтаванні, сістэматызацыі і абагульненні тэорыі і тэхналогіі чытацкага развіцця.

Чытацкае развіццё асобы адлюстроўвае чытацкую сацыялізацыю. Чытацкая сацыялізацыя – *працэс і вынік засваення і ўвасаблення індывідам назапашанага чалавецтвам чытацкага вопыту, які пэўным чынам зафіксаваны і функцыянуе ў пэўным сацыяльным асяроддзі. Уплыў гэтага асяроддзя (у тым ліку і інфармацыйны) на чытача, узаемадзеянне з ім і характар узаемадзеяння залежаць ад персанальнай чытацкай сацыялізацыі, уключанасці асобы. Менавіта асоба робіць сацыялізаваны чытацкі вопыт унікальным.*

Персаналізацыя чытацкай сацыялізацыі і вызначаецца паняццем «чытацкае развіццё асобы». З псіхалагічнага пункту гледжання развіццё характарызуецца, перш за ўсё, актыўнасцю асобы, а не асяроддзя. Не змяншаючы значэння сацыялізуючага асяроддзя, адзначым, што ўсё ж галоўнай фігурай з'яўляецца асоба чытача, яе актыўнасць у адносінах да засваення гэтага асяроддзя.

Чытацкае развіццё асобы – *заканамернае змяненне псіхічных з’яў у часе, якое выражаецца ў колькасных і якасных структурных і змястоўных пераўтварэннях у працэсе чытацкай сацыялізацыі чалавека*. Заканамерныя колькасна-якасныя змены ў асобе чытача адбываюцца эвалюцыйна і скачкамі ў форме паступовага руху ад хаатычнай структуры і зместу чытацкіх паводзін да складанай і іерархічнай пабудовы ўнутранага свету чытача. Чытацкае развіццё рэалізуецца ў дзвюх формах: філагенезе і антагенезе.

Рухаючай сілай чытацкага развіцця выступаюць супярэчнасці. Напрыклад, паміж асобай і грамадствам; генетыка-біяпсіхічнымі задаткамі і сацыяльнымі ўмовамі; паміж жадаемым і магчымым; стыхійнасцю і мэтанакіраванасцю; паміж узроўнямі чытацкага развіцця, неабходнасцю і свабодай, а таксама супярэчнасці ў *заканамернасцях дынамікі патрэбнасцей, поліматывацыі, шматбаковасці інтарэсаў, іерархіі ўстановак*. Узнікаюць такія перыяды, калі пад непасрэдным уплывам адной альбо некалькіх супярэчнасцей якасна змяняецца той ці іншы бок чытацкага развіцця асобы. У гэтым выпадку адзін з напрамкаў чытацкай дзейнасці становіцца дамінуючым. Мэты, якія раней ставіў перад сабою чытач, становяцца неактуальнымі. Адбываецца перагляд і карэкцыя зместу чытання, усёй сістэмы дзеянняў і аперацый яго ажыццяўлення.

Чытацкае развіццё можа мець павярхоўны і глыбокі характар. Пры павярхоўным развіцці адбываюцца змены ў псіхічным стане і працэсах. Пры глыбокім развіцці ў псіхалагічных уласцівасцях асобы адбываюцца глыбокія пераўтварэнні. Павярхоўнае і глыбокае развіццё можна разглядаць асобна, а можна і ўзаемазвязана, вызначаючы стадыі развіцця. Пры спрыяльных умовах павярхоўныя змены пераходзяць у глыбокія – псіхалагічныя новаўтварэнні. Чытацкае развіццё можа характарызавацца ў антанімічных аспектах: стэрэатыпнасці – арыгінальнасці, рэпрадуктыўнасці – творчай прадуктыўнасці, эвалюцыйнасці – інвалюцыйнасці, стагнацыі – дынамікі. Можна дадаць і іншыя характарыстыкі, такія як развіццё і крызіс, эвалюцыйнае і рэвалюцыйнае, фрустрацыйнае, дэградацыйнае, катабалічнае і акмеалагічнае.

Чытацкае развіццё праяўляецца на трох узроўнях:

– актуальным (рэальным), што характарызуецца тымі ведамі, навыкамі і ўменнямі, якімі валодае чытач, яго сённяшнімі адносінамі да чытання;

– актуалізуемым (рэалізуемым), што ўключае характар ужывання ў чытацкай практыцы ведаў, уменняў, навыкаў і ацэнку ўласнай чытацкай дзейнасці і зносін;

– патэнцыяльным, звязаным з тымі магчымасцямі і здольнасцямі, якія патрэбна актывізаваць і развіваць. Ён утрымлівае ў сабе частку актуальнага ўзроўню развіцця і зону бліжэйшага чытацкага развіцця.

Выдзяляюць таксама тры шляхі чытацкага развіцця:

– стыхійнае фарміраванне – вынік выпадковых знешніх уплываў;

– мэтанакіраванае псіхалага-педагагічнае ўздзеянне на чытача праз сацыяльныя інстытуты на падставе спецыяльна распрацаваных праграм, метадык у сістэме бесперапыннай адукацыі і выхавання;

– самафарміраванне, самакіраванне – эмацыянальна-валявое рэгуляванне стыхійнага і мэтанакіраванага ўплыву, падпарадкаванне іх праграме ўласнай жыццядзейнасці.

Сферы чытацкага развіцця: чытацкая свядомасць, чытацкая дзейнасць і чытацкія зносіны.

Чытацкая свядомасць – вышэйшая форма адлюстравання чытацкай рэчаіснасці, чытацкага свету сродкамі пазнання, перажывання і адносін на падставе дынамікі і ўстойлівасці псіхічных з’яў (працэсаў, станаў, уласцівасцей). Змест чытацкай свядомасці ўключае сістэму поглядаў, ідэй, уяўленняў, ведаў, меркаванняў, эмоцый, інтарэсаў, устаноў, памылак, ілюзій і г. д. Усё гэта ўзнікае на падставе чытацкага вопыту і ўзаемадзеяння з іншымі чытачамі. Чытацкая свядомасць пазнае, ацэньвае і рэгулюе чытацкую дзейнасць і чытацкія зносіны, выдзяляе ўласнае чытацкае «Я» сярод іншых, ідэнтыфікуе сябе на падставе пэўных крытэрыяў і паказчыкаў і далучае да пэўнай групы.

Чытацкая дзейнасць – адзін са спосабаў існавання чалавека, яго жыццядзейнасці. Псіхалагічная сутнасць яе – у каштоўнасна-арыентацыйным, пазнавальна-камунікатыўным і эмацыянальна-эстэтычным успрыманні, пазнанні, перажыванні, ацэнцы рэальнага альбо выдуманнага свету рэчаў, людзей, падзей, фактаў, пачуццяў, апісаных у друкаваным альбо рукапісным

тэксе. Чытач гэты свет не толькі ўспрымае, пазнае, перажывае і ацэньвае, але і пераламляе ў сваёй свядомасці ў адпаведнасці з разнастайнымі асабістымі і грамадскімі патрэбнасцямі, а потым выкарыстоўвае (ужывае) атрыманае ў іншых відах жыццядзейнасці (прафесійнай, забаўляльнай, сямейна-бытавой і г. д.).

Асаблівасць чытацкай дзейнасці заключаецца ў тым, што ўваход у прадметны, змястоўны свет, які стаіць за тэкстам, адбываецца з дапамогай агульнапсіхалагічных і псіхалінгвістычных механізмаў чытацкай дзейнасці. Таму вельмі значна паяцце «чытацкая кваліфікацыя», альбо «кваліфікацыя чытацкай дзейнасці», якое адлюстроўвае ўзровень сфарміраванасці псіхалагічнага механізму ажыццяўлення чытацкай дзейнасці.

Чытацкія зносіны – спосаб існавання і пазнавання ўласнага чытацкага «Я» і ўласнага чытацкага свету ў параўнанні з чытацкімі характарыстыкамі іншых асоб. Гэта адбываецца ў працэсе міжчытацкіх зносін на падставе абмену думкамі, меркаваннямі, ацэнкамі з нагоды прачытанага. Чытацкія зносіны – гэта працэс узнікнення, устанаўлення, развіцця, а таксама разбурэння і скасавання кантактаў паміж чытачамі. У ходзе ўзаемадзеяння ў чытачоў праяўляюцца і фарміруюцца аксіялагічныя (каштоўнасныя), крэатыўныя (творчыя), камунікатыўныя, кагнітыўныя (пазнавальныя), эмацыянальныя, эстэтычныя і рэгулятыўна-валявыя псіхічныя з’явы ў адносінах да чытання як агульначалавечага і жыццядзейнага факта. Гэты працэс ажыццяўляецца ў разнастайных відах і тыпах чытацкіх зносін, адлюстроўвае чытацкую свядомасць і чытацкую дзейнасць. Можна сказаць, што чытацкія зносіны – гэта форма існавання чытацкай свядомасці і чытацкай дзейнасці.

Варта адзначыць адзінства трох сфер чытацкага развіцця асобы: свядомасць дзейная і камунікатыўная, дзейнасць свядомая і камунікатыўная, зносіны дзейныя і свядомыя.

Узроўні, шляхі і этапы чытацкага развіцця. Стратэгіі ўзаемадзеяння бібліятэкара з карыстальнікам на кожным з этапаў. Чытацкае развіццё асобы ў антагенезе адбываецца паэтапна. Пад этапам разумеецца часавы перыяд, які вызначае спецыфіку псіхалагічнага партрэта чытача. У аснову выдзялення этапаў у якасці галоўнага закладзены адукацыйна-інтэлектуальна-ўзроставы прынцып. Характарыстыка кожнага этапу ажыццяўляецца на падставе ўсіх структурных кампанентаў чытацкага развіцця: структуры асобы чытача; сфер чытацкага раз-

віцця: свядомасці, дзейнасці, зносін; узроўняў і шляхоў развіцця чытача; характарыстык соцыуму і г. д. Усе адзначаныя кампаненты існуюць у цэласнай сістэме. *Чытацкае развіццё асобы можна падзяліць на дзевяць этапаў (перыядаў).*

Першы – прэнатальны (унутрывантробны). У гэты перыяд закладваюцца ўсе генетыка-біяпсіхічныя перадумовы інтэлектуальна-інфармацыйнай дзейнасці чалавека.

Другі – падрыхтоўчы. Яго межы – ад нараджэння да таго часу, калі дзіця пачынае самастойна чытаць (да 4–7 гадоў)

Трэці – пачатковы. Можа супадаць з навучаннем чытанню ў пачатковай школе, але можа ўключаць і дашкольны перыяд, калі дзіця навучылася чытаць да школы (ад 4–7 гадоў да 11 гадоў).

Чацвёрты – фарміруючы. Ён характэрны для вучняў сярэдняга школьнага ўзросту (ад 11 да 15 гадоў).

Пяты – удасканальваючы. Працягваецца да ўзросту 15–18 гадоў. Гэта вучні старэйшых класаў, тэхнікумаў і іншых сярэдніх спецыяльных навучальных устаноў.

Шосты – стабілізуючы. Узрост – ад 18 да 25 гадоў. Як правіла, у гэты час адбываецца прафесійнае станаўленне асобы.

Сёмы – аптымізуючы. Арыенціровачны ўзрост – 25–50 гадоў, калі на падставе пэўнай стабілізацыі адбываецца аптымізацыя чытацкага развіцця асобы.

Восьмы – інвалюцыйна-аптымізуючы. Узрост пасля 50 гадоў да 70–80 гадоў. З-за стану фізічнага і псіхічнага здароўя ў многіх узнікаюць праблемы са зрокам, памяццю на новае і інш. У гэтым узросце адбываюцца інвалюцыйныя працэсы, але аптымізацыя чытацкай дзейнасці ажыццяўляецца за кошт агульнай і прафесійнай эрудыцыі, вопыту жыццядзейнасці, свядомасці. У розных чытачоў інвалюцыя залежыць ад актыўнасці інтэлектуальна-інфармацыйнай дзейнасці: чым вышэй яе ўзровень, тым менш значныя інвалюцыйныя змены ў пазнавальнай і псіхічнай дзейнасці.

Апошні, дзевяты – інвалюцыйны этап наступае пасля 70–80 гадоў, калі адбываюцца рэзкія змены ва ўсіх псіхічных функцыях, што вызначаюць якасць працякання інтэлектуальна-інфармацыйнай дзейнасці асобы.

На падставе такогу падыходу апісваюцца, аналізуюцца і параўноўваюцца змены, якія адбываюцца ў чытацкім развіцці на кожным антагенетычным этапе пэўнай асобы і пэўнай сацыяльнай групы. Можна правесці даўгачаснае вывучэнне гэтых груп,

што забяспечыць магчымасць супастаўлення вынікаў. Гэты жа падыход дазволіць выявіць індывідуальныя адрозненні на фоне агульных заканамернасцей, характэрных для пэўнага этапу чытацкага развіцця асобы.

Названыя этапы суадносяцца з перыядызацыяй жыцця чалавека: прэнатальнае развіццё, першыя два гады жыцця, ранняе дзяцінства (ад двух да шасці гадоў), сярэдняе дзяцінства, падлеткавы ўзрост, юнацтва, ранняя даросласць, сярэдняя даросласць, сталасць. Адзначаецца ўзаемадзеянне біялагічнага і сацыяльнага фактараў. Сутнасць развіцця заключаецца ў зменах пад уплывам двух асяроддзяў: біялагічнага і сацыяльнага.

Звычайна гэтыя змены прагрэсуюць і накопліваюцца, прыводзяць да ўзмацнення арганізацыі і ўскладнення функцый. Г. Крайг прыводзіць прыклады, якія маюць дачыненне да чытацкага развіцця асобы. «Использование символов, в особенности слов, – переломный момент на пути к чтению, счету, качественному усложнению мышления. Развитие последнего идет от способности младенца узнавать конкретные предметы до умения подростка формулировать сложные понятия и мыслить абстрактными категориями» [4, с. 16].

Г. Крайг выдзяляе тры галіны развіцця: фізічная, кагнітыўная і псіхасацыяльная. Можна сцвярджаць, што фізічнае развіццё ўплывае на чытацкае развіццё. З ім звязана фарміраванне навыкаў руху і матарыкі, якія вызначаюць моўнае развіццё. Агульны стан здароўя ўплывае на прадуктыўнасць усіх відаў моўнай дзейнасці. Псіхічныя працэсы, якія маюць непасрэднае дачыненне да кагнітыўнай галіны, з'яўляюцца ўмовамі чытацкага развіцця. Змены, што адбываюцца ва ўспрыманні, памяці, мысленні, творчым уяўленні і мове, цалкам адлюстроўваюцца ў чытацкім развіцці і ўплываюць на яго. Псіхасацыяльная галіна развіцця ўключае развіццё асобы і міжасабовых адносін, а таксамі іх узаемадзеянне: «...с одной стороны, изменения “Я-концепции” эмоций и чувств, а с другой – формирование социальных навыков и моделей поведения» [4, с. 17].

Псіхасацыяльная галіна развіцця чалавека мае адносіны да трох сфер развіцця асобы: свядомасці, дзейнасці і зносін. У распрацаванай В. А. Барадзіной тэорыі чытацкага развіцця асобы абгрунтавана, што сферы свядомасці, дзейнасці і зносін знаходзяцца ў цеснай узаемасувязі і з'яўляюцца ўзаемаабумоўленымі. Змяненні ў адной з іх непазбежна выклікаюць змены ў ін-

шай, і такім чынам адбываюцца псіхалагічныя новаўтварэнні. Паколькі ўзаемадзеянне і ўзаемны ўплыў адбываюцца нераўнамерна пры дамінаванні на пэўным этапе адной з сфер, узнікаюць супярэчнасці. Яны выступаюць як крыніца рухаючых сіл у чытацкім развіцці.

Існуюць два віды ўплыву навакольнага асяроддзя: навучанне і сацыялізацыя. Прыводзіцца экалагічная мадэль развіцця, у межах якой індывідуум актыўна падвяргае рэканструкцыі сваё шматузроўневае жыццёвае асяроддзе і ў той жа час сам адчувае ўздзеянне з боку гэтага асяроддзя.

В. А. Барадзіна гаворыць аб асяроддзі чытацкай сацыялізацыі і аб тых сацыяльных інстытутах, якія ўдзельнічаюць у гэтым працэсе. У тэорыі чытацкага развіцця абгрунтоўваецца пашырэнне сацыяльнай прасторы праз сацыяльныя інстытуты ад этапу да этапу ў чытацкім развіцці. Пры гэтым на кожным этапе дамінуе той ці іншы сацыяльны інстытут, але не паасобна, а ва ўзаемадзеянні з іншымі, стварае асяроддзе для чытацкага развіцця.

Літаратура

1. Библиопсихология и библиотерапия / под. ред. Н. С. Лейтес, Н. Л. Карповой, О. Л. Кабачек. – М. : Шк. б-ка, 2005. – 480 с.

2. Бородина, В. А. Теория и технология читательского развития в отечественном библиотековедении : в 2 ч. / В. А. Бородина. – М. : Шк. б-ка, 2006. – Ч. 1. Научные и методологические основы. – 335 с.

3. Воробьева, К. И. Отечественная библиопсихология: история, состояние, перспективы развития : монография / К. И. Воробьева. – СПб. : Культ-информ-пресс, 1996. – 312 с.

4. Крайг, Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб. : Питер, 2000. – 992 с.

**Тэма 9. Псіхалагічная структура чытацкай свядомасці,
чытацкай дзейнасці і чытацкіх зносін.
Чытацкая накіраванасць і чытацкі статус асобы.**

Асноўныя пытанні:

Чытацкая накіраванасць як выбіральнасць і актыўнасць асобы ў яе чытацкіх паводзінах.

Чытацкая патрэбнасць як крыніца актыўнасці чытача. Матывацыя чытання. Чытацкія інтарэсы. Чытацкая ўстаноўка.

Чытацкая дзейнасць як адзін са спосабаў існавання чалавека.

Чытацкія зносіны як форма існавання чытацкай свядомасці і чытацкай дзейнасці.

Чытацкі статус асобы. Прэстыж і аўтарытэт чытача. Чытацкая мода як сацыяльна-псіхалагічная з’ява.

Чытацкая накіраванасць як выбіральнасць і актыўнасць асобы ў яе чытацкіх паводзінах. Чытач адлюстроўвае ў сабе і генетычнае, і біялагічнае, і сацыяльнае, і псіхалагічнае – усё, назапашанае ў працэсе шматбаковай жыццядзейнасці. Ён уяўляе сабой суб’екта, які ўвесь час развіваецца, ствараючы свой уласны, ні на што не падобны асобасны свет чытання. Уплыў на гэты свет павінен быць вельмі асцярожным. Задача бібліятэкара – дапамагчы сфарміравацца чытачу, яго непаўторнай індывідуальнасці, спрыяць дасягненню вышынй у чытацкім развіцці.

Для разумення катэгорыі «развіццё» найбольш важным з’яўляецца разуменне сутнасці змен. Яны бываюць рознага тыпу. Гэта і новая сітуацыя ў гульні, вучобе, дзейнасці, і перамена ў занятках у межах ранейшай дзейнасці, і пераход да новага віду дзейнасці і г. д. Простае прыстасаванне чалавека да новага віду дзейнасці толькі ў нязначнай ступені спрыяе яго развіццю. Сапраўды развіваючым фактарам можа стаць творчае авалоданне новай сітуацыяй, пераадоленне цяжкасцей і перашкод, у выніку чаго адбываецца пераўтварэнне працы, дзейнасці, сістэмы дзеянняў і аперацый, якое спрыяе прагрэсіўным зменам у сістэме асобасных якасцей чалавека.

Чытацкая накіраванасць уяўляе сабой сістэму адносін, якія вызначаюць выбіральнасць і актыўнасць асобы ў яе чытацкіх паводзінах, зносінах, чытацкай дзейнасці. Асноўнымі кампанентамі чытацкай накіраванасці з'яўляюцца:

- светапогляд,
- ідэалы,
- каштоўнасныя арыентацыі,
- перакананні,
- функцыі,
- патрэбнасці,
- устаноўкі.

Накіраванасць з'яўляецца адной з падструктур асобы чытача. Яна таксама ўзаемадзейнічае з падструктурамі свядомасці і дзейнасці. Па характары і асаблівасцях зместу чытацкай накіраванасці можна меркаваць аб чытацкай свядомасці асобы. Змест чытацкай накіраванасці ўплывае на матывацыйна-патрэбнасную фазу чытацкай дзейнасці.

Г. М. Горава прапанавала структуру характарыстыкі чытача, у якую ўключыла некаторыя сацыяльна-дэмаграфічныя звесткі аб ім. Сюды ўвайшлі і такія сацыяльныя інстытуты, як сям'я, школа, вытворчыя калектывы, якія ствараюць пэўнае асяроддзе і ўплываюць на «фарміраванне духоўных патрэбнасцей і інтарэсаў чытача». Не апошняе месца ў дадзенай структуры адводзіцца таксама колу чытання, накіраванасці асобы і чытацкай накіраванасці, якія разумеюцца даволі шырока і няпэўна. Так, у чытацкую накіраванасць уключаны: аб'ём і змест чытання за пэўны перыяд, бюджэт часу, які адводзіцца на чытанне штодня; матэрыяльны бюджэт на набыццё кніг, асабістая бібліятэка [8, с. 10–11].

Выдзелены тры віды чытацкай накіраванасці: пазнавальна-эстэтычная (раўнамернае развіццё пазнавальнай і эстэтычнай патрэбнасці), пазнавальная (перавага пазнавальнай патрэбнасці), забаўляльная (пераважная патрэбнасць – адпачынак, забава).

Як бачым, цяжкасці разумення тэарэтычных асноў псіхалогіі чытання абумоўлены складанасцю ўзаемаперакрыжванняў базавых катэгорый, якія ўключаюць паняцці, што адначасова тычацца катэгорый, свядомасці, дзейнасці і зносін. Дамінуючым кампанентам у структуры чытацкай накіраванасці з'яўляецца патрэбнасць у чытанні.

Чытацкая патрэбнасць як крыніца актыўнасці чытача. Матывацыя чытання. Чытацкія інтарэсы. Чытацкая ўстаноўка. *Чытацкая патрэбнасць* – стан асобы, пры якім асэнсоўваецца і перажываецца патрэба ў аб’ектах, неабходных для станаўлення, функцыянавання і развіцця чытацкай дзейнасці і зносін у кантэксце жыццядзейнасці асобы. Патрэбнасць рэалізуецца ў працэсе яе задавальнення і з’яўляецца крыніцай актыўнасці чытача.

Прадмет чытацкай патрэбнасці – разнастайныя тэксты ў самым шырокім разуменні тэрміна. Гэта віды выданняў, тыпы літаратуры, жанры твораў, іх тэматыка.

Зместам чытацкай патрэбнасці з’яўляюцца прадметы чытання, кола чытання, тыя матэрыялы, якія чалавек выбірае для задавальнення патрэбнасці ў ведах, інфармацыі, рэкрэацыі і г. д. Напрыклад, калі чытанне носіць хаатычны характар, у яго змесце будуць пераважаць выпадковыя матэрыялы, якія трапілі ў поле зроку. Калі ж кола чытання акрэслена больш-менш дакладна, выбар прадметаў чытання адбываецца свядома і мэтанакіравана. З патрэбнасцямі цесна звязаны матывы чытання.

Матывы чытання – гэта тое, што пабуджае да чытацкай дзейнасці. Менавіта матывы вызначаюць характар і пошук шляхоў задавальнення чытацкіх патрэбнасцей. Матывы можна разглядаць як праяўленне і адлюстраванне патрэбнасцей. В. А. Барадзіной прапанаваны вызначэнні матываў і матывацыі чытання з пункту гледжання чытацкага развіцця асобы.

Матывы чытання – пабуджэнні да чытацкага развіцця наогул, да чытацкай дзейнасці і чытацкіх зносін у прыватнасці. Яны вызначаюць характар задавальнення разнастайных чытацкіх патрэбнасцей на працягу ўсёй жыццядзейнасці чалавека.

Матывацыя чытання – сістэма ўнутраных і знешніх пабуджаючых фактараў, якія вызначаюць чытацкае развіццё сацыяльных суб’ектаў, стымулююць зварот да разнастайных тэкстаў і літаратуры на разнастайных носбітах і фарміруюць кола чытання [3].

Патрэбнасці ў чытанні практычна заўсёды вызначаюцца некалькімі матывамі. Асэнсаванне таго, што і з якім вынікам чытаць, залежыць ад сістэмы матывацыі чытання і яе крытэрыяў. Могучь выкарыстоўвацца аксіялагічныя, крэатыўныя, кагнітыўныя, эмацыянальна-афектыўныя, геданістычныя, бібліятэ-

рапеўтычныя, рэкрэацыйныя, рэлаксацыйныя, прагматычныя, рэфлексійныя, самаактуалізуючыя крытэрыі.

Пры вывучэнні матываў і матывацыі чытання ўжываліся розныя падыходы і метадыкі. Напрыклад, у дачыненні да чытання мастацкай літаратуры выдзелены інтэлектуальныя, камунікатыўныя, пазнавальныя, забаўляльныя, каштоўнасна-арыентацыйныя, эмацыянальныя, эстэтычныя, этычныя матывы, матывы самасцвярджэння, імкнення да адпачынку. Акрамя таго вызначаны стымулятары, інтарэсы і ўстаноўкі, якія таксама выступаюць у якасці матывацыйных фактараў [1].

Іншы падыход да вызначэння матывацыі чытання ў адносінах да мастацкай літаратуры – вылучэнне пяці груп, паводле сістэмы духоўных патрэбнасцей К. Абухоўскага: мастацка-эстэтычная; маральна-арыентацыйная; пазнавальна-інтэлектуальна-адукацыйная; забаўляльна-кампенсаторная; прэстыжная [7].

У вывучэнні матывацыі чытання галіновай літаратуры звычайна выкарыстоўвалася спалучэнне двух матываў: па абавязку і па інтарэсе. Адказы чытачоў шкаліраваліся і ранжыраваліся. Розныя ўзроўні матывацыі пакладзены ў аснову тыпалогіі чытачоў [7, 10].

Патрэбнасці ў чытанні і чытацкім развіцці звязаны не толькі з матывамі і матывацыяй, але і з *чытацкімі інтарэсамі*. Чытацкія інтарэсы разглядаюць як асэнсаваную форму існавання патрэбнасці, яе канкрэтызацыю. Яны вызначаюцца зместам чытання і прадметам чытацкай патрэбнасці. У бібліятэчнаўстве чытацкі інтарэс атаясамліваюць з колам чытання. Што чытае чалавек, альбо што ён хоча прачытаць – гэта сведчыць аб яго чытацкіх інтарэсах (шырокіх альбо вузкіх, аднабаковых альбо рознабаковых, памылковых альбо праўдзівых, індывідуальных, групавых альбо грамадскіх і г. д.). На думку В. А. Барадзіной, гэта не зусім правільна. Яна дае такое вызначэнне чытацкага інтарэсу: «Читательский интерес – связь, которая устанавливается между читателем (субъектом читательской деятельности) и предметом потребности – текстом (объектом читательской деятельности). Эта связь выражает определенное отношение и проявляется по-разному (в форме переживания, увлеченности или устойчивой значимости), что соответствует пониманию читательского интереса – специфического психического явления в сфере читательского развития в виде и процесса, и состояния, и свойства личности. Причем на ранних этапах читательского развития преоб-

ладает читательский интерес как процесс и состояние, затем – состояние и свойство личности, и у взрослых читателей в основном как свойство личности. Происходит постепенная стабилизация читательских интересов от неустойчивой, чрезвычайно динамичной формы проявления интереса к устойчивой, достаточно стабильной форме выражения» [5, с. 41–42].

Чытацкі інтарэс – выбіральных адносін чытача да твораў друку, якая ўзнікае на падставе чытацкіх патрэбнасцей. Чытацкі інтарэс вызначаюць як эмацыянальна-эстэтычныя і пазнавальна-камунікатыўныя адносіны асобы. Яны ўзнікаюць з эмацыянальна-эстэтычнага і пазнавальна-камунікатыўнага перажывання, што звязана з канкрэтнай галіной ведаў і з рознымі сферамі жыццядзейнасці (вучэбнай, прафесійнай, забаўляльнай і г. д.) альбо з чытацкай дзейнасцю і зносінамі. Гэтыя адносіны пераходзяць пры спрыяльных умовах у эмацыянальна-эстэтычную і пазнавальна-камунікатыўную накіраванасць асобы і вызначаюць чытацкае існаванне як жыццёва значнае.

Л. В. Бунова ў структуры чытацкай дзейнасці вылучыла чытацкі інтарэс у якасці прыярытэтнай катэгорыі. Яна лічыць, што віды чытацкага інтарэсу адпавядаюць агульным інтарэсам і падзяляюцца на *агульныя і спецыфічныя, вызначаныя і нявызначаныя*. Вывучэнне чытацкага інтарэсу ажыццяўляецца ў адпаведнасці з этапамі чытання, што дазваляе разглядаць інтарэс перад чытаннем, у працэсе і пасля чытання. Яго якаснымі характарыстыкамі з'яўляюцца ступень асэнсаванасці, інтэнсіўнасці, актыўнасці, накіраванасці, персаніфікацыі. Л. В. Бунова адзначае, што ў тыпалогіі чытацкага інтарэсу выдзяляюць наступныя асновы: шырыню, устойлівасць, тэматычную і жанравую накіраванасць, сацыяльныя і дэмаграфічныя прыкметы. Тэматыка і тып чытацкага інтарэсу характарызуюць аб'ектыўна існуючае кола чытання, патэнцыяльныя магчымасці задавальнення патрэбнасцей чытача [6].

Чытацкі інтарэс, безумоўна, з'яўляецца важным структурным элементам чытацкай накіраванасці асобы. І яго можна аналізаваць як у структуры чытацкай дзейнасці, так і ў структуры чытацкай накіраванасці. Чытацкая накіраванасць знаходзіцца на перакрываванні чытацкай свядомасці і чытацкай дзейнасці. Аднак чытацкая накіраванасць папярэднічае ўласна чытацкай дзейнасці і ў значнай ступені вызначае яе актыўнасць і характар. Базавымі элементамі ў структуры чытацкай накіра-

ванасці з'яўляюцца патрэбнасці, матывы, інтарэсы і ўстаноўкі, цесна звязаныя паміж сабой.

Мэтазгодна прывесці варыянты структуравання чытацкага інтарэсу, абпіраючыся на канцэпцыю Н. Марозавай [9]. Чытацкі інтарэс праяўляецца ў трох формах: у форме сітуацыйнага перажывання, потым дастаткова працяглага захаплення і, урэшце рэшт, устойлівага, жыццёва значнага інтарэсу асобы. Аб характары чытацкіх інтарэсаў можна меркаваць па тым, як чытач ацэньвае той альбо іншы твор друку. Аб відах чытацкіх інтарэсаў, іх устойлівасці можна меркаваць па коле чытання, па тым, што чытач чытае. Як бачым, аўтар атаясамлівае кола чытання з чытацкімі інтарэсамі. І гэта невыпадкова. Патрэбнасці, матывы, інтарэсы знаходзяцца ва ўзаемадзеянні.

Структураванне, класіфікацыя і характарыстыка чытацкіх інтарэсаў можа праводзіцца па розных прыметах:

- па характары патрэбнасцей, якія ляжаць у аснове інтарэсаў: пазнавальныя, эстэтычныя, маральныя, забаўляльныя і іншыя чытацкія інтарэсы;

- па відах жыццядзейнасці: прафесійныя, вучэбныя, забаўляльна-аматарскія, грамадска-дабрачынныя, сямейна-бытавыя;

- па спосабе набыцця ведаў: адукацыйныя і самаадукацыйныя;

- па характары матэрыялу, які чытаецца: тэматычныя, розныя па тыпах, відах і жанрах літаратуры і г. д.;

- па ступені ахопу матэрыялу, які чытаецца: шырокія і вузкія;

- па ступені ўстойлівасці: устойлівыя і няўстойлівыя;

- па характары ўспрымання літаратуры: глыбокія і павярхоўныя.

Акрамя таго выдзяляюць індывідуальныя, групавыя і грамадскія, а таксама асобасна і грамадска значныя чытацкія інтарэсы.

Чытацкі інтарэс ва ўсіх яго відах і на ўсіх этапах развіцця характарызуецца трыма асаблівасцямі:

- 1) наяўнасцю эмоцый у адносінах да прадмета дзейнасці і самой дзейнасці;

- 2) наяўнасцю пазнавальнага боку гэтых эмоцый, таго, што называецца радасцю пазнання;

- 3) наяўнасцю непасрэднага матыву, які вынікае з самой дзейнасці, дзейнасць сама па сабе прыцягвае і пабуджае ёю займацца, незалежна ад іншых пабуджэнняў.

На розных этапах развіцця інтарэсу кожны яго бок можа выступаць больш альбо менш актыўна. У дашкольным і малод-

шым школьным узросце пераважае эмацыянальны кампанент, у падлеткавым – пазнавальны, у старэйшым школьным узросце і ў дарослых чытачоў – непасрэдны матыў, які вынікае з самой дзейнасці, імкненне да дасягнення мэт.

Аб наяўнасці чытацкага інтарэсу можна меркаваць по трох групах прыкмет:

1) спецыфічныя для інтарэсу асаблівасці паводзін і дзейнасці чалавека, якія праяўляюцца ў працэсе ўласна чытацкай дзейнасці;

2) асаблівасці паводзін і зносін чытачоў, што праяўляюцца пры абмеркаванні прачытанага;

3) асаблівасці ўсяго ладу жыцця чытачоў, якія ўзнікаюць пад уплывам інтарэсу да чытання як віду дзейнасці.

Першая група прыкмет інтарэсу: актыўнае ўключэнне ў чытацкую дзейнасць, прагнае ўспрыманне матэрыялу, засяроджанасць на ім, адсутнасць адцягнення ўвагі, перавага міжвольнай увагі, узнікненне пытанняў у працэсе чытання, жаданне як мага доляй чытаць, расчараванне, калі перапыняюць чытанне; характэрна таксама і суперажыванне з нагоды зместу твора.

Другая група прыкмет звязана са змяненнем паводзін чытачоў у выніку ўзнікшага інтарэсу падчас міжчытацкіх зносін. Спрэчкі, дыскусіі, дыспуты, абмен думкамі, размовы прыводзяць да змянення пазіцыі чытача ў адносінах да прачытанага, спрыяюць замацаванню інтарэсу да твораў пэўнага аўтара, жанру і г. д.

Трэцяя група прыкмет звязана са структурай і зместам асабістай бібліятэкі, дынамікай змянення яе фонду, захапленнямі ў вольны час і зместам чытання.

Ні адна з пералічаных прыкмет, узятая сама па сабе, не з'яўляецца дастатковай для характарыстыкі, толькі ўжываючы іх разам, у сукупнасці, можна меркаваць аб ступенях развіцця чытацкага інтарэсу [4].

Важнае месца ў структуры чытацкай накіраванасці асобы займае ўстаноўка. Напрыклад, фарміраванне чытацкай моды залежыць ад устаноўкі як агульнапсіхалагічнай і сацыяльна-псіхалагічнай з'явы. Устаноўкай тлумачацца прычыны чытацкіх паводзін у разнастайных сітуацыях, характар успрымання і ацэньвання інфармацыі.

Чытацкія ўстаноўкі – гэта і схільнасць суб'екта, і яго гатоўнасць дзейнічаць пэўным чынам у адносінах да чытання і чы-

тацкіх зносін, успрымаць і ацэньваць прачытанае, ажыццяўляць стасункі з іншымі чытачамі.

Адметнымі рысамі чытацкай устаноўкі з'яўляюцца:

– пэўны стан чытацкай свядомасці, які выражае гатоўнасць да адпаведных чытацкіх паводзін;

– пэўным чынам арганізаваны стан псіхалагічнай і псіхафізіялагічнай гатоўнасці чытача на падставе папярэдняга вопыту;

– гатоўнасць аказаць кіруючы і дынамічны ўплыў на чытацкія паводзіны.

Устаноўка ўключае тры кампаненты: пазнавальны, эмацыянальны, паводзінскі.

Пазнавальны кампанент – гэта веданне чытацкіх з'яў (аб'ектаў, сітуацый і г. д.) альбо меркаванне аб іх, асэнсаванне іх. Эмацыянальны кампанент – эмацыянальная (станоўчая альбо адмоўная) рэакцыя ў адносінах да гэтых з'яў, іх эмацыянальная ацэнка, праяўленне пачуцця сімпатыі альбо антыпатыі да іх. Паводзінскі кампанент залежыць ад двух папярэдніх і ўяўляе сабой тэндэнцыю і паслядоўнасць паводзін у адносінах да чытацкіх з'яў у канкрэтнай сітуацыі. У розных сітуацыях можа дамінаваць адзін з трох кампанентаў, таму і вынік можа быць розным.

Такім чынам, *чытацкая ўстаноўка ўключае* асэнсаванне, адносіны і ацэнку, гатоўнасць дзейнічаць і рэгуляваць гэтыя дзеянні. Яна ўзнікае, з аднаго боку, пры наяўнасці пэўнай патрэбнасці, а з іншага, пры наяўнасці канкрэтных сітуацый задавальнення гэтай патрэбнасці.

У выніку складаную структуру ўзаемаадносін патрэбнасцей, матываў, інтарэсаў і ўстановак у чытацкай накіраванасці можна звесці да наступнай спрошчанай формулы. Калі пазначыць патрэбнасць словам «трэба», матыв – «чаму трэба», інтарэс – «хочацца – не хочацца», устаноўку – «змагу», «як трэба зрабіць, паступіць», дык тады жаданія і нежаданія патрэбнасці па шмат якіх прычынах могуць рэалізоўвацца і рэгулявацца ў чытацкай дзейнасці і чытацкіх зносінах выбіральна і актыўна на падставе каштоўнасных арыентацый асобы з улікам канкрэтных сітуацый.

Чытацкая дзейнасць як адзін са спосабаў існавання чалавека. Чытацкая дзейнасць складаная па сваёй структуры і ўключае псіхічныя (успрымманне, уяўленне, фантазію, мысленне, памяць і інш.) і дзейсна-практычныя (падбор літаратуры, вядзенне картатэк па прачытаным і інш.) працэсы. Яна склада-

еща з пэўных узаемазвязаных этапаў (матывацыі, выбару, уласна чытання, ацэнкі, замацавання прачытанага і г. д.), мае разнастайны прадметны змест, які вызначаецца патрэбнасцямі сацыяльнага суб'екта і праяўляецца ў тым, што ён чытае. Усе састаўныя кампаненты чытацкай дзейнасці як цэласнай з'явы цесна ўзаемазвязаны і ўзаемаабумоўлены.

Аналізаваць структуру і змест чытацкай дзейнасці можна на падставе розных падыходаў. Напрыклад, у рамках класічнай мадэлі дзейнасці выдзяляюць мэты, сродкі і спосабы, сам працэс, умовы, вынік, суб'ект і аб'ект дзейнасці. Усе названыя структурныя кампаненты ўзаемадзейнічаюць паміж сабой і ўзаемна абумоўліваюць адзін аднаго.

Асноўным кампанентам у гэтай структуры з'яўляецца суб'ект дзейнасці – асоба чытача, для якой аб'ектам дзейнасці выступае тэкст. Спецыфіка чытацкай дзейнасці заключаецца ў тым, што тэкст як аб'ект дзейнасці адначасова адлюстроўвае суб'ектыўны бок, паколькі з'яўляецца прадуктам маўленчай і інтэлектуальна-інфармацыйнай дзейнасці іншага суб'екта. У гэтым плане асоба чытача ўступае ў суб'ектна-аб'ектныя і суб'ектна-суб'ектныя адносіны з тэкстам.

Асоба чытача – чалавек як носьбіт свядомасці, які мае пэўны чытацкі статус у грамадстве і выконвае сацыяльна-псіхалагічную ролю чытача ў адпаведнасці з этапам чытацкага развіцця, свядома задавальняе свае шматбаковыя патрэбнасці праз чытанне разнастайнай літаратуры.

Асобу чытача неабходна разглядаць у структуры цэласнай асобы. Структура асобы складаецца з розных падструктур. К. К. Платонаў выдзяляў чатыры падструктуры, якія адначасова разглядаў і як узроўні асобы. Гэты падыход лёгка ў аснову структуры асобы чытача з некаторымі зменамі і дапаўненнямі, якую прапанавала В. А. Барадзіна.

У структуры асобы чытача В. А. Барадзіна выдзяляе некалькі зрэзаў, альбо пластоў.

Першы – *сацыялагічны*. Гэта – сацыяльна-дэмаграфічныя характарыстыкі чытача, яго сацыяльны статус і сацыяльная пазіцыя.

Другі – *сацыяльна-псіхалагічны* (падструктура накіраванасці). Ён уключае светапогляды, перакананні, ідэалы, каштоўнасныя арыентацыі, патрэбнасці, матывы, інтарэсы, устаноўкі.

Трэці – *сацыяльна-псіхалагічна-педагагічны* (падструктура вопыту). Гэта – жыццёвы і чытацкі вопыт; агульныя і прафесійныя ве-

ды; агульнаінтэлектуальныя і маўленчыя ўменні, навывкі, звычкі; змест і культура чытання; камунікатыўнае майстэрства.

Чацвёрты – *псіхалагічны* (пазнавальныя псіхічныя з’явы). Адчуванне, успрыманне, уяўленне, антыцыпацыя, фантазія, памяць, мысленне, эмацыянальна-валявыя характарыстыкі: эмоцыі, настрой, пачуцці, увага, воля.

Пяты – *біяпсіхічныя асаблівасці*: тэмперамент, палавыя і ўзроставыя адрозненні.

Шосты – *псіхафізіялагічны*. Агульны стан здароўя, зрок, узаемадзеянне разнастайных аналізатараў.

Сёмы – *характаралагічны*. Здольнасці і характар.

У працэсе чытацкай дзейнасці чытач уступае ў апасродкаваныя (праз тэкст) зносіны з іншым чалавекам, тым, хто стварыў тэкст, – аўтарам. Змест і характар тэксту ў значнай ступені залежаць ад зместу і характару многіх псіхалагічных падструктур асобы аўтара.

У псіхалогіі чытання працэс чытацкай дзейнасці падзяляецца на *фазы*, альбо *этапы*. У асноўным іх тры. Гэта тое, што папярэднічае чытання і пабуджае да яго. Потым ідзе сам працэс чытання: успрыманне і разуменне прачытанага, засваенне зместу твора. Нарэшце, выдзяляюць вынік чытання і ацэнку прачытанага. Назвы гэтых фаз у розных аўтараў адрозніваюцца: *матывацыйна-патрэбнасная, працэсуальна-выніковая і вынікова-ацэначная*; альбо: *перадкамунікатыўная, камунікатыўная і посткамунікатыўная*. Іх можна разглядаць у псіхалагічным кантэксце і праз паняцці «*гатоўнасць – актыўнасць – выніковасць*».

Спецыфіка суб’ектна-аб’ектных (чытач – тэкст) і суб’ектна-суб’ектных (чытач – аўтар) адносін, змест падструктур асобы чытача і аўтара па-рознаму і на розных узроўнях праяўляюцца ў фазах чытацкай дзейнасці.

Так, *матывацыйна-патрэбнасная фаза* вызначаецца ў вялікай ступені сацыялагічнай і сацыяльна-псіхалагічнай падструктурамі асобы чытача; *працэсуальна-выніковая* ў значнай ступені залежыць ад наступных чатырох падструктур асобы, і асабліва ад падструктуры вопыту; а ў *вынікова-ацэначнай* фазе крытэрыі і паказчыкі ацэнкі прачытанага абумоўлены зместам накіраванасці асобы.

Акрамя трох пазначаных фаз, можна выдзеліць яшчэ дзве. Яны з’яўляюцца адносна самастойнымі, але цесна звязаны з уласна чытацкай дзейнасцю і забяспечваюць яе.

Адна з іх *папярэднічае непасрэднаму кантакту чытача з тэкстам*. Сутнасць яе – ва ўменні самастойна сачыць за літаратурай па розных крыніцах, выбіраць канкрэтную кнігу, арыентавацца ў бібліятэчных каталогах і картатэках, базах даных і г. д.

Другая фаза ажыццяўляецца *пасля таго, як тэкст прачытаны*. Сутнасць яе заключаецца ва ўменні замацоўваць дасягнутыя вынікі, карыстаючыся разнастайнымі прыёмамі, якія адпавядаюць мэтам і задачам чытання (бібліяграфічнае апісанне, анатаванне, рэферыраванне, складанне плана, тэзісаў, канспектаў, мысленны пераказ прачытанага, асэнсаванне).

Гэтыя фазы абумоўлены і рэгулююцца матывацыйнай і ацэначнай фазамі чытання. Іх уключэнне дазваляе разглядаць чытацкую дзейнасць у больш шырокім разуменні тэрміна. У дадзеным структурным варыянце яна суадносіцца з паняццем «культура чытання».

Такім чынам, чытацкую дзейнасць можна разглядаць на трох узроўнях альбо ў трох аспектах:

– чытацкая дзейнасць, альбо асобны яе цэласны акт, які ўключае тры асноўныя фазы;

– чытацкая дзейнасць з уключэннем фаз, звязаных з пошукам, адборам і замацаваннем атрыманай інфармацыі;

– усе пяць фаз чытацкай дзейнасці, а таксама шырокі спектр характарыстык чытаючага чалавека (напрыклад, асабістая бібліятэка, падпіска на газеты і часопісы, карыстанне грамадскімі бібліятэкамі, кола чытання, кола зносін з іншымі чытачамі і г. д.).

Аналіз чытацкай дзейнасці можна ажыццяўляць як асобна, так і ўвогуле, цалкам па ўзроўнях і фазах, у дачыненні да розных сацыяльных суб'ектаў (асобы, групы, калектыву, грамадства) і на розных этапах чытацкай сацыялізацыі асобы.

Дадатковы аналіз чытацкай дзейнасці можна правесці ў адпаведнасці з сітуацыямі чытацкай жыццядзейнасці. Яны могуць быць простымі і складанымі; хаатычнымі і ўпарадкаванымі; эмацыянальнымі і рацыянальнымі; звязанымі з перавагай фантазіі альбо разважанняў; пад уплывам інтэлекту альбо пачуццяў; па змесце беднымі і багатымі; моцнымі альбо слабымі ў мастацка-эстэтычным сэнсе; карыснымі і шкоднымі; ствараючымі і разбураючымі.

Псіхолагі лічаць, што аналізаваць чытацкую дзейнасць можна ў межах наступнай структуры: *веды – уменні – навукі – майстэрства – мастацтва*. Менавіта такі падыход адлюстроўвае

псіхалага-педагагічнае ўдасканаленне ўзроўню чытацкай кваліфікацыі. Ён дазваляе разгледзець у рамках кваліталогіі чытацкае развіццё асобы, стварыўшы мадэль з шэрага модуляў, якія ўзаемна дапаўняюць адзін аднаго.

Чытацкія зносіны як форма існавання чытацкай свядомасці і чытацкай дзейнасці. *Чытацкія зносіны з'яўляюцца самастойнай сферай чытацкага развіцця асобы. Адначасова яны выступаюць як форма чытацкай свядомасці і бок чытацкай дзейнасці, а таксама яе працяг.*

Ёсць два тыпы чытацкіх зносін.

1. Непасрэдныя: дыялогі, гутаркі, размовы, абмеркаванні, якія адбываюцца ў чытацкім супольніцтве пры жывым кантакце альбо па тэлефоне, з дапамогай камп'ютара і г. д. У гэтым выпадку партнёры альбо рэальна прысутнічаюць «тут і зараз», альбо могуць імгненна рэагаваць на рэплікі суразмоўцы, як у чаце альбо скайпе.

2. Апасродкаваныя: зносіны адбываюцца завочна, без рэальнай прысутнасці і ўдзелу ўсіх зацікаўленых бакоў. Гэта, перш за ўсё, зносіны з аўтарам тэксту і крытыкамі. Яны носяць аднабаковы характар. Чытач ажыццяўляе іх як адказ, заўвагу, меркаванне, згоду альбо нязгоду з думкамі і пачуццямі, выказанымі аўтарам ці крытыкам.

Але і з боку аўтара ці крытыка назіраецца імкненне да зносін. Гэта розныя звароты да чытача, прыцягненне ўвагі да пэўнай часткі тэксту, прадугадванне рэакцый чытача, спасылкі на яго вопыт і фантазію, на магчымае неразуменне альбо нязгоду і інш.

Ёсць від завочных апасродкаваных зносін, які значна расцягнуты ў часе і мае двухбаковы альбо шматбаковы характар. Да такога віду зносін можна аднесці дыскусіі ў прафесійным друку альбо з дапамогай электроннай пошты.

Па змесце чытацкіх зносін можна меркаваць аб асаблівасцях чытацкай свядомасці, накіраванасці і дзейнасці тых, хто ажыццяўляе стасункі, непасрэдна альбо апасродкавана. У той жа час сам працэс зносін з'яўляецца магутным сродкам уплыву на свядомасць і дзейнасць чытача.

Асноўныя функцыі зносін: светапоглядная, каштоўнаарыентацыйная, маральная, пазнавальная, камунікатыўная, эмацыянальная, эстэтычная, кампенсаторная, функцыя самасцвярджэння.

Фазы зносін: патрэбнасна-матывацыйная (пабуджаючая); арыенціровачная (ацэнка абставін, умоў, звестак аб іншых суб'ектах зносін); непасрэдны працэс зносін (механізм, сродкі, спосабы); вынік зносін, іх ацэнка і карэкцыя; фарміраванне новага кола патрэбнасцей у міжчытацкіх зносінах.

Зносіны будуюцца на аснове *сацыяльна-псіхалагічных прынцыпаў*: узаемнай патрэбнасці, інфармацыйнага партнёрства, узаемаўзбагачэння, узаемных сімпатый, псіхалагічнай сумяшчальнасці. Зносіны могуць адбывацца канфліктна і бесканфліктна, на аснове даверу і добразычлівасці.

У бібліятэказнаўстве пакуль не распрацавана абагульняючая структура чытацкіх зносін, нягледзячы на багаты практычны вопыт бібліятэк. Зараз зноў узнік інтарэс да разнастайных форм міжчытацкіх зносін, у тым ліку з дапамогай Інтэрнэту. Менавіта таму праблема чытацкіх зносін чакае свайго сістэмнага і цэласнага вырашэння.

Чытацкі статус асобы. Прэстыж і аўтарытэт чытача. Чытацкая мода як сацыяльна-псіхалагічная з'ява. *Чытацкі статус асобы* – палажэнне чытача, якое ён займае ў пэўным чытацкім соцыуме, у сістэме міжчытацкіх адносін у кантэксце міжасабовых стасункаў. Мерай прызнання статусу чытача ў канкрэтнай групе з'яўляецца яго прэстыж і аўтарытэт.

Вызначыць узровень чытацкага статусу і яго асаблівасці можна з дапамогай чытацкай сацыяметрыі і рэферэнтаметрычнага метаду. Існуе сувязь паміж чытацкім статусам і кваліфікацыяй чытацкай дзейнасці. Высокай прадуктыўнасці чытання і начытанасці асобы, як правіла, спадарожнічае высокі чытацкі статус. Гэтыя якасці характэрныя для лідараў чытання. У апошніх назіраецца імкненне да актыўных міжчытацкіх зносін.

Выяўлена таксама сувязь паміж сацыяметрычным статусам асобы і яе чытацкім статусам, хаця і не заўсёды ўзроўні гэтых двух статусаў (чытацкага і агульнага) супадаюць. Даследчыкі выдзяляюць унутры групы ўзроўні зорак, тых, каму аддаюць перавагу, прынятых, непрынятых, пагарджаемых, адрынутых. Побач з гэтай дыферэнцыяцыяй існуюць дыяды: лідары і аўтсайдары чытання, элітарны і масавы чытач.

У рамках катэгорыі чытацкіх зносін уяўляе інтарэс такая сацыяльна-псіхалагічная з'ява, як чытацкая мода, дзе праблемы лідарства ў чытанні, чытацкіх аўтарытэтаў, ідэалаў, прэстыжу адыгрываюць значную ролю. Аднак чытацкая мода адлюстроў-

вае і чытацкія зносіны, і свядомасць, і чытацкую дзейнасць. Гэта ўзаемасувязь і ўзаемаабумоўленасць адзначаліся раней. Любая чытацкая з'ява павінна разглядацца праз прызму трох базавых чытацкіх катэгорый (свядомасці, дзейнасці, зносін).

Прадстаўленыя праз аналіз паняццйнага апарату тэарэтычныя асновы чытацкага развіцця ўяўляюць сабой своеасаблівы каркас, на які добра мацуецца назапашаны даследчыкамі матэрыял, што дазваляе дэтальна аналізаваць многія з'явы чытання і чытацкага развіцця.

Літаратура

1. *Беляева, Л. И.* К вопросу о типологии читателей / Л. И. Беляева // Проблемы социологии и психологии чтения / Гос. б-ка им. В. И. Ленина. – М. : Книга, 1975. – С. 143–161.

2. *Беспалов, В. М.* Психология чтения : учеб. пособие для вузов культуры и искусств / В. М. Беспалов ; Федер. агентство по культуре и кинематографии, Моск. гос. ун-т культуры и искусств. – М. : МГУКИ, 2007. – 198 с.

3. *Бородина, В. А.* Мотивация в структуре чтения / В. А. Бородина, С. М. Бородин // Чтение детей и подростков: мотивы и потребности : сб. статей и учеб.-метод. материалов. – СПб. : ЛЕМА, 2005. – С. 39–45.

4. *Бородина, В. А.* Психология чтения : учеб. пособие / В. А. Бородина. С.-Петербург. гос. акад. культуры, библи.-информ. фак., каф. социологии и психологии чтения. – СПб. : СПбГАК, 1997. – 78 с.

5. *Бородина, В. А.* Теория и технология читательского развития в отечественном библиотековедении: научные и методологические основы / В. А. Бородина. – М. : Шк. б-ка, 2006. – 336 с.

6. *Бунова, Л. В.* Структура читательской деятельности / Л. В. Бунова // Библиография. – 2003. – № 6. – С. 43–50.

7. *Воронова, Т. В.* Методика выявления личностных функций чтения художественной литературы / Т. В. Воронова // Психология чтения и проблемы типологии читателей : сб. науч. тр. / ЛГИК им. Н. К. Крупской. – Л., 1984. – Т. 90. – С. 76–84.

8. *Горева, Г. Н.* Биографический метод изучения читателей : автореф. дис. ... канд. пед. наук / Г. Н. Горева ; ЛГИК им. Н. К. Крупской. – Л., 1976. – 15 с.

9. *Морозова, Н. Г.* Учителю о познавательном интересе / Н. Г. Морозова. – М. : Знание, 1979. – 47 с.

10. Павлова, А. С. Мотивы чтения в типологизации читателей // Психология чтения и проблемы типологии читателей : сб. науч. тр. / ЛГИК им. Н. К. Крупской. – Л., 1984. – Т. 90. – С. 69–75.

11. Умнов, Б. Г. Опыт типологизации читателей общественно-политической литературы / Б. Г. Умнов, И. Ю. Акифьева // Психологические проблемы чтения : сб. науч. тр. / ЛГИК им. Н. К. Крупской. – Л., 1981. – Вып. 62. – С. 21–38.

РЕПОЗИТОРИЙ БГУКИ

Тэма 10. Праблемы тыпалогіі чытача з пункту гледжання тэорыі чытацкага развіцця. Акмеалагічная канцэпцыя чытання ў чытачазнаўстве і бібліятэказнаўстве

Асноўныя пытанні:

Тыпалогія чытачоў як псіхалагічная праблема. Канцэпцыі С. А. Трубнікава, Л. І. Бяляевай, Л. М. Засорынай, Б. Г. Умнова.

Мадэлі чытацкай дзейнасці В. А. Барадзіной: агульная і структурна-функцыянальная.

Акмеалагічная канцэпцыя чытацкага развіцця. Прынцыпы акмеалогіі чытання.

Акмеалогія чытання і сучасныя праблемы падтрымкі чытання.

Навуковыя падыходы да пабудовы мадэлі чытацкай дзейнасці і чытацкага развіцця. Пытанне аб структурных і змястоўных кампанентах чытацкага развіцця мае міждысцыплінарны характар. Прадстаўнікі розных кірункаў бібліяпсіхалогіі дэманструюць разнастайныя падыходы да вырашэння задачы пабудовы мадэлей чытацкага развіцця. У апошняй трэці ХХ ст. навукоўцы імкнуліся стварыць універсальную класіфікацыю чытачоў на падставе сваіх уяўленняў аб узроўнях чытацкага развіцця.

Тыпалогія чытачоў як псіхалагічная праблема. Канцэпцыі С. А. Трубнікава, Л. І. Бяляевай, Л. М. Засорынай, Б. Г. Умнова. Так, С. А. Трубнікаў прапанаваў катэгорыю «культура чытання» ў якасці крытэрыю агульнай тыпалогіі чытачоў. У аснову структуры культуры чытання пакладзена трыяда: 1) *выбар*, 2) *успрыманне*, а таксама 3) *засваенне і выкарыстанне* [9]. Вось як выглядае гэта структура.

1. Культура выбару літаратуры:

– шырыня выбару (вузкі і шырокі, аднабаковы і рознабаковы альбо адносна рознабаковы);

– мэтанакіраванасць (вызначаны, мэтанакіраваны выбар і нявызначаны, хаатычны, аморфны);

– самастойнасць (самастойны і несамастойны, актыўны і пасіўны, матываваны патрэбнасцямі і інтарэсамі альбо прэстыжнымі меркаваннямі, унутранымі альбо знешнімі фактарамі);

– структура ўстановак і матываў выбару (складаная і простая, багатая і бедная, унутрана супярэчлівая, эклектычная, парадаксальная, гарманічная);

– здольнасць да самарэгуляцыі (наяўнасць альбо адсутнасць унутранай карэкціроўкі выбару, здольнасцей да выпраўлення яўных памылак у выбары, пераадолення прадузятасці ўстановак).

2. Культура ўспрымання літаратуры:

– цэласнасць (адзінства рацыянальнага і эмацыянальнага кампанентаў ва ўспрыманні, інтуітыўнага і дыскурсіўнага спасціжэння зместу і формы, адзінства аб'ектыўнага і суб'ектыўнага, аналізу і сінтэзу; успрыманне можа быць фрагментарным, разумовым, суб'ектыўным, адрывачным і г. д.);

– гібкасць успрымання, яго адпаведнасць аб'ектыўным якасцям твораў друку;

– актыўнасць у асэнсаванні і адэкватнасць у разуменні ідэй і абагульненняў.

3. Культура засваення і выкарыстання ўспрынятай інфармацыі:

– ацэнкі і меркаванні аб прачытаным (самастойныя і несамастойныя, аргументаваныя і неаргументаваныя, глыбокія і паверховыя, правільныя і памылковыя і т. п.);

– прачытванне, звяртанне да іншых кніг таго ж жанру і той жа тэмы;

– разнастайныя формы зносін па тэме і іншыя формы дзейнасці чытача.

На аснове ступені сфарміраванасці кожнага з бакоў і іх адпаведнага спалучэння аўтар прапануе выдзяляць *шэсць тыпаў чытачоў*.

1. Чытачы, у якіх не развіты ўсе тры асноўныя бакі культуры чытання.

2. Чытачы з вызначанай і аднабаковай накіраванасцю выбару літаратуры і неразвітымі альбо слаба развітымі астатнімі бакамі культуры чытання.

3. Чытачы з вызначанасцю і аднабаковасцю выбару літаратуры і развітымі іншымі бакамі культуры чытання.

4. Чытачы з рознабаковым, але несамастойным выбарам кніг і адносна неразвітымі іншымі бакамі культуры чытання.

5. Чытачы з негарманічна развітымі бакамі культуры чытання.

6. Чытачы з адносна гарманічным развіццём асноўных бакоў культуры чытання.

Заслугай аўтара можна лічыць тое, што ён прапанаваў дэталізаваны набор характарыстык кожнай з частак культуры чытання. Але тыпы чытачоў выдзелены недастаткова дакладна, і ў рэальных умовах абслугоўвання карыстальнікаў іх немагчыма выявіць без дадатковага даследавання, чым ні адзін бібліятэкар-практык без прымусу займацца не будзе.

Л. І. Бяляева акцэнтуюе ўвагу на тым, што чытацкая дзейнасць не зводзіцца да актуальнага працэсу чытання і ўспрымання, а ўключае этапы (фазы), якія папярэднічаюць чытання і ідуць за ім. Зыходзячы з гэтага, у структуру папярэдняга этапу ўключаны патрэбнасці, матывы, інтарэсы, устаноўкі, стымулятары; у структуру постфазы – крытэрыі ацэнкі, уздзеянне твора. *Л. І. Бяляева* будзе псіхалагічную структуру чытацкай дзейнасці, дэталёва апісваючы ўваходзячыя ў яе псіхалагічныя кампаненты. У выніку прапанавана пяць чытацкіх тыпаў на спосабе ўспрымання на аснове спалучэння псіхалагічных уласцівасцей:

- аптымальнае эстэтычнае ўспрыманне,
- успрыманне пласта фактаў,
- разумовае, пазнавальнае ўспрыманне,
- эмацыянальнае ўспрыманне на аснове суб'ектыўных асацыяцый,
- павярхоўнае ўспрыманне [1].

Бяляева адзначае сувязі паміж папярэдняй фазай і постфазай чытання і іх уплыў на працэс успрымання.

Канцэпцыі *С. А. Трубнікава* і *Л. І. Бяляевай* часткова супадаюць, дапаўняюць адна адну, але з пункту гледжання цэласнага разумення катэгорыі «чытацкае развіццё» абедзве канцэпцыі недастаткова раскрываюць яе. Зноў жа, не зусім зразумела, якім чынам без дадатковага і даволі складанага даследавання бібліятэкар можа адрозніць адзін тып успрымання ад іншага, і што яму рабіць для аптымізацыі чытацкага ўспрымання? Без адказу на гэта пытанне нават самая дасканалая тыпалогія выглядае штучна і не дасягае сваёй канчатковай мэты – удасканалення абслугоўвання карыстальнікаў.

Л. М. Засорына прапанавала разглядаць чытацкую дзейнасць як разнавіднасць педагагічнай сістэмы, якая падпарадкоўваецца прынцыпам самаарганізацыі, самарэгуляцыі і самакіравання. Абапіраючыся на канцэпцыю *Н. В. Кузьміной*, яна для ста-

лага чытача прапанавала структуру дзейнасці для самаацэнкі і рэйтынга па пяці тыпах уменняў (гнастычныя, праекціровачныя, канструктыўныя, камунікатыўныя, арганізатарскія). Інтэрэс выклікае меркаванне Л. М. Засорынай аб тым, што мэты, змест чытання і сродкі ажыццяўлення дзейнасці ствараюць «інфармацыйны трохвугольнік», які выконвае ролю праграматара і рэгулятара ўсёй дзейнасці чытача [6].

Бібліятэказнаўцы змест гэтай структуры дзейнасці чытача перанеслі на культуру чытання і інфармацыйную культуру, а таксама на апісанне прафесійнай кампетэнцыі бібліятэкара, дадаўшы блок аксіялагічных уменняў.

Б. Г. Умноў, раскрываючы разуменне тэрміна «чытацкі тып», разглядае яго як «мадэль, абагульненая адлюстроўваючую сістэму істотных характарыстык чытацкай псіхалогіі і чытацкай дзейнасці» [11, с. 20]. Канцэптуальную схему тыпалогіі чытачоў складаюць дзве сістэмаўтвараючыя асновы: чытацкая накіраванасць суб'екта і ўзровень яго чытацкага развіцця. Выражэннем чытацкай накіраванасці асобы служыць структура яе адносін да рознай літаратуры, а ў якасці ўзроўню чытацкага развіцця асобы, якое ўключае і літаратурна-мастацкае развіццё, і семіятычную падрыхтоўку, узяты ўзроўні ўспрымання і разумення літаратуры розных відаў, узровень развіцця чытацкага густу, начытанасць і іншыя, ускосныя прыкметы [11, с. 22].

У іншай сваёй рабоце Б. Г. Умноў, карыстаючыся тэрміналогіяй К. К. Платонава, прапануе дзве структуры чытацкай псіхалогіі: *статычную і дынамічную*. У статычную структуру чытацкай псіхалогіі ён уключае кампаненты, якія залежаць ад жыццёвага і чытацкага вопыту асобы: начытанасць, навыкі чытання і звычкі, культура чытання і т. п. Акрамя іх уключаны кампаненты, якія залежаць ад індывідуальна-тыпалагічных уласцівасцей. Гэта спецыфічныя чытацкія здольнасці, асаблівасці чытання, абумоўленыя характарам, тэмпераментам. Іншыя кампаненты, на думку аўтара, вытворныя ад грамадскай псіхалогіі, цэнтральнае месца сярод іх займае чытацкая накіраванасць суб'екта.

Аўтар лічыць, што кампаненты чытацкай накіраванасці праяўляюцца і на ўзроўні грамадскай свядомасці, і на ўзроўні ўстойлівых уласцівасцей асобы, і на ўзроўні яе псіхічных станаў.

Мадэль жа дынамічнай структуры чытацкай псіхалогіі павінна характарызаваць псіхічныя станы і паводзіны чалавека ў

працэсе штодзённай чытацкай дзейнасці [10, с. 52–53]. Такім чынам, у структуру чытацкай псіхалогіі (і статычнай, і дынамічнай) уваходзяць і чытацкая свядомасць, і чытацкая накіраванасць, і чытацкая дзейнасць.

Аналіз даследчага вопыту бібліятэказнаўцаў у галіне чытацкага развіцця сведчыць аб тым, што дадзеная праблема надзвычай складаная. Падыходы да яе вырашэння носяць фрагментарны характар.

Мадэлі чытацкай дзейнасці В. А. Барадзіной: агульная і структурна-функцыянальная. В. А. Барадзіной зроблена спроба цэласнага ўяўлення структуры тэорыі чытацкага развіцця і адной з яе базавых катэгорый – чытацкай дзейнасці. Яшчэ на пачатку 80-х гг. ХХ ст. была распрацавана *мадэль чытацкай дзейнасці*, якая ўключала розныя структурныя кампаненты [3]. Прадстаўлены два варыянты мадэлей чытацкай дзейнасці.

Першы варыянт мадэлявання чытацкай дзейнасці ажыццяўляўся з улікам спалучэння розных асноў. Мадэль уключае асноўныя структурныя кампаненты дзейнасці (суб'ект, аб'ект, мэту, сродкі і ўмовы, працэс, вынік); фазы, этапы і ўзроўні чытацкай дзейнасці; адносіны двух тыпаў (суб'ект – аб'ект і суб'ект – суб'ект); структуру асобы чытача і аўтара; тэкст як аб'ект дзейнасці і зносін; сацыяльнае асяроддзе чытача і аўтара; каштоўнасныя сэнсы сфер жыццядзейнасці чытача.

Другі варыянт мадэлі чытацкай дзейнасці адлюстроўвае тыя ж асновы, што і ў першым варыянце, больш дэталёва апісвае чытацкую дзейнасць як сістэмную з'яву, але ў іншым выглядзе. Уключаны розныя структурныя і функцыянальныя пласты чытацкай дзейнасці (ад матывацыйна-мэтавага да рэфлексійна-выніковага ў кантэксце ўплыву на развіццё чытача).

Менавіта акмеалагічная канцэпцыя чытацкага развіцця асобы ўбірае і адлюстроўвае сістэмны і сінергетычны падыходы, усю метадалогію развіцця асобы, а таксама культуралагічны, літаратуразнаўчы, псіхалагічны, педагагічны і іншыя пласты чытання як з'явы ўніверсальнага парадку.

Мадэляванне чытацкіх зносін таксама можа мець розныя варыянты. Чытацкія зносіны цесна звязаны з чытацкай дзейнасцю. Яны ў пэўным сэнсе з'яўляюцца працягам чытацкай дзейнасці. Галоўнае адрозненне ў тым, што чытацкія зносіны ажыццяўляюцца з дапамогай слухання, маўлення і пісьма. Скажам інакш. Аснову чытацкіх зносін складае чытанне як від

моўнай дзейнасці. На ім грунтуюцца іншыя віды моўнай дзейнасці, напрыклад маўленне і слуханне ў выпадку непасрэдных зносін. У апасродкаваных зносінах выкарыстоўваецца пісьмовая мова як сродак міжчытацкіх зносін паміж чытачамі; чытачамі і крытыкамі, пісьменнікамі, аўтарамі розных публікацый. Як і ў чытацкай дзейнасці, у чытацкіх зносінах маюцца тыя ж кампаненты, толькі ў працэсуальна-выніковай фазе іншыя сродкі яе функцыянавання і рэалізацыі. Для катэгорыі чытацкіх зносін значным паняццем з'яўляецца сацыяметрычны чытацкі статус.

Акмеалагічная канцэпцыя чытацкага развіцця. Прынцыпы акмеалогіі чытання. В. А. Барадзіна лічыць, што пры даследаванні праблем чытання мэтазгодна выкарыстоўваць новыя падыходы. Сярод іх – акмеалагічная канцэпцыя, якую можна разглядаць у некалькіх ракурсах:

– сістэма поглядаў на чытацкую сацыялізацыю ў філагенэзе і чытацкае развіццё ў антагенэзе;

– сукупнасць тэарэтычных і метадалагічных перадумоў, якія вызначаюць даследаванні чытання як універсуму жыццядзейнасных каштоўнасцей і сэнсаў;

– метадалагічнае веданне аб чытанні, якое ўключае даследчую і практычную метадалогію ў непарыўным адзінстве;

– аснова для пераадолення міжнавуковых бар'ераў у полікультурнай прасторы чытацкай сацыялізацыі і чытацкага развіцця розных сацыяльных суб'ектаў.

Акмеалогія чытання як навуковы кірунак дазваляе пазначыць вузлавыя праблемы і тэарэтыка-метадалагічныя пазіцыі ў інтэрпрэтацыі акмеалагічнага ведання ў чытачазнаўстве і бібліятэказнаўстве.

Акмеалогія чытання абапіраецца на метадалагічныя і тэарэтычныя асновы акмеалогіі – маладой навукі.

Акмеалогія выходзіць на вядучыя навуковыя пазіцыі ў сістэме ведаў аб чалавеку, засяроджвае ў сабе ўсё, што дапамагае асабе дасягаць высокага ўзроўню развіцця. Калі акмеалогія вывучае заканамернасці псіхічнага развіцця чалавека наогул у канцэпцыі «акме», то бібліятэказнаўства інтэгруе сістэму ведаў аб чалавеку як чытачы, спажываўцы інфармацыі. Светапоглядныя ідэі аб ролі чытання – важнага складальніка жыццядзейнасці чалавека, адной з форм сацыялізацыі, спосабу ўдасканалення і самарэалізацыі – маюць глыбокія гістарычныя карані.

Тэрмін «акмеалогія чытання» дакладна і ёмка адлюстроўвае інтэграцыйны падыход да чалавека чытаючага, тлумачыць сутнасць чытацкага развіцця як шлях да вяршынь чытання ва ўсёй яго шматбаковасці і складанасці. Акмеалогія чытання – *міждысцыплінарная галіна ведаў аб заканамернасцях развіцця чытача як суб'екта чытацкай дзейнасці*. Яна ўключае розныя ўзроўні і аспекты аналізу на аснове прынцыпу адзінства свядомасці асобы, дзейнасці і зносін у сістэме сацыялізацыі. Больш агульнае і лаканічнае вызначэнне: «акмеалогія чытання – *навуковая дысцыпліна аб заканамернасцях дасягнення вяршынь асобай на кожным этапе чытацкага развіцця*».

Акмеалогія чытання па аналогіі з акмеалогіяй – інтэграцыйным навуковым кірункам у чалавеказнаўстве – зарадзілася ў нетрах псіхалагічных навук для вырашэння буйных даследчых задач, якія маюць вялікае прыкладное псіхалага-педагагічнае значэнне. Таму невыпадкова ядро акмеалагічных ведаў знаходзіцца ў псіхалогіі чытання.

У акмеалогіі да чалавека падыходзяць у адзінстве трох яго складальнікаў: індывідуума, асобы і суб'екта дзейнасці і жыццядзейнасці. Чалавек сам стварае свой чытацкі лёс. У гэтым сэнсе паказальна сцвярджэнне: «Читатель выступает не пассивным субъектом управляющего воздействия библиотекаря, а активным участником, имеющим собственную цель – сознательное, целенаправленное обращение к литературе» [5, с. 180].

Чытач (суб'ект-індывідуум і асоба) развіваецца ў чытацкай дзейнасці і ў дыялагічным узаемадзеянні з іншымі суб'ектамі. Гэта ўзаемадзеянне адбываецца непасрэдна і апасродкавана. Рэфлексія чытацкай дзейнасці і міжчытацкіх зносін з суб'ектам актыўна ўключае яго чытацкую свядомасць, фарміруючы псіхалагічныя новаўтварэнні ў асобе чытача. Развіццё чытача адбываецца за кошт вырашэння супярэчнасцей паміж зместам чытацкай свядомасці, чытацкай дзейнасці і чытацкіх зносін на кожным этапе развіцця.

Важным пытаннем акмеалогіі чытання з'яўляецца разуменне чытання як сістэмнай псіхічнай з'явы, якая ўключае нейрафізіялагічныя, псіхафізіялагічныя, псіхалагічныя, псіхалага-педагагічныя і сацыяльна-псіхалагічныя асновы. Варта нагадаць выказванне А. П. Нячаева, прызначанае бібліятэкарам: «Если вы хотите, чтобы книги, отпускаемые из ваших библиотек, не только брались и возвращались, но действительно читались,

понимались, оценивались и оказывали культурное воздействие на читателя, вы должны хорошо понимать психический механизм чтения» [9, с. 16].

Гэты механізм заключаецца ў *паступовым пераходзе з аднаго псіхічнага ўзроўню на іншы па спіралі ў рэалізацыі самаствараючай (аксіялагічнай і крэатыўнай) функцыі ў чытацкім развіцці асобы*. Прынцып лесвіцы рэалізуецца не толькі ў пераходзе з аднаго ўзроўню дзейнасці на іншы, набліжаючыся да ўзроўню «акме», але і ў актуалізацыі псіхічнага свету чалавека чытаючага ў дыялектыцы розуму і пачуццяў, эмацыянальнага і рацыянальнага, свядомага і несвядомага, маўлення і мыслення.

Псіхалагічная структура чытання, псіхічнага працэсу ў трыядзе (свядомасць, дзейнасць і зносіны) выглядае так: адчуванне і ўспрыманне; уяўленне і разуменне; суперажыванне і спачуванне; эмацыянальны і інтэлектуальны саўдзел; саасэнсаванне і сатворчасць; інтэграцыйна-асацыятыўнае стварэнне вобразаў, паняццяў, пачуццяў, сэнсаў; уключэнне ў псіхасеміётыка-камунікатыўную культуру асобы.

У акмеалогіі катэгорыя «культура» вылучана як сістэмаўтваральная [6]. У паняццым апарате акмеалогіі чытання асобае месца займае культура чытання – сукупнасць і ўзровень дасягненняў асобы і грамадства ў сферы чытацкай сацыялізацыі ў адпаведнасці з пэўным этапам сацыяльна-гістарычнага і культурнага развіцця чалавецтва. Культура чытання – *універсум развіцця асобы*. Яна ўключае асаблівасці развіцця псіхікі, моўнай дзейнасці, літаратурнай, культурнай і іншых асноўных відаў дзейнасці (гульні, навучання, працы), зносін і ментальнасці асобы ў сацыякультурнай і інфармацыйнай прасторы. Культура чытання адлюстроўвае ўзровень чытацкага развіцця, яго колькасна-якасныя змяненні ў свядомасці, дзейнасці і зносінах. Яна адначасова з'яўляецца прадуктам і фактарам развіцця асобы.

Акмеалогія чытання і сучасныя праблемы падтрымкі чытання. Разуменне культуры чытання як універсуму чытацкага развіцця з'яўляецца стратэгічным у вырашэнні задач чытацкай сацыялізацыі асобы і грамадства і ўтрымлівае творчы патэнцыял. Сістэмны падыход у аналітыцы больш прадуктыўны, чым супрацьпастаўленне многіх чытацкіх з'яў. Асабліва гэта важна ў сувязі з тым, што чалавек чытаючы знаходзіцца зараз на перакрываванні кніжнай і камп'ютарнай культур пры экспансіі відэакультуры.

Пры гэтым адзначаецца разрыў паміж «тэхналагічнай пера-развітасцю і сацыяльнай недаразвітасцю» [8, с. 513]. Перафразіруючы М. Кастэльса, В. А. Барадзіна кажа, што «переразвитость информационных технологий и недоразвитость государственного менеджмента психолого-педагогических технологий читательского развития чреваты серьезными деструктивными последствиями для сохранения генофонда нации и в решении задачи конкурентного и эффективного социально-экономического развития» [2, с. 75].

Аб'ект акмеалогіі чытання – чытацкая сацыялізацыя як працэс і вынік засваення, узнаўлення і актуалізацыі асобай чытацкага вопыту, назапашанага чалавецтвам.

Прадмет акмеалогіі чытання – заканамернасці, прынцыпы, змест і механізмы дасягнення «акме» ў чытацкім развіцці чалавека як індывідуума, асобы і суб'екта жыццядзейнасці ў антагенэзе. *Мэта акмеалогіі чытання* – распрацоўка тэарэтыка-метадалогічных і тэхналагічных асноў чытацкай сацыялізацыі – сістэмаўтвараючага фактару сацыякультурнага і эканамічнага развіцця грамадства і чытацкага развіцця асобы – універсуму яе жыццядзейнасці.

Дасягненне такой мэты магчыма праз комплекс задач сістэмнага характару, які ўключае розныя аспекты даследавання і практычнай рэалізацыі. Аднымі з іх з'яўляюцца інстытуцыялізацыя і прафесіяналізацыя чытацкага развіцця асобы, што азначае стварэнне арганізацый дзяржаўнага характару, якія адказваюць за навуковую, адукацыйную і практычную дзейнасць у галіне чытацкай сацыялізацыі. Важна ўсведамленне таго факта, што без спецыяльнай падрыхтоўкі кадраў акмеолагаў чытання з высокім узроўнем прафесійнай кампетэнтнасці крызісныя з'явы ў галіне чытання не пераадолець.

Метадалогічнай асновай акмеалогіі чытання ў рамках бібліятэчнаўства з'яўляецца сістэмная інтэграцыя метадалогічных прынцыпаў акмеалогіі, чытачэзнаўства і бібліятэчнаўства. Спецыфіка сістэмнага падыходу да акмеалогіі чытання заключаецца ў пазнанні яе аб'екта як цэласнай, упарадкаванай і арганізаванай сістэмы, сацыяльна і асобасна дэтэрмінаванай. Чытацкая сацыялізацыя – поліфункцыянальная, дынамічная, адкрытая сістэма, якая самаразвіваецца [4].

У вывучэнні заканамернасцей чытацкага развіцця асобы значным з'яўляецца псіхасеміётыка-камунікатыўны падыход.

Чытанне ў шырокім разуменні ўяўляе сабой успрыманне знакавых сістэм на розных носьбітах. Гэта ўспрыманне (яго працэс і вынік) вызначаецца характарам чытацкай свядомасці і чытацкай дзейнасці. У псіхалогіі і акмеалогіі прынцып адзінства свядомасці і дзейнасці з'яўляецца вядучым. Ён выкарыстоўваецца і ў бібліятэказнаўстве, у прыватнасці ў абгрунтаванні тэарэтыка-метадалагічных асноў тыпалогіі чытачоў. Неад'емнай часткай чытацкага існавання з'яўляюцца і зносіны чытачоў (суб'ектаў чытацкай дзейнасці) з нагоды прачытанага (успрынятых знакавых сістэм). У акмеалогіі чытання важным метадалагічным прынцыпам з'яўляецца прынцып адзінства свядомасці, дзейнасці і зносін.

Цэнтральнае і галоўнае месца ў сістэме прынцыпаў акмеалогіі чытання займае прынцып развіцця, які выкарыстоўваецца і ў бібліятэказнаўстве, і ў акмеалогіі. Ён непарыўна звязаны з суб'ектна-дзейным і асобасным прынцыпамі. У акмеалогіі чытання значным з'яўляецца і прынцып зваротнай сувязі ў дзейнасці і зносінах на аснове рэфлексіўнага і асобасна-арыентаванага падыходаў.

Сучасны этап вырашэння праблем чытання ў бібліятэказнаўстве і сумежных навук дэманструе супрацьстаянне крызісным з'явам. Ствараюцца асацыяцыі, цэнтры і майстэрні чытання; праводзяцца чытацкія форумы практычнай накіраванасці; назіраецца рост публікацый па чытанні навуковага, метадычнага і публіцыстычнага характару. *Перспектывы чытацкай сацыялізацыі ў значнай ступені будуць залежыць ад вырашэння задачы інстытуцыялізацыі і прафесіяналізацыі акмеалогіі чытання – самастойнага віду навуковай, адукацыйнай і практычнай дзейнасці.*

Літаратура

1. *Беляева, Л. И.* К вопросу о типологии читателей / Л. И. Беляева // Проблемы социологии и психологии чтения / Гос. б-ка им. В. И. Ленина. – М. : Книга, 1975. – С. 143–161.

2. *Бородина, В. А.* Теория и технология читательского развития в отечественном библиотековедении : в 2 ч. / В. А. Бородина. – М. : Шк. б-ка, 2006. – Ч. 1. Научные и методологические основы. – 336 с.

3. *Бородина, В. А.* Читательская деятельность: теоретический аспект / В. А. Бородина // Психология чтения и проблемы ти-

пологии читателей : сб. науч. тр. / ЛГИК им. Н. К. Крупской. – Л., 1984. – Т. 90. – С. 6–28.

4. *Бородина, В. А.* Читательская социализация в контексте стандарта общего образования / В. А. Бородина // Шк. б-ка. – 2004. – № 3. – С. 47–54.

5. *Ванеев, А. Н.* Библиотечное дело. Теория. Методика. Практика / А. Н. Ванеев ; СПбГУКИ. – СПб. : Профессия, 2004. – 368 с.

6. *Деркач, А. А.* Методология и стратегия акмеологического исследования / А. А. Деркач, Г. С. Михайлов. – М. : МПА, 1998. – 148 с.

7. *Засорина, Л. Н.* Структура читательской деятельности: психолого-педагогический аспект / Л. Н. Засорина // Психологические проблемы чтения : сб. науч. тр. / ЛГИК им. Н. К. Крупской. – Л., 1981. – Вып. 62. – С. 13–20.

8. *Кастельс, М.* Информационная эпоха: экономика, общество и культура : пер. с англ. / М. Кастельс. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.

9. *Нечаев, А. П.* Психологические основы библиотечного дела : лекция / А. П. Нечаев. – М. : Работник просвещения, 1922. – 16 с.

10. *Трубников, С. А.* Культура чтения как критерий общей типологии читателей / С. А. Трубников // Сов. библиотековедение, – 1980. – № 1. – С. 28–38.

11. *Умнов, Б. Г.* О понятийном аппарате психологии читателя / Б. Г. Умнов // Теоретические проблемы руководства чтением : сб. науч. тр. / ЛГИК им. Н. К. Крупской. – Л., 1977. – Т. 33. – С. 41–58.

12. *Умнов, Б. Г.* Теоретические и методологические проблемы типологизации читателей / Б. Г. Умнов // Проблемы дифференциации читателей и психологии чтения : сб. науч. тр. / ЛГИК им. Н. К. Крупской. – Л., 1980. – Вып. 52. – С. 5–37.

РАЗДЕЛ III. ТЭАРЭТЫКА-МЕТАДЫЧНЫЯ АСПЕКТЫ БІБЛІЯТЭЧНЫХ ЗНОСІН ЯК ПРАДМЕТ ДАСЛЕДАВАННЯ БІБЛІЯПСІХАЛОГІІ

Тэма 11. Спецыфіка прафесійных зносін бібліятэкара адзела абслугоўвання

Асноўныя пытанні:

Паняцце «бібліятэчныя зносіны», структура зносін.

Камунікатыўная прырода чытання і сутнасць зносін у бібліятэцы.

Прафесійныя зносіны бібліятэкара: віды, формы, змест.

Паняцце «бібліятэчныя зносіны», структура зносін. Зносіны – адна з асноў прафесійнай дзейнасці бібліятэкара ў абслугоўванні. У сацыяльнай псіхалогіі пад зносінамі разумеюць уласцівы ўсім людзям спосаб узаемных адносін, існавання чалавека ў яго ўзаемасувязі з іншымі людзьмі, які ажыццяўляецца ў працэсе і з нагоды сумеснай дзейнасці.

Адметныя рысы зносін праяўляюцца ў працэсе абмену інфармацыяй, таму на ўзроўні звычайнай свядомасці яны часцей за ўсё разумеюцца даволі проста: адзін чалавек нешта гаворыць, а іншы – яго слухае, разумее, потым адказвае, і наадварот. Інфармацыя, яе пошук і абмеркаванне часцей за ўсё з’яўляюцца прадметам зносін ў бібліятэцы. Таму вельмі зручна было б разглядаць бібліятэчныя зносіны як абмен інфармацыяй паміж бібліятэкарам і карыстальнікам у працэсе абслугоўвання. У такім выпадку чытач выступае ў якасці заказчыка і спажываўца інфармацыі, а бібліятэкар – выканаўца функцыі абслугоўвання ў рэжыме «запыт–адказ».

На самой справе ўсё больш складана. Працэс і вынікі абслугоўвання звычайна ўзаемазвязаныя. На іх актыўна ўплываюць разнастайныя аб’ектыўныя і суб’ектыўныя фактары, што мае непасрэднае дачыненне да структуры зносін, іх спецыфікі і псіхалагічнай прыроды. Чым больш індывідуалізаваны працэс абслугоўвання, тым большую ролю ў ім адыгрываюць псіхалагічныя аспекты, тым больш ён падпарадкоўваецца заканамернасцям і правілам зносін. Таму бібліятэкар адзела абслугоўван-

ня павінен ведаць як мага больш аб зносінах, іх структуры і асаблівасцях.

Структура зносін. Працэс зносін толькі ўмоўна можна было б апісаць як паслядоўнасць дзеянняў яго ўдзельнікаў, што ажыццяўляецца па схеме «пытанне–адказ». У ходзе аналізу кожнага асобнага дзеяння чалавека выяўляецца непарыўная сувязь з дзеяннямі яго партнёра па зносінах. Вядомы беларускі псіхолаг Я. Л. Каламінскі характарызуе зносіны як «...інфармацыйнае і прадметнае ўзаемадзеянне, у працэсе якога рэалізуюцца, праяўляюцца і фарміруюцца ўзаемаадносінны» [6].

У сувязі з тым, што зносіны з'яўляюцца формай сумеснай дзейнасці бібліятэкара з карыстальнікам у працэсе абслугоўвання, трэба іх разглядаць не як уздзеянне адзін на аднаго, а менавіта як узаемадзеянне раўнапраўных партнёраў.

У сацыяльнай псіхалогіі вызначаюць тры базісныя аспекты зносін: *перцэптыўны, камунікатыўны і інтэрактыўны.*

Перцэптыўны бок зносін (зносіны як успрыманне) уключае працэс фарміравання вобраза іншага чалавека. Характэрнай рысай з'яўляецца ярка выяўленая эмацыянальна-ацэначная афарбоўка вобраза партнёра па зносінах, залежнасць уяўленняў аб ім ад асобасных якасцей успрымаючага і яго папярэдняга вопыту. Чалавек адлюстроўваецца ў свядомасці іншага чалавека толькі праз яго своеасаблівы ўнутраны свет. Удзельнікі зносін увесь час арыентуюцца на ўзнікаючыя вобразы і ад таго, наколькі дакладна яны адлюстроўваюць рэчаіснасць, залежыць эфектыўнасць зносін.

Асабліва вялікую ролю ў працэсе ўспрымання адыгрывае першае ўражанне, калі на падставе першых, найбольш відавочных праяў асобы дабудоўваецца яе поўны вобраз. Бібліятэкару трэба ўлічваць, што непазбежныя памылкі ўспрымання на першапачатковым этапе зносін потым нялёгка выправіць. Таму неабходна звяртаць увагу на тыя фактары, што спрыяюць узнікненню станоўчага ўражання аб ім у чытача.

Камунікатыўны бок зносін (зносіны як абмен інфармацыяй) найбольш істотна даследаваны навукай. Асаблівасцю інфармацыйных працэсаў, што адбываюцца паміж людзьмі, з'яўляецца тое, што інфармацыя не толькі перадаецца і прымаецца, але і фарміруецца, удакладняецца, узбагачаецца. У выніку камунікатыўнага працэсу ўяўленні абодвух суразмоўнікаў аб прадмеце зносін набываюць новыя рысы, узнікае агульнае сэнсавае поле

і, у рэшце рэшт, людзі з рознымі поглядамі здольныя прыйсці да агульнага меркавання.

Інтэрактыўны бок зносін – гэта зносіны як узаемадзеянне. У сучаснай псіхалагічнай навуцы ўзаемадзеянне вызначаецца як спосаб аб'яднання індывідуальных намаганняў у пэўных формах агульнай дзейнасці. Узаемадзеянне ў зносінах магчыма толькі пры наяўнасці ўзаемазалежнасці. Гэта адбываецца толькі ў тым выпадку, калі паводзіны аднаго партнёра спрыяюць дасягненню мэты іншага. Тады ёсць падстава для супрацоўніцтва. Зносіны бібліятэкара з карыстальнікам у працэсе абслугоўвання адпавядаюць усім прыкметам узаемадзеяння. Тут можна назіраць і наяўнасць узаемазалежнасці, і намаганні аднаго партнёра (бібліятэкара) спрыяць дасягненню мэты іншага (карыстальніка), і іх супрацоўніцтва ў ходзе пошуку і засваення інфармацыі.

Адзначаныя бакі зносін цесна звязаны паміж сабой і не існуюць паасобку. Характар успрымання асобы партнёра, напрыклад, уздзеянне на ўспрыманне інфармацыі, якую ён паведамляе, і на ўзаемадзеянне з ім. У сваю чаргу, у выніку ўзаемадзеяння і ўзаемага інфармавання ўдакладняюцца ўяўленні партнёраў адзін аб адным, што спрыяе больш дакладнаму ўспрыманню.

Зносіны – своеасаблівы інструмент, сродак, што дазваляе бібліятэкару ажыццяўляць свае прафесійныя функцыі, псіхалагічны механізм, з дапамогай якога ўзаемадзеяннічаюць, супрацоўнічаюць бібліятэкар з карыстальнікам. Сэнсавай асновай зносін у бібліятэцы, іх вядучым прадметам з'яўляецца чытанне ва ўсёй яго складанасці і шматбаковасці. Таму ўсё, што тычыцца чытання, павінна цікавіць бібліятэкара як пасрэдніка паміж кнігай і чытачом.

Камунікатыўная прырода чытання і сутнасць зносін у бібліятэцы. Веданне псіхалагічных аспектаў чытання не менш важна, чым грунтоўнае ўсведамленне структуры зносін. Уяўленне аб структуры зносін садзейнічае фарміраванню камунікатыўнай кампетэнтнасці, якая з'яўляецца неад'емнай часткай прафесійнай кампетэнцыі бібліятэкара. Спасціжэнне ж прыроды чытання як псіхалагічнага працэсу дазваляе яму мэтанакіравана і змястоўна ўзаемадзеяннічаць з карыстальнікам.

В. А. Барадзіна дае наступнае вызначэнне чытання: «Чытанне – гэта від пазнавальна-камунікатыўнай дзейнасці, сутнасць

якой у актыўным мэтанакіраваным пераўтварэнні і падпарадкаванні зместу тэксту разнастайным патрэбам сацыяльнага суб'екта» [1]. Тое, што чытанне тут аднесена да камунікатыўна-пазнавальнай дзейнасці, дазваляе разглядаць яго як асобны выпадак апасродкаваных зносін.

Тэкст заўсёды адлюстроўвае суб'ектыўны свет аўтара, яго думкі і пачуцці. Чытач, які застаецца сам-насам з кнігай, вядзе маўклівы дыялог з яе стваральнікам, у думках пагаджаецца альбо спрачаецца з ім.

Аналізуючы сучасныя канцэпцыі псіхалагічнай структуры чытацкай дзейнасці, В. А. Барадзіна прапануе сваю мадэль чытання, якая складаецца з трох фаз:

- матывацыйна-пабуджальнай (патрэба ў чытанні, матывы выбару тэксту, мэты чытання);
- працэсуальна-выніковай (ўспрыманне, асэнсаванне, запамінанне, увага – умовы самога працэсу чытання);
- вынікова-ацэнчнай (параметры і крытэрыі ацэнкі тэксту, вынікі чытання і высновы з прачытанага) [1].

Калі разглядаць чытанне як камунікатыўны працэс, можна дадзеныя фазы назваць перадкамунікатыўнай, камунікатыўнай і посткамунікатыўнай. Усе яны з'яўляюцца ўзаемапранікаючымі, шчыльна ўзаемазвязанымі і ўзаемаабумоўленымі.

Так, напрыклад, калі матываваная пэўным чынам патрэба ў чытанні не рэалізуецца, то няма і чытацкай дзейнасці. Патрэба існуе толькі на ўзроўні чытацкай свядомасці: яна ўсведамляецца, але не задавальняецца. На ўспрыманне і асэнсаванне тэксту актыўна ўплываюць матывы і мэты чытання. А вынікі і ацэнкі, высновы з прачытанага залежаць ад якасці ўспрымання і ўзроўню матывацыі.

Зносіны ўплываюць на чытанне ў кожнай з адзначаных фаз. Але найбольш істотна і яскрава гэты ўплыў адбываецца ў перадкамунікатыўнай і посткамунікатыўнай фазах. Па даных сацыялагічных даследаванняў, на выбар кніг найбольш эфектыўна ўздзейнічаюць рэкамендацыі і меркаванні асоб з блізкага асяроддзя чытачоў: родных, знаёмых, сяброў, калег па рабоце. Не апошняю ролю тут адыгрываюць і зносіны з бібліятэкарам, калі ён з'яўляецца аўтарытэтам у галіне чытання. Сродкі масавай камунікацыі, сістэма прапаганды кнігі ў бібліятэцы даюць неабходную арыентацыю ў свеце друкаваных твораў, а ў сферы зносін атрыманая інфармацыя ўдакладняецца, прыстасоўва-

еща да індывідуальных патрэб асобы, актыўна ўплывае на матывацыю і вызначэнне мэт чытання. Звесткі, якія атрымлівае чытач аб творах да непасрэднага сутыкнення з імі, спрыяюць альбо перашкаджаюць паўнаwartаснаму ўспрымання зместу тэкстаў.

Вызначэнне суб'ектыўнай каштоўнасці тэксту, асэнсаванне яго якасцей і значнасці таксама адбываецца пад уплывам зносінаў. Прачытаўшы нешта цікавае, чалавек імкнецца абмеркаваць гэта з іншымі чытачамі, у выніку чаго чытацкія ацэнкі твораў могуць грунтоўна змяніцца альбо зацвердзіцца, набыць больш трывалую форму.

Бібліятэка павінна забяспечваць чытанне ва ўсёй яго складанасці і шматбаковасці. Усе формы масавай і індывідуальнай работы з чытачамі прызваны дапамагаць наведвальнікам у выбары найбольш каштоўных і патрэбных выданняў (першая фаза чытання). Дзякуючы сістэме чытальных залаў бібліятэка імкнецца стварыць спрыяльныя ўмовы для непасрэднага ўспрымання і разумення тэкстаў (другая фаза чытання). Арганізацыя чытацкіх зносінаў, накіраваных на абмеркаванне прачытанага – чытацкіх клубаў і аб'яднанняў па інтарэсах, чытацкіх канферэнцый і дыскусій – павінна спрыяць больш грунтоўнаму і змястоўнаму асэнсаванню вынікаў чытання (трэцяя фаза чытання). Як бачым, усе фазы чытання знаходзяцца пад большым ці меншым уплывам бібліятэкі. Пад уздзеяннем бібліятэчных зносінаў дадзены ўплыў значна павялічваецца.

Прафесійныя зносіны бібліятэкара: віды, формы, змест. Пад бібліятэчнымі зносінамі трэба разумець сістэму камунікатыўнага ўзаемадзеяння ў працэсе выбару, успрымання і асэнсавання інфармацыі ў бібліятэцы. Узаемадзеянне можа адбывацца паміж бібліятэкарам і чытачом, бібліятэкарам і групай чытачоў, паміж чытачамі бібліятэкі і паміж самімі бібліятэкарамі.

У лепшых варыянтах яно характарызуецца педагагічнай накіраванасцю. Але ў адрозненні ад зносінаў настаўніка з вучнямі, бібліятэчныя зносіны менш рэгламентаваныя, часцей за ўсё носяць фрагментарны характар, узнікаюць і завяршаюцца па жаданні чытача. Асноўныя дыдактычныя прынцыпы – нагляднасці, даступнасці, паслядоўнасці, сістэматычнасці, актыўнасці і г. д. – могуць быць выкарыстаны бібліятэкарам у абмежаваным маштабе і пры наяўнасці спецыяльна арганізаваных умоў. Прымуслася сродак педагагічнага ўздзеяння не прыгодны ва ўмовах бібліятэкі.

Бібліятэчныя зносіны – гэта інфармацыйныя зносіны, але ў адрозненні ад зносін сродкаў масавай інфармацыі з чытачамі, гледачамі, слухачамі, яны арыентаваны на канкрэтную асобу, ім уласціва актыўная зваротная сувязь, таму што карыстальнік бібліятэкі ўступае ў непасрэдны кантакт з бібліятэкарам-інфарматарам, а не з’яўляецца часткай аморфнай і шматлікай аўдыторыі.

Зносіны ў бібліятэцы могуць быць як *непасрэднымі*, так і *апасродкаванымі*. Непасрэдныя зносіны ствараюць сістэму ўзаемаадносін паміж чытачом і бібліятэкарам і маюць характар непасрэдных кантактаў паміж пэўнымі асобамі.

Апасродкаваныя зносіны характарызуюцца адсутнасцю непасрэднага кантакту паміж тым, хто стварае інфармацыю і тым, хто яе спажывае. Прыкладамі такіх зносін з’яўляюцца растаноўка фонду бібліятэкі, каталогі, картатэкі, бібліяграфічныя паказальнікі, базы даных, кніжныя выставы. Усё гэта – прадукты дзейнасці бібліятэкара-бібліёграфа, сродкі камунікацыі паміж ім і чытачом, з дапамогай якіх перадаецца неабходная і карысная інфармацыя. Спалучэнне дадзеных сродкаў стварае спецыфічнае бібліятэчнае асяроддзе, якое альбо ўзмацняе эфект ад непасрэдных зносін, альбо, наадварот, перашкаджае стварэнню аптымальных узаемаадносін паміж бібліятэкарам і карыстальнікам.

Па колькасці і складзе ўдзельнікаў зносіны падзяляюцца на *індывідуальныя, групавыя і масавыя*. Па характары ўзаемаадносін паміж партнёрамі яны могуць быць *паўнацэннымі, змястоўнымі, разгорнутымі ці згорнутымі, фрагментарнымі, фармальнымі*. У першым выпадку партнёры актыўна ўспрымаюць адзін аднаго, імкнуцца да ўзаемага паразумення. Такія зносіны духоўна ўзбагачаюць кожнага з удзельнікаў, выклікаюць пачуццё задавальнення. Калі зносіны згортваюцца, збядняюцца, адбываецца кароткі абмен некалькімі стэрэатыпнымі фразамі альбо дзеяннямі, што глыбока не адбіваецца на свядомасці і паводзінах партнёраў. Прыкладам паўнацэнных, змястоўных зносін ва ўмовах бібліятэкі можна лічыць разнастайныя гутаркі бібліятэкара з чытачом, рэкамендацыі кніг, кансультацыі, удакладненні чытацкіх запытаў, высвятленне чытацкіх інтарэсаў, размовы аб прачытаным і г. д. Прыкладаў згорнутых зносін таксама дастаткова: механічная рэгістрацыя прынятых і выдадзеных кніг, кароткія, аднаскладовыя адказы на запыты чытачоў замест падрабязнага тлумачэння і г. д.

Зносіны таксама могуць грунтавацца на прынцыпах суб'ект-аб'ектнай і суб'ект-суб'ектнай схем. У выпадках, калі зносіны маюць суб'ект-аб'ектны характар, мы можам казаць аб тым, што адбываецца маніпуліраванне аднаго партнёра іншым. У літаратуры па псіхалогіі зносін яны таксама падзяляюцца на *рытуальныя, маніпулятыўныя і гуманістычныя*.

Фармальна-ролевыя (рытуальныя) зносіны – гэта паводзіны ў тыповых сітуацыях, калі партнёры з'яўляюцца нібы неабходнымі атрыбутамі выканання пэўнага рытуалу, дзе кожны ўдзельнік з'яўляецца своеасаблівай «маскай» з загадзя зададзенымі ўласцівасцямі. Рытуалы патрабуюць ад удзельнікаў толькі аднаго – ведання правіл гульні і выканання пэўнай ролі. У падобным стылі ажыццяўляюцца многія кантакты ў бібліятэчным абслугоўванні: запіс чытача ў бібліятэку, размова з даўжніком, гутарка-кансультацыя і г. д. У рытуальных зносінах неабходна прытрымлівацца пэўнай ролі: сацыяльнай, прафесійнай, міжасабовай. Тут важна, з аднаго боку, правільна распазнаць сітуацыю зносін і ўявіць, як трэба ў ёй сябе паводзіць з іншага. У шмат якіх выпадках і бібліятэкар, і карыстальнік з задавальненнем прымаюць удзел у рытуальных зносінах свядома, альбо аўтаматычна, выконваючы патрабаванні сітуацыі. Але фармальна-ролевыя (рытуальныя) зносіны займаюць у абслугоўванні далёка не асноўнае месца. Яны бываюць часам толькі перадумовай да іншых зносін – маніпулятыўных.

Маніпулятыўныя зносіны – гэта зносіны, пры якіх да партнёра ставяцца як да сродку дасягнення пэўнай мэты. Нават калі ў кожнага з партнёраў ёсць свае ўласныя мэты, перавага будзе за тым, хто з'яўляецца лепшым маніпулятарам, лепш ведае партнёра, лепш разумее яго мэты, лепш валодае тэхнікай зносін. Не варта лічыць, што маніпуляцыя – цалкам негатыўная з'ява. Вялікая колькасць прафесійных задач, у тым ліку ў галіне абслугоўвання карыстальнікаў, прадугледжвае менавіта маніпулятыўныя зносіны. Скажам, як без маніпуляцыі прымусіць чытача вярнуць у бібліятэку кнігу, да якой ён даўно «прызвычаіўся»? Як прывіць юным чытачам асновы інфармацыйнай культуры і культуры паводзін у бібліятэцы? Па сутнасці, любое навучанне, перакананне, кіраванне ўтрымлівае ў сабе маніпулятыўныя зносіны. Менавіта таму эфектыўнасць гэтых працэсаў у многім залежыць ад ступені валодання законамі і тэхнікай маніпулятыўных зносін.

Маніпулятыўныя зносіны – надзвычай распаўсюджаны від узаемадзеяння, які сустракаецца ў асноўным там, дзе існуе супольная дзейнасць. Важна памятаць, што адносіны чалавека да маніпулятыўнага ўплыву на яго звычайна адмоўныя. Акрамя таго, існуе зваротны ўплыў маніпулятыўных зносін на асобу, якая ўжывае іх паспяхова і пастаянна. Яна з цягам часу пачынае лічыць маніпулятыўныя зносіны натуральнымі, правільнымі і ўжываць іх нават там, дзе гэта зусім не абавязкова, непатрэбна, што прыводзіць да канфліктаў і непаразуменняў.

Гуманістычныя зносіны – гэта ў найбольшай ступені асобныя зносіны, якія дазваляюць задаволіць такую чалавечую патрэбу, як патрэба ў разуменні, спачуванні, суперажыванні. Ні фармальна-ролевыя, ні маніпулятыўныя зносіны не дазваляюць цалкам задаволіць гэту жыццёва важную патрэбу. Мэты гуманістычных зносін жорстка не замацаваныя. Іх асаблівасць у тым, што чаканым вынікам зносін з’яўляецца не падтрымка сацыяльных сувязей, як у фармальна-ролевых зносінах, не змяненне пункту гледжання і паводзін партнёра, як у маніпулятыўных зносінах, а супольнае змяненне ўяўленняў абодвух партнёраў, знаходжанне шляхоў паводзін, выгадных кожнаму з іх.

Сітуацыі гуманістычных зносін усім добра знаёмыя – гэта інтымныя, спавядальныя, псіхатэрапеўтычныя зносіны. Яны звязаны з накіраванасцю, настроем і мэтамі партнёраў. Але ёсць сітуацыі, калі такія зносіны неадарэчныя. Напрыклад, чытачоў раздражняе, калі бібліятэкар замест таго, каб выконваць свае абавязкі па абслугоўванні, захоплена размаўляе з адным з карыстальнікаў, не звяртаючы ўвагі на чаргу. Бібліятэкару таксама не падабаецца, калі чытач замест таго, каб сфармуляваць запыт, імкнецца бліжэй з ім пазнаёміцца, паведаміць аб сваіх праблемах, не заўважаючы, што за ім стаіць чарга. Карацей кажучы, гуманістычныя зносіны ў абслугоўванні дарэчы тады, калі яны не перашкаджаюць бібліятэкару выконваць свае абавязкі, а карыстальніку – задаволіць інфармацыйныя патрэбы.

Гуманістычныя зносіны звычайна абумоўлены не столькі звонку (мэтамі, умовамі, сітуацыяй, стэрэатыпамі), колькі знутры (індывідуальнасцю, настроем, адносінамі да партнёра). Гэта не азначае, што гуманістычныя зносіны не прадугледжваюць сацыяльнай дэтэрмінацыі. Відавочна, што чалавек, у якія б зносіны ён не ўступаў, застаецца сацыяльнай істотай. Аднак у гэтых зносінах больш, чым у іншых праяўляецца залежнасць

ад індывідуальнасці. У гуманістычных зносінах партнёр успрымаецца цэласна, без падзялення на патрэбныя і непатрэбныя функцыі, на значныя і нязначныя ў дадзены момант якасці.

Напрыклад, мы можам падчас даверлівай размовы з чытачом, якога бачым упершыню, добра яго зразумець, адчуць яго праблемы, выказаць спачуванне, даць і атрымаць параду. Пры гэтам мы можам дрэнна разумець альбо зусім не разумець свайго калегу альбо кіраўніка, з якімі працуем побач шмат гадоў запар, але ніколі не ўступалі ў даверлівы кантакт.

Асноўным механізмам уздзеяння ў гуманістычных зносінах з'яўляецца ўнушэнне, сугestia – найбольш эфектыўны з усіх існуючых механізмаў. Важна памятаць, што гэта ўнушэнне ўзаемнае, калі абодва партнёры праяўляюць давер адзін да аднаго, а таму вынікам з'яўляецца не змяненне ў пункце гледжання аднаго з партнёраў, а ўзаемнае, супольнае змяненне ўяўленняў абодвух партнёраў.

Як бачым, у бібліятэчным абслугоўванні ўжываюцца ў розных сітуацыях усе тры віды зносін.

Літаратура

1. *Бородинa, В. А.* Читательская деятельность: теоретический аспект / В. А. Бородинa // Психология чтения и проблемы типологии читателей : сб. науч. тр. / ЛГИК им. Н. К. Крупской. – Л., 1984. – Т. 90. – С. 6–15.

2. *Бутенко, И. А.* Анкетный опрос как общение социолога с респондентами : учеб. пособие / И. А. Бутенко. – М. : Высш. шк., 1989. – С. 6–15.

3. *Езова, С. А.* Библиотекарь как слушатель / С. А. Езова // Научн. и техн. б-ки. – 2001. – № 3. – С. 131–137.

4. *Езова, С. А.* Культура общения библиотекарей : учеб.-метод. пособие / С. А. Езова. – М. : Либерей–Бибинформ, 2004. – С. 3–28.

5. *Клименкова, Н. В.* Роль библиотеки ПТУ в профессиональном и духовном становлении молодого рабочего / Н. В. Клименкова. – М. : Высш. школа, 1990. – С. 37–46.

6. *Коломинский, Я. Л.* Психология взаимоотношений в малых группах: общие и возрастные особенности / Я. Л. Коломинский. – Минск : Изд-во БГУ, 1976. – С. 17.

7. *Красинская, Л. Ф.* Профессиональное общение библиотекаря : психолого-педагогический аспект : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 05.25.03 / Л. Ф. Красинская ; Моск. гос. ин-т культуры. – М., 1993. – 16 с.

Тэма 12. Бібліятэкар і чытач як партнёры ў зносінах, успрыманне імі адзін аднаго

Асноўныя пытанні:

Сутнасць і заканамернасці ўспрымання ў прафесійных зносінах бібліятэкара.

Спосабы інтэрпрэтацыі аблічча суразмоўніка.

Атрыбуцыя: законы і памылкі.

Міжасабовая атракцыя ў бібліятэчных зносінах. Фактары, якія вызначаюць атракцыю, і іх праявы ў бібліятэчных зносінах.

Сутнасць і заканамернасці ўспрымання ў прафесійных зносінах бібліятэкара. У апошнія дзесяцігоддзі зносіны сталі прадметам вывучэння і абмеркавання ў бібліятэчнай супольнасці. Менавіта ў працэсе зносін з карыстальнікамі рэалізуюцца сацыяльныя функцыі бібліятэкі, вызначаецца яе ўплыў, фарміруюцца ўяўленні аб ёй, ажыццяўляецца зваротная сувязь з аўдыторыяй.

Як вядома, зносіны характарызуюцца адзінствам трох бакоў: перцэптыўнага (успрыманне і разуменне, стварэнне вобраза суразмоўніка), камунікатыўнага (абмен інфармацыяй) і інтэрактыўнага (узаемадзеянне). Прычым перцэптыўнаму боку зносін адводзіцца значная роля. Менавіта ад таго, як суразмоўцы ўспрымаюць адзін аднаго, залежыць якасць успрымання і разумення інфармацыі, а таксама характар узаемадзеяння паміж імі і канчатковы вынік гэтага ўзаемадзеяння.

Калі бібліятэкар і карыстальнік успрымаюць адзін аднаго неадэкватна, абмен інфармацыяй паміж імі адбываецца з вялікім напружаннем, нават сэнс паведамленняў скажаецца, што стварае пагрозу дасягненню станоўчага выніку абслугоўвання.

Бібліятэкар успрымаецца карыстальнікам і як асоба з характэрным стылем зносін, і як прафесіянал, які валодае пэўнымі ведамі, уменнямі і навыкамі, і як чытач, у якога ёсць уласны пункт гледжання на кнігу. Карыстальнік таксама ўспрымаецца бібліятэкарам у адзінстве яго асобасных якасцей і чытацкіх характарыстык. Зносіны ні для таго, ні для іншага не з'яўляюцца самамэтай. Гэта хутчэй інструмент, сродак, з дапамогай якога

бібліятэкар рэалізуе сваё прафесійнае прызначэнне, а карыстальнік атрымлівае тое, дзеля чаго ён наведваў бібліятэку. Аднак якасць зносін, іх псіхалагічны і інфармацыйны змест у значнай ступені вызначаюць вынік узаемадзеяння.

Успрыманне людзьмі адзін аднаго – істотны бок зносін. Аптымізацыя ўспрымання бібліятэкарам карыстальніка і работа па стварэнні станоўчага вобраза бібліятэкара з’яўляюцца перадумовамі глыбокага і якаснага паляпшэння абслугоўвання. Гэта становіцца магчымым толькі на падставе ведання і выкарыстання дасягненняў сучаснай псіхалогіі.

На жаль, даследаванні агульных заканамернасцей фарміравання іміджу бібліятэкара і сістэмы яго ўяўленняў аб карыстальніку, выяўленне тыповых памылак, якія ўзнікаюць у працэсе зносін, пазнанне сувязей паміж самаацэнкай бібліятэкара і разуменнем ім карыстальніка знаходзяцца ў пачатковай стадыі. Разам з тым, псіхалогія зносін мае ґрунтоўныя веды аб узаемнай залежнасці характарыстык чалавека, які выступае адначасова ў якасці аб’екта і суб’екта пазнання людзей, аб’екта і суб’екта зносін, для вырашэння праблем узаемадзеяння бібліятэкара з чытачом. Вядома, стварэнне вобраза бібліятэкара і фарміраванне яго ўяўленняў аб асобных якасцях карыстальніка падпарадкоўваюцца законам псіхалогіі, у прыватнасці заканамернасцям успрымання людзьмі адзін аднаго.

Як адзначае вядомы расійскі псіхолаг А. А. Бадалёў: «Восприятие человека человеком – это непосредственное наглядно-образное отражение одним человеком другого. Понятие, складывающееся у индивида о конкретной личности, – это форма его мышления о ней, в которой обобщенно фиксируются признаки данного человека, характеризующие его как субъекта труда, познания и общения» [1, с. 261].

Псіхолагі выдзяляюць наступныя характарыстыкі *ўспрымання*: *выбіральнасць, глабальнасць і праекцыйнасць*.

Выбіральнасць – гэта выдзяленне з мноства адчуванняў тых, што найбольш адпавядаюць інтарэсам, мэтам, стану асобы ў дадзены момант. Так, чалавек, што адчувае голад, абвострана ўспрымае пахі ежы.

Чытач, які звяртаецца ў бібліятэку з дзелавым запытам і адчувае дэфіцыт часу, у першую чаргу звярне ўвагу на ўменне бібліятэкара зразумець сутнасць запыту, імкненне выканаць яго ў найкарацейшы тэрмін, гатоўнасць дапамагчы ў пошуку

патрэбнага матэрыялу, нават калі яго няма ў бібліятэцы. Прафесійныя якасці бібліятэкара, яго кемлівасць, аператыўнасць будуць успрыняты ў найвышэйшай ступені станоўча, а адсутнасць гэтых характарыстык выкліча нараканні, раздражненне, нават асабістую непрыязнасць карыстальніка.

Наведвальнік жа, які прыйшоў у бібліятэку без вызначанага запыту, з мэтай наладзіць асобныя стасункі, падзяліцца сваімі ўражаннімі аб апошніх падзеях, асабліва абвострана ўспрыме якасці бібліятэкара, якія спрыяюць наладжванню кантактаў: добразычлівасць, памяркоўнасць, уменне слухаць і спачуваць, падтрымліваць змястоўную і лагодную размову. Падкрэслена дзелавы стыль зносін бібліятэкара, яго імкненне канкрэтызаваць і як мага хутчэй выканаць запыт карыстальніка ў дадзеным выпадку будуць успрыняты хутчэй негатыўна, бібліятэкар пакіне аб сабе ўражанне бяздушнага функцыянера.

Ці варта ўзгадваць, што бібліятэкар, заняты пабочнай справай, захоплены размовай з калегам па рабоце і не жадаючы заўважаць чытача, які цярпліва чакае сваёй чаргі, будзе аднолькава негатыўна ўспрыняты любым карыстальнікам, незалежна ад характару запыту і мэты наведвання бібліятэкі.

Такім чынам, выбіральнасць успрымання бібліятэкара чытачом праяўляецца ў тым, што якасці, якія садзейнічаюць альбо перашкаджаюць дасягненню мэты наведвання і выкананню запыта, фіксуюцца і ацэньваюцца ў першую чаргу. Ад наяўнасці альбо адсутнасці гэтых якасцей залежаць адносіны карыстальніка да бібліятэкара.

Выбіральнасць успрымання чытача бібліятэкарам праяўляецца ў здольнасці больш дакладна і тонка ўлоўліваць асабліва-сці стану і паводзін пастаянных чытачоў, з якімі ўжо наладжаны псіхалагічны кантакт, і абагульнена, павярхоўна ўспрымаць выпадковых наведвальнікаў.

Глабальнасць успрымання – гэта ўспрыманне не сумы асобных якасцей партнёра па зносінах, а бачанне цэласнай асобы ў кантэксце асяроддзя, сацыяльнай ролі, сукупнасці ўсіх характарыстык, звязаных паміж сабой.

Так, добра падабраны, упарадкаваны фонд, з густам аздоблены інтэр'ер абанемента станоўча ўплываюць на ўспрыманне чытачом бібліятэкара. Разам з тым, знешні выгляд і паводзіны бібліятэкара выступаюць вядучым фактарам успрымання біблія-

тэкі цалкам. Важна, каб бібліятэкар і яго найбліжэйшае асяроддзе ўзаемна дапаўнялі адзін аднаго.

Аўтарытэт бібліятэкі як захавальніцы культурных каштоўнасцей узвышаецца ў вачах чытача, але толькі ў тым выпадку, калі работнік аддзела абслугоўвання дэманструе высокі прафесіяналізм, чытацкую кампетэнтнасць і адпаведныя камунікацыйныя якасці. Калі паводзіны і знешні выгляд бібліятэкара не адпавядаюць сістэме ролевых чаканняў чытача, недахопы ўспрымаюцца асабліва абвострана.

Праекцыйнасць – гэта прыпісванне партнёру па зносінах сваіх мэт, матываў, асобных якасцей, успрымання яго праз прызму свайго настрою, вопыту, уяўленняў. Так, раздражнёны, узрушаны чытач можа абвінаваціць бібліятэкара ў некарэктных паводзінах без усялякіх на тое падстаў, «прычапіўшыся» да тону, позірку, выпадкова кінутай фразы. Бібліятэкар, які схільны зласловіць завочна ў адрас сваіх калег, лічыць, што ўсе яны, варта яму адварнуцца, пачынаюць перамываць яму косці.

У працэсе ўспрымання і разумення бібліятэкарам чытача праяўляецца ўзровень развіцця асобы бібліятэкара як прадстаўніка пэўнай прафесійнай групы, члена пэўнага калектыву, яго псіхалагічная падрыхтоўка, маральна-этычныя патрабаванні да людзей.

Спосабы інтэрпрэтацыі аблічча суразмоўніка. Веданне асноўных характарыстык успрымання дазваляе бібліятэкару правільна ацэньваць паводзіны чытача, пазбягаць тыповых памылак у зносінах з ім. Не менш важна мець уяўленне аб спосабах інтэрпрэтацыі знешнасці партнёра па зносінах, бо менавіта знешні выгляд з’яўляецца своеасаблівай візітнай карткай чытача і бібліятэкара. Існуюць наступныя спосабы інтэрпрэтацыі знешняга выгляду чалавека.

Аналітычны – калі выснова аб партнёры робіцца на падставе аналізу асобных рыс, дэталю знешнасці, асаблівасцей паводзін. Гэта могуць быць голас, жэстыкуляцыя, паходка, прычоска, выраз твару, адзенне і г. д.

Асацыятыўны – калі ацэнка знешнасці чалавека адбываецца на падставе падабенства з ужо знаёмымі людзьмі і тыпажамі, прычым іх якасці аўтаматычна прыпісваюцца асобе, якая ўспрымаецца.

Сацыяльна-тыпалагічны – калі фарміраванне ўяўленняў аб партнёры па зносінах адбываецца на падставе ведання яго пра-

фесійнай прыналежнасці, нацыянальных, статусных характарыстык. Прычым пэўныя тыпы – «начальнік», «настаўнік», «бізнесмен» і г. д. – надзяляюцца адпаведнымі псіхалагічнымі рысамі.

Найбольш эфектыўным з'яўляецца спалучэнне ўсіх пералічаных спосабаў. Перавага аднаго з іх зводзіцца, як правіла, да накладвання ярлыкоў, якія перашкаджаюць адэкватна ўспрымаць іншага чалавека.

На нашу думку, бібліятэкару вельмі важна мець уяўленне аб крыніцах развіцця і карэкцыі ўспрымання самога сябе і партнёра па зносінах. Вядомы расійскі псіхолаг Л. А. Пятроўская выдзяляе пяць асноўных крыніц успрымання самога сябе і партнёра па зносінах (іх яшчэ называюць канстантамі ўспрымання) [9, с. 20–23].

Па-першае, мы ўспрымаем саміх сябе і партнёра па зносінах у параўнанні, суадносячы сябе з іншымі і іншых з сабой. Калі вынікі такога параўнання складаюцца на нашу карысць, мы схільны недаацэньваць партнёра па зносінах. Калі ж ён атрымлівае перавагу па важным для нас параметрах, мы ацэньваем яго больш станоўча, чым у выпадку, калі ён быў бы нам роўным. Напрыклад, карыстальнік, які не вельмі добра валодае навыкамі інфармацыйнага пошуку ў Інтэрнэце, можа нават пераацэньваць станоўчыя якасці бібліятэкара, які праяўляе свае ўменні ў дадзенай галіне. І наадварот, калі высвятляецца, што бібліятэкар горш за карыстальніка арыентуецца ў сучасных інфармацыйных патоках і сродках інфармацыйнага пошуку, такога спецыяліста ўспрымаюць наогул адмоўна, не прызнаюць за ім нават тых станоўчых якасцей, якімі ён валодае.

Па-другое, мы ўспрымаем саміх сябе і іншых праз прызму меркаванняў непасрэднага асяроддзя, абапіраючыся на ўяўленні людзей, якія знаходзяцца побач, з якімі мы сутыкаемся штодзённа альбо эпизадычна. Вось чаму так важна фарміраванне станоўчага іміджу не толькі бібліятэкі як сацыяльнай установы, але і кожнага бібліятэкара. Нельга патрабаваць, каб карыстальнік станоўча ўспрымаў бібліятэчнага спецыяліста, за якім усталявалася рэпутацыя няўважлівага, нядобразычлівага чалавека.

Па-трэцяе, мы ўспрымаем сябе і партнёра па зносінах па выніках дзейнасці. Калі мы самі не можам станоўча ацаніць свае ўласныя дасягненні, наўрад ці дапамогуць у дадзеным выпадку суцяшальныя водгукі сяброў. Мэтай дзейнасці бібліятэкара ў абслугоўванні з'яўляецца задавальненне чытацкага запыту, і

менавіта па выніках гэтай дзейнасці ён успрымаецца і ацэньваецца карыстальнікам як партнёр па зносінах.

Па-чацвёртае, мы ўспрымаем сябе і іншых праз канстатацыю ўласнага ўнутранага стану і ўнутранага стану суразмоўніка. Так, раз'юшаны, агрэсіўны карыстальнік альбо бібліятэкар будучь негатыўна ўспрымацца партнёрамі па зносінах. І наадварот, лагодны, памяркоўны суразмоўнік, які дэманструе добры настрой і пазітыўнае светаўспрыманне, заўсёды прыцягвае да сябе, успрымаецца станоўча.

Па-пятае, мы непасрэдна ўспрымаем свой знешні воблік і знешні воблік партнёра. Сцвярджанне, што па вопратцы сустракаюць, цалкам адпавядае рэчаіснасці. Вось чаму любая ўстанова, асабліва ўстанова культуры, заклапочана тым, каб яе супрацоўнікі выглядалі належна і прывабна.

Тыповыя памылкі, якія найбольш часта сустракаюцца падчас успрымання партнёра па зносінах і інтэрпрэтацыі яго паводзін, атрымалі назву эфектаў успрымання. Спынімся на асабліва сцях іх праяўлення ў зносінах бібліятэкара з карыстальнікам.

Эфект першага ўражання. Уяўленні аб партнёры будуюцца на падставе першага ўражання, якое не заўсёды бывае правільным, але з'яўляецца надзвычай стойкім, асабліва калі зносіны маюць эпізадычны характар. Бібліятэкару важна ўлічваць значнасць першага ўражання, якое ён робіць на чытача. Калі абанент атрымлівае ў выніку зносінаў адмоўныя эмоцыі, да другога ўражання справа проста не дойдзе. Ацэньваючы знешні выгляд і паводзіны новага чытача, трэба, па магчымасці, утрымлівацца ад паспешных высноў.

Эфект арэола ўзнікае, калі любая інфармацыя аб партнёры па зносінах накладваецца на той вобраз, які ўжо быў створаны раней. Гэты вобраз і выконвае ролю арэола, які перашкаджае бачыць сапраўдныя рысы суразмоўніка. З цягам часу ўяўленні аб партнёры па зносінах губляюць сваю актуальнасць. Чалавек змяніўся, а яго вобраз у свядомасці тых, хто яго добра ведае, застаўся нязменным. Гэта здараецца і пры штодзённых зносінах, і пры эпізадычных кантактах. Часам арэол свядома ствараецца з пэўнай мэтай. Скажам, чытач рэгулярна наведвае бібліятэку, усімі паводзінамі імкнецца заваяваць давер і прыхільнасць бібліятэкара. Потым раптам знікае, прыхапіўшы з сабой шэраг найбольш каштоўных выданняў. Эфект арэола праяўляецца і тады, калі аб чалавеку мяркуюць не на падставе ўласных

уражанняў ад зносін з ім, а з чужых слоў, чутак, домыслаў, плётак. Часта гэтыя плёткі распускаюцца свядома, каб дыскрэдытаваць каго-небудзь у вачах партнёра.

Эфект навізны. Апошняе, найноўшае ўражанне ад зносін з чалавекам адыгрывае галоўную ролю ў ацэнцы яго асобы і паводзін, перакрэсліваючы ўвесь папярэдні вопыт. Напрыклад, чытач, якому бібліятэкар рэгулярна пакідаў цікавыя кнігі, даведваецца, што кніга, якую ён чакае, аддадзена іншаму чытачу. Раздражнёны чытач, забыўшыся аб тым, колькі паслуг аказаў яму бібліятэкар, высвятляе адносіны на павышаных танах. Потым, супакоіўшыся, просіць прабачэння і імкнецца зноў наладзіць канструктыўныя адносіны. Але цяпер ужо бібліятэкар не жадае мець з ім асабістых спраў, памятаючы аб няўдзячнасці карыстальніка. У сітуацыі, калі дзейнічае эфект навізны, псіхалагі раюць не псаваць добрых адносін пад уплывам аднаго дрэннага ўчынку партнёра. Менавіта адмоўная інфармацыя ўспрымаецца больш абвострана на фоне станоўчай. А станоўчая на фоне адмоўнай, наадварот, не адразу заўважаецца.

Эфект бумеранга з'яўляецца наступствам занадта актыўнага ўціску на партнёра па зносінах. Часам імкненне нешта навязаць карыстальніку можа прывесці да процілеглага выніку. Так адбывалася падчас надакучлівага кіраўніцтва чытаннем у савецкія часы, калі рэкамендаваныя «ідэйна вытрыманыя» творы не знаходзілі станоўчага водгуку з боку чытацкай аўдыторыі. Чалавеку ўласціва даваць адпор моцнаму псіхалагічнаму ўздзеянню, якое ўспрымаецца як замах на права свабоднага выбару.

Эфект праекцыі грунтуецца на здольнасці чалавека бачыць у іншых людзях праявы сваіх якасцей, імкненняў, адносін. Ён узнікае, калі прыемнаму для нас суразмоўніку мы схільны прыпісваць нашы ўласныя станоўчыя якасці, а непрыемнаму – свае недахопы. Пры гэтым падаецца, што станоўчыя адносіны да партнёра па зносінах абавязкова павінны выклікаць узаемнасць, што не заўсёды адбываецца насамрэч. І наадварот, людзям, да якіх мы ставімся адмоўна, аўтаматычна прыпісваюцца адмоўныя адносіны да нас, што можа і не адпавядаць рэчаіснасці.

Веданне эфектаў успрымання, уменне іх распазнаваць і пераадолюваць дапамагае бібліятэкару пазбегнуць многіх памылак успрымання і разумення як карыстальнікаў, так і калег.

Атрыбуцыя: законы і памылкі. Успрымання не абмяжоўваецца проста канстатацыяй фактаў і ўражанняў. Чалавек ім-

кнєцца даць тлумачэнне прычын назіраемых з'яў, паводзін людзей, падзей. Гэты працэс у псіхалогіі называецца *каузальнай атрыбуцыяй*. Прычым характар тлумачэнняў залежыць ад пазіцыі індывіда, ад таго, выступае ён у ролі назіральніка альбо непасрэднага ўдзельніка падзей.

Назіральнік схільны бачыць прычыны дзеянняў іншых людзей у іх індывідуальных, асобасных якасцях, лічыць галоўнымі суб'ектыўныя фактары.

Удзельнік падзеі альбо выканаўца пры інтэрпрэтацыі сваіх паводзін больш увагі надае ўплыву разнастайных, знешніх фактараў, аб'ектыўных умоў і абставін.

Напрыклад, чытач пры тлумачэнні прычын затрымкі, страты альбо псавання кнігі спасылаецца звычайна на аб'ектыўныя ўмовы і абставіны: терміновыя справы, раптоўны ад'езд у камандзіроўку, хваробу, стыхійныя навалы, крадзёж і г. д. У дадзеным выпадку ён выступае як удзельнік падзеі і адпаведна сябе паводзіць. Бібліятэкар жа схільны бачыць прычыну ў нядбайнасці, няхайнасці, неабавязковасці чытача. Такім чынам, бібліятэкар у якасці назіральніка засяроджвае ўвагу на асабістых якасцях карыстальніка.

У сваю чаргу, пры абмеркаванні недахопаў абслугоўвання карыстальнік, як пабочны назіральнік, бачыць прычыны недахопаў у нядбайнасці, някемлівасці, нізкім прафесіяналізме бібліятэкараў. Бібліятэкар, як выканаўца і ўдзельнік падзей, тлумачыць наяўнасць негатыўных фактараў адсутнасцю фінансавання, нізкай зароботнай платой і іншымі аб'ектыўнымі абставінамі.

Ці можна дабіцца аб'ектыўнай ацэнкі падзей? Безумоўна, калі назіральнік паспрабуе паставіць сябе на месца ўдзельніка падзеі, а ўдзельнік – паглядзець на сябе вачыма пабочнага назіральніка.

Варта ўлічваць таксама, што людзям уласціва па-рознаму ацэньваць прычыну сваіх поспехаў і няўдач. Пospехі мы звычайна тлумачым наяўнасцю асабістых намаганняў і здольнасцей, волі да перамогі і г. д. Няўдачу – наступствам дрэнных абставін, інтрыгамі ворагаў і іншымі аб'ектыўнымі фактарамі. Калі ж ідзе гаворка аб прычынах поспехаў і няўдач іншых людзей, усё адбываецца наадварот: у сваіх няўдачах, на наш погляд, вінаваты сам чалавек, а яго поспех абумоўлены знешнімі фактарамі, проста пашанцавала.

Існуюць тыповыя памылкі атрыбуцыі, якія неабходна ўлічваць, каб правільна ўспрымаць партнёра па зносінах і пазбягаць канфліктных сітуацый.

Недаацэнка ўплыву на паводзіны чалавека асабліваецца сітуацыі, у якой ён апынуўся. Напрыклад, бібліятэкар наракае студэнту-практыканту за дрэннае выступленне на масавым мерапрыемстве, забыўшыся аб тым, што гэта яго першае публічнае выступленне, ніхто не дапамог рыхтаваць матэрыял, аўдыторыя была настроена скептычна і перашкаджала гаварыць, таму што тэма выступлення не адпавядала яе інтарэсам.

Памылка ілюзорнай згоды, калі чалавек успрымае ў словах і ўчынках іншага толькі тое, што яго задавальняе. Скажам, бібліятэкар дзіцячай бібліятэкі рэгулярна падбірае і прапануе юнаму карыстальніку кнігі, а ён ахвотна іх бярэ. Потым высвятляецца, што ніводнай з іх ён не прачытаў, таму што яны не адпавядалі яго інтарэсам, але спрачацца з бібліятэкарам не хацелася. Такім чынам, бібліятэкар прыняў простае нежаданне спрачацца, адстойваць свае перакананні за згоду з яго рэкамендацыямі.

Памылка няроўных магчымасцей ролевых паводзін праяўляецца ў тым выпадку, калі не ўлічваюцца нормы ролевых паводзін, што ставяць людзей у няроўныя ўмовы. У чалавека, які выконвае кіруючую ролю, больш шансаў паказаць свае станоўчыя якасці, чым у таго, каму адводзіцца падначаленая роля. Тут значна лягчэй паказаць свае недахопы. Так, выкладчыку лягчэй паказаць свае веды, студэнту – прабелы ў адукацыі. Памылку таксама робіць бібліятэкар, які патрабуе, каб чытач валодаў навыкамі пошуку інфармацыі нараўне з ім, забываючы пра тое, што сам ён гэтаму навучаўся на працягу чатырох гадоў, а чытач – не прафесіянал у дадзенай галіне.

Памылка ілюзорных узаемасувязей праяўляецца ў схільнасці знаходзіць сувязі паміж фактамі і падзеямі нават там, дзе такіх сувязей няма. Напрыклад, чытач доўга і зацікаўлена выбірае кнігі, на прапанову дапамогі з боку бібліятэкара адказвае адмоўна. Раптам ён заўважае, як іншы чытач прыносіць бібліятэкару запойненае патрабаванне і атрымлівае кнігу з падсобнага фонду. Абурэнню няма межаў. «А! Вы сваім любімчыкам добрыя кнігі з-пад палы выдаеце, а астатнія павінны браць усялякую лухту з адкрытага доступу!» Усе спробы бібліятэкара растлумачыць, што абвінавачванні не маюць пад сабой аніякай глебы, што і сам карыстальнік можа ўзяць любую кнігу з пад-

собнага фонду, разбіваюцца аб «жалезную» логіку: раз выдалі добрую кнігу з падсобкі, то чытач – знаёмы бібліятэкара.

Як бачым, праблема ўспрымання ў працэсе бібліятэчных зносін надзвычай складаная і шматбакая. Яна ўключае мноства аспектаў, навуковае асвятленне якіх немагчыма без самага шчыльнага супрацоўніцтва з псіхалогіяй, сацыяльнай псіхалогіяй, педагогікай і іншымі навукамі.

Пазнанне партнёрамі па зносінах адзін аднаго з'яўляецца абавязковай умовай плённага ўзаемадзеяння, вядучым фактарам, які рэгулюе паводзіны ў адпаведнасці з абставінамі і задачамі. Уяўленні бібліятэкара аб чытачах даюць яму магчымасць дзейнічаць у адносінах да кожнага з іх правільна і мэтанакіравана.

Міжасабовая атракцыя ў бібліятэчных зносінах. Фактары, якія вызначаюць атракцыю, і іх праявы ў бібліятэчных зносінах. Важнай умовай паспяховых зносін псіхолагі лічаць фарміраванне прывабнасці ў вачах партнёра. Асобасная прывабнасць, альбо атракцыя спрыяе больш поўнаму засваенню інфармацыі, вызначае поспех узаемадзеяння.

Узнікненню атракцыі спрыяюць наступныя фактары:

1. *Фізічная прывабнасць*, знешні выгляд. Варта памятаць, што прывабным можа быць кожны чалавек, нават непрыгожы. Тэмбр галасу, выраз твару, жэстыкуляцыя ў першую чаргу фіксуецца свядомасцю і вызначаюць адносіны да партнёра. Безумоўна, прычоска, макіяж, вопратка адыгрываюць важную ролю. Але тут найбольш значным з'яўляецца адпаведнасць «аздаблення» сацыяльнай ролі. Так, прыгожая дзяўчына, апранутая і «размаляваная» хутчэй для дыскатэкі, чым для бібліятэкі, рызыкуе падацца непрывабнай, асабліва для карыстальніка старэйшага ўзросту, які наведваў бібліятэку з дзелавым запытам. Добры густ у адзенні, добразычлівасць, карэктнасць у паводзінах ствараюць неабходныя перадумовы для фарміравання фізічнай прывабнасці бібліятэкара ў вачах чытача.

2. *Эмацыянальны водгук на перажыванні партнёра*. Спачуванне, уменне тонка ўлавіць псіхалагічны стан чытача і выбраць адпаведную кожнаму пэўнаму выпадку стратэгію зносін, уважліва выслухаць, сказаць добрае слова – усё гэта ўласціва многім бібліятэкарам, але пакуль што не стала неад'емным атрыбутам прафесійных паводзін.

3. *Падабенства поглядаў, устаноў, ацэнак*. Бібліятэку наведваюць розныя людзі. Немагчыма прыстасавацца да кожна-

га, але ёсць пытанні, у якіх уяўленні бібліятэкара і карыстальніка часта супадаюць. Гэта роля духоўнай культуры, значнасць кнігі, чытання, інфармацыі. У рэшце рэшт і ацэнкі асобных твораў друку таксама могуць супадаць. Падкрэсліваючы агульнасць інтарэсаў, там, дзе яны ёсць, і згладжваючы магчымыя супярэчнасці, бібліятэкар можа паспяхова выкарыстоўваць дадзены фактар.

4. *Узаемадапаўняльнасць.* Чалавек, які валодае неабходнымі ў дадзены момант, але не ўласцівымі партнёру якасцямі, уменнямі, талентамі, выглядае прывабным у яго вачах. Чытач і бібліятэкар у працэсе абслугоўвання ўзаемна дапаўняюць адзін аднаго. Карыстальнік ведае свой прадмет, як не можа і не павінен ведаць яго бібліятэкар. Бібліятэкар жа ведае інфармацыйныя патокі і шляхі інфармацыйнага пошуку, як не можа ведаць карыстальнік – прафесійна. Такім чынам, фактар узаемадапаўняльнасці з'яўляецца неад'емным кампанентам працэсу бібліятэчнага абслугоўвання.

5. *Дапамога ў дасягненні значнай для партнёра мэты.* Чытач наведвае бібліятэку з пэўнай мэтай. Прафесійнае прызначэнне бібліятэкара – садзейнічаць дасягненню дадзенай мэты. Дапамагаючы карыстальніку ў выбары і пошуку неабходных матэрыялаў, супрацоўнік аддзела абслугоўвання не толькі выконвае свае службовыя абавязкі, але і спрыяе фарміраванню атракцыі. Аднак дадзены фактар «працуе» толькі пры адной умове: абслугоўваючы карыстальнікаў, бібліятэкар не павіннасць адбывае, а праяўляе гатоўнасць і жаданне дапамагчы.

6. *Наяўнасць дыстанцыі ў зносінах.* Любы чалавек імкнецца захоўваць свой унутраны свет ад пранікнення звонку. Таму тактычнасць партнёра, яго ўменне не закранаць балючыя кропкі і не раскрывацца самому да канца, не патрабаваць ад суразмоўніка залішняй адкрытасці не могуць не спадабацца. Дыстанцыя ў зносінах стварае пэўную перспектыву стасункаў паміж людзьмі, дазваляе спадзявацца на нешта новае, нязведанае, нечаканае. У зносінах бібліятэкара з чытачом дыстанцыя прысутнічае заўсёды. Яна ствараецца той сацыяльнай роллю, якую бібліятэкар выконвае адносна карыстальніка. Бібліятэкар на сваім працоўным месцы падпарадкоўваецца пэўным патрабаванням, інструкцыям, правілам, якія ён не можа парушыць нават пры найлепшых узаемаадносінах з чытачом.

Як бачым, фактары, якія вызначаюць атракцыю, – простыя і даступныя. Пры жаданні іх лёгка актывізаваць альбо проста не ўступаць з імі ў супярэчнасць. Акрамя таго, палова з іх – узаемадапаўняльнасць, дапамога ў дасягненні мэты, наяўнасць дыстанцыі ў зносінах – з’яўляюцца неад’емнымі кампанентамі прафесійнай дзейнасці бібліятэкара адзела абслугоўвання. Яму дастаткова добрасумленна выконваць свае абавязкі, каб мець усе шансы спадабацца чытачу, тым больш што выкарыстанне астатніх фактараў не ўяўляе цяжкасцей. Эмацыянальны водгук на перажыванні партнёра не патрабуе намаганняў. А знайсці кропкі сутыкнення з чытачом, агульныя тэмы для размовы, прадэманстраваць адзінства думак можна амаль заўсёды.

Як бачым, праблема ўспрымання ў працэсе бібліятэчных зносін надзвычай складаная і шматбакая. Яна ўключае мноства аспектаў, навуковае асвятленне якіх немагчыма без самага шчыльнага супрацоўніцтва з псіхалогіяй, сацыяльнай псіхалогіяй, педагогікай і іншымі навукамі.

Літаратура

1. Бодалев, А. А. Личность и общение : избранные труды / А. А. Бодалев. – М. : Педагогика, 1983. – С. 261.
2. Бодалев, А. А. Формирование понятия о другом человеке как личности / А. А. Бодалев. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1970. – 135 с.
3. Добрович, А. Б. Воспитателю о психологии и психогигиене общения / А. Б. Добрович. – М. : Просвещение, 1987. – С. 8–12 ; 26–34.
4. Езова, С. А. Библиотечное общение / С. А. Езова. – Улан-Удэ : Бурят. кн. изд-во, 1990. – С 12–17.
5. Езова, С. А. Грани библиотечного общения : учеб.-метод. пособие / С. А. Езова. – М. : Профиздат, 2002. – С. 62–111.
6. Клімянкова, Н. У. Бібліятэкар і карыстальнік як партнёры ў зносінах: праблемы ўзаемнага ўспрымання / Н. У. Клімянкова // Бібліятэчны веснік. – 2012. – № 3. – С. 22–29.
7. Клименкова, Н. В. Роль библиотеки ПТУ в профессиональном и духовном становлении молодого рабочего / Н. В. Клименкова. – М. : Высш. шк., 1990. – С. 46–50.
8. Мейжис, И. А. Отношение читателей к библиотеке и библиотекарю / И. А. Мейжис, Г. Н. Недельчо // Сов. библиотекосведение. – 1991. – № 3. – С. 24–34.

9. *Петровская, Л. А.* Компетентность в общении: социально-психологический тренинг / Л. А. Петровская. – М. : Изд-во МГУ, 1989. – 216 с.

10. *Ратманова, С. В.* Роль взаимоотношений с читателями в профессиональном развитии библиотекаря / С. В. Ратманова // Научн. и тех. б-ки. – 1992. – № 3. – С. 10–12.

11. *Шапошников, А. Е.* Библиотекарь и читатель: аспекты общения / А. Е. Шапошников // Библиотековедение. – 2001. – № 1. – С. 59–62.

РЕПОЗИТОРИЙ БГУКИ

Тэма 13. Праблемы камунікатыўнага ўзаемадзеяння бібліятэкара з чытачом у ходзе абслугоўвання

Асноўныя пытанні:

Бібліятэчны дыялог як формы камунікатыўнага ўзаемадзеяння ва ўмовах бібліятэчнага абслугоўвання, этапы і асаблівасці.

Тыпы суразмоўнікаў у бібліятэчных зносінах і спосабы ўзаемадзеяння з імі.

Транзактны аналіз у бібліятэчных зносінах.

Бібліятэчны дыялог як формы камунікатыўнага ўзаемадзеяння ва ўмовах бібліятэчнага абслугоўвання, этапы і асаблівасці. У працэсе бібліятэчнага абслугоўвання камунікацыя бібліятэкара і чытача, а таксама бібліятэчны дыялог як адна з яе форм займаюць цэнтральнае месца. Якімі б мэтамі і матывамі ні кіраваўся карыстальнік, звяртаючыся ў бібліятэку, яго інфармацыйныя патрэбы рэалізуюцца перш за ўсё праз непасрэдныя зносіны з бібліятэкарам. Таму праблема павышэння прадуктыўнасці дыялогу бібліятэкара з чытачом з'яўляецца адной з асноўных у аптымізацыі бібліятэчных зносін. Дыялагічны тып бібліятэчных зносін разглядаецца навукоўцамі і практыкамі як найвышэйшы ўзровень стасункаў бібліятэкара з чытачом, аптымальны з пункту гледжання арганізацыі камунікацыі. Ён мае максімальны патэнцыял для развіцця, выхавання, творчага падыходу да бібліятэчных зносін.

Дыялагічным зносінам уласцівы наступныя асаблівасці:

- поўнае адлюстраванне індывідуальных і асобасных якасцей партнёрамі па зносінах;
- зацікаўленасць партнёраў у зносінах;
- станоўчыя альбо адмоўныя адносіны паміж імі;
- выкарыстанне такіх спосабаў зносін, якія даюць магчымасць самавыражэння партнёраў, спрыяюць іх развіццю.

Дыялог мае сваю стабільную структуру. Ён складаецца з уступу, асноўнай часткі і заключэння. Уступ уяўляе сабой этыкетную частку дыялога. Гэта прывітанне, першая рэпліка-пытанне, рэпліка-паведамленне, рэпліка-меркаванне. Потым у асноўнай частцы дыялогу ажыццяўляецца суразмоўе, у ходзе

якога высвятляюцца матывы, мэты звяртаньня ў бібліятэку, сутнасць запыту і здольнасць бібліятэкара зразумець гэты запыт і задаволіць яго. Заключная частка дыялогу – падвядзенне вынікаў і развітанне – цалкам залежыць ад зместу і характару дзвюх папярэдніх.

Аднак дзеля таго, каб паўнацэнны дыялог спраўдзіўся, бібліятэкар і карыстальнік павінны быць сапраўднымі партнёрамі ў зносінах. Станоўчы вынік магчымы і ў тым выпадку, калі адзін з суразмоўнікаў валодае дастатковымі камунікатыўнымі ўменнямі. І гэтым суразмоўнікам павінен быць менавіта бібліятэкар. Ён павінен арганізаваць эфектыўнае ўзаемадзеянне (інтэрактыўны бок зносін), дасягнуць узаемапаразумеання з карыстальнікам (перцэптыўны бок) з дапамогай інфармацыйнага абмену (камунікатыўны бок зносін).

Навукоўцы, даследуючы асаблівасці бібліятэчных зносін, высветлілі, што карыстальнікі бібліятэк маюць розныя ступені ўсведамлення сваіх інфармацыйных патрэб. Існуюць наступныя ступені ўсведамлення:

1. Дакладна вызначаная патрэба, якая фармулюецца карыстальнікам у выглядзе канкрэтнага альбо тэматычнага запыту. Канкрэтны запыт прадугледжвае толькі два варыянты адказу – так альбо не. Праўда, вопытны бібліятэкар можа пазбегнуць адмоўнага адказу, прапанаваўшы замест кнігі, якая адсутнічае, яе аналаг альбо нешта больш цікавае для карыстальніка.

2. Нявызначаная патрэба, якую чытач адчувае, але не можа сфармуляваць. Тады ў яго запыце існуе высокая ступень недакладнасці, нявызначанасці: ад «Мне патрэбна літаратура пра камп'ютары» да «Дайце што-небудзь цікавае пра жыццё». У бібліятэчнай практыцы такі запыт так і называецца – нявызначаным.

3. Неактывізаваная патрэба, якая мае скрыты характар нават для самога карыстальніка, калі ён кажа: «Я не магу сам выбраць» альбо «Я не ведаю, што б мне хацелася пачытаць», «Я яшчэ не ведаю, якая літаратура мне спатрэбіцца».

У складаных выпадках зносін псіхолагі прапануюць прытрымлівацца наступнай мадэлі камунікатыўнага ўзаемадзеяння:

– бібліятэкар высвятляе тую жыццёвую сітуацыю, якая вызначыла пошук карыстальнікам інфармацыі і яе крыніц;

– бібліятэкар высвятляе прабелы ў ведах карыстальніка: што вядома чытачу і якіх ведаў яму не хапае, як ён сам гэта разумее;

– бібліятэкар разам з карыстальнікам вызначаюць характар і памеры дапамогі, якую ён разлічвае атрымаць у бібліятэцы.

Зразумела, што высвятленне сітуацый, прабелаў і памераў дапамогі патрабуе ад бібліятэкара і чытача інтэнсіўнага інфармацыйнага абмену і прафесійных камунікатыўных уменняў ад бібліятэкара для наладжвання кантактаў і падтрымання дыялогу.

Уменне наладжваць кантакты з іншымі людзьмі можна параўнаць з наяўнасцю ў бібліятэкара такіх якасцей як валоданне правільнымі манерамі паводзін альбо культурай мовы. Немагчыма ўявіць чалавека, які валодаў бы гэтымі якасцямі толькі ў асабістым жыцці, а на працы забываў аб іх існаванні.

Бібліятэкар, які жадае стаць сапраўдным прафесіяналам у зносінах з чытачом, павінен:

– навучыцца разумець карыстальніка як партнёра па зносінах, зыходзячы з таго, што кожны чалавек – непаўторная індывідуальнасць, мае свае адметныя рысы і асаблівасці, якія ўплываюць на яго зносіны з асяроддзем;

– пашыраць на практыцы свае магчымасці ў зносінах, авалодаўшы прафесійна значнымі ўменнямі і навыкамі прафесійных зносін;

– развіць у сабе якасці, якія дапамагаюць у зносінах, навучыцца валодаць сабой, сваімі эмоцыямі і настроем.

Тыпы суразмоўнікаў у бібліятэчных зносінах і спосабы ўзаемадзеяння з імі. Каб наладжваць і ажыццяўляць эфектыўныя стасункі з карыстальнікам, бібліятэкару неабходна ведаць асноўныя якасці, якія ўплываюць на працэс зносін, камунікатыўныя якасці асобы. Менавіта ад іх наяўнасці альбо адсутнасці залежыць характар зносін і тактыка камунікатыўных паводзін партнёраў. Уменне наладжваць кантакты, добрачытліваць, камунікабельнасць залежаць ад тэмпераменту, самаацэнкі, акцэнтацыі характару, узроўню трывожнасці, а таксама ад выхавання, жыццёвых абставін, набытых навыкаў зносін. Разгледзім іх уплыў на працэс зносін бібліятэкара і карыстальніка.

Самаацэнка асобы. У зносінах чалавек праяўляе свае камунікатыўныя якасці не толькі праз адносіны да іншых людзей, але і праз адносіны да самога сябе. Чалавек успрымае сябе, параўноўваючы з іншымі людзьмі, улічваючы меркаванні адносна сваіх якасцей з боку іншых, па выніках сваёй дзейнасці і канстатууючы свой стан і выгляд. У выніку выпрацоўваецца даволі ўстойлівае меркаванне аб сваім інтэлекце, здароўі, стане ў

грамадстве, сваёй знешнасці і сваіх перспектывах. Складаецца індывідуальны набор самаацэнак, ад якіх залежыць сціплы чалавек альбо высакамерны, патрабавальны да сябе альбо самазапакоены, сарамлівы альбо кічлівы.

Псіхолагі лічаць, што большасць людзей імкнецца аценьваць сябе трохі вышэй за сярэдні ўзровень. Чалавеку ўласціва патрэба ў высокай самаацэнцы. Кожнаму хочацца паважаць сябе, валодаць тым, што дазваляе ганарыцца сабой. Самапавага – адна з крыніц псіхалагічнай устойлівасці, добрага настрою. Калі чалавек з высокай самаацэнкай дапускае памылку, ён можа супакоіць сябе тым, што нічога страшнага не здарылася, што адбылося выпадковае непаразуменне, не характэрнае для яго жыцця. Калі ж такога спосабу псіхалагічнай самаабароны няма, наступствы могуць быць вельмі цяжкімі.

Але завышаная самаацэнка часам становіцца крыніцай узнікнення перашкод у зносінах. Якія ж цяжкасці ўзнікаюць у чалавека з завышанай самаацэнкай? Ён лічыць сябе разумнейшым за іншых і падкрэслівае гэта, што не можа не раздражняць суразмоўніка. Такі чалавек нецярпімы да заўваг, часта крыўдзіцца, лічыць, што яго недаацэньваюць.

Заніжаная самаацэнка суразмоўніка таксама выклікае цяжкасці ў зносінах. Уяўленне сябе ні для чаго не здольным, непрыгожым, нешчаслівым, хворым стварае паніжаны фон настрою, правакуе залежнасць ад іншых, несамастойнасць, прыніжанасць і г. д.

Залішняя баязлівасць, замкнёнасць перашкаджаюць наладжванню кантактаў; неадэкватная, заніжаная самаацэнка перашкаджае нармальна ўспрымаць суразмоўнікаў.

Псіхолагі раюць памятаць, што кожнаму патрэбна дастойная ацэнка сваёй дзейнасці, у тым ліку і пахвала, калі яна заслужана. У той жа час, падкрэсліванне ўласных добрых якасцей, ганарыстасць заўсёды раздражняюць і могуць выклікаць канфлікт. Калі прычынай залішняй крыўдлівасці з'яўляецца неадэкватна завышаная самаацэнка, варта не абвінавачваць суразмоўнікаў у жорсткасці, а панізіць узровень уласных прэтэнзій. Калі на фоне заніжанай самаацэнкі адчуваецца дыскамфорт ад залішняй увагі да сваёй асобы, варта памятаць, што чалавеку ўласціва прыпісваць іншым свае эмоцыі, жаданні, матывы. Вядома, што ў кожнага ёсць свае балючыя кропкі, націскаць на якія недапушчальна, тым больш нельга замест заўвагі

наконт канкрэтнана ўчынку альбо недахопу даваць агульную адмоўную ацэнку асобе.

Наяўнасць высокай альбо нізкай самаацэнкі ўплывае на фарміраванне такіх парных камунікатыўных якасцей як *дамінантнасць* (імкненне да лідарства) і *недамінантнасць* (падпарадкаванасць) у зносінах.

Дамінантнасць у зносінах звычайна ўласціва людзям з завышанай самаацэнкай, таму для іх характэрна пры наладжванні кантактаў не камплексаваць з нагоды «Ці да месца гэта», «Ці не перашкоджу я каму», «Ці зразумеюць мяне» і г. д. Калі да дамінантных суразмоўнікаў звяртаюцца, яны не лічаць сябе абавязанымі адказваць альбо рэагаваць, яны ўпэўнены, што адказваць ці не адказваць – іх права. У ходзе зносінаў яны імкнуцца аказаць уплыў на суразмоўніка, гэта адбываецца ненаўмысна, але заўсёды адчуваецца партнёрам. Дамінантных асоб адрознівае жорсткасць, напорыстасць, жаданне перабіць партнёра, але сябе перабіваць яны не дазваляюць. Калі дамінантны суразмоўнік тлумачыць каму-небудзь пэўнае пытанне, ён не толькі ўтлумачвае сваю думку дакладна і дасканала, але і цікавіцца, ці правільна яе зразумелі. Слухаючы тлумачэнні, такія суразмоўнікі звычайна задаюць пытанні, каб паказаць, што яны ў курсе справы. Ім вельмі цяжка прызнаць сваю няслушнасць, нават калі яна відавочная.

Варта адзначыць, што карыстальнік дамінантнага тыпу будзе паважаць бібліятэкара, калі ён зможа праявіць вытрымку і не паддацца яго ўплыву. Але калі бібліятэкар сам з'яўляецца дамінантным тыпам, могуць узнікнуць напружанасць і цяжкасці ў зносінах. У гэтым выпадку трэба даць магчымасць карыстальніку прадэманстраваць сваю перавагу, а потым выказаць уласную думку, калі суразмоўнік паслабіць уціск. Ні ў якім выпадку нельга абрываць выказванні партнёра, якія накіраваны на дэманстрацыю сваёй сілы, інакш кантакту не будзе. Пры размове з дамінантным карыстальнікам трэба спакойна прытрымлівацца незалежнага пункту гледжання, ужываць метады пераканання з выкарыстаннем лагічнай аргументацыі.

Поўную супрацьлегласць уяўляюць людзі *недамінантнага тыпу*, якім уласцівы ўсе характэрныя рысы чалавека з заніжанай самаацэнкай. Пры неабходнасці звярнуцца да каго-небудзь яны адчуваюць сябе прасіцелямі, ім падаецца, што яны абцяжарваюць бібліятэкара сваімі нязначнымі пытаннямі. Калі

ініцыятыва кантакту належыць бібліятэкару, яны лічаць неабходным адказваць неадкладна. Недамінантныя карыстальнікі звычайна вельмі падатлівыя, лёгка губляюцца, бянтэжацца, не дазваляюць сабе перабіваць суразмоўніка, церпяць, калі перабіваюць іх саміх. Яны лёгка даюць пераканаць сябе, нават калі ведаюць больш за суразмоўніка. Не знаходзяць патрэбных аргументаў на карысць сваёй пазіцыі.

У зносінах з недамінантным суразмоўнікам бібліятэкар, на думку псіхалагаў, павінен не выказваць адмоўных эмоцый з нагоды яго паводзін, нават калі яны яго раздражняюць. Варта спакойна і добрамысліва ставіцца да ўсяго, што прапануе партнёр, не перабіваць, не выказваць крытычных заўваг. Трэба ўвесь час яго падтрымліваць, заахвочваць, падбадзёрваць, лепш не словам, а поглядам, усмешкай. Вельмі карысна ўхваляць, калі ёсць за што, але не перабольшваць дасягненні і станоўчыя рысы. Бібліятэкар павінен улічваць, што недамінантны чалавек схільны перакладаць адказнасць на іншых, лёгка падпадае пад уплыў, прымае ўсе рэкамендацыі, асабліва калі бібліятэкар яму спадабаўся.

Працуючы з карыстальнікамі, бібліятэкару неабходна ведаць, што некаторыя людзі свядома і наўмысна паводзяць сябе як дамінантныя альбо недамінантныя асобы, у залежнасці ад таго, з якім суразмоўнікам маюць справу. Таму высновы аб дамінантнасці ці недамінантнасці карыстальніка псіхалагі раюць рабіць пасля шматлікіх грунтоўных назіранняў.

Мабільнасць (псіхалагічная рухавасць) і *рыгіднасць* (псіхалагічны кансерватызм) – другая пара палярных камунікатыўных якасцей асобы. Псіхафізіялагічнай падставай рыгіднасці з'яўляецца малая рухавасць псіхалагічнай устаноўкі, недастатковая здольнасць да пераключэння працэсаў узбуджэння і тармажэння цэнтральнай нервовай сістэмы. У чалавека з высокай ступенню рыгіднасці часта ўзнікаюць цяжкасці ў зносінах. Яму звычайна цяжка прыстасавацца да новага калектыву, новай жыццёвай сітуацыі. Ён звычайна залішне ўпэўнены ў сабе, сваіх дзеяннях, але занадта востра ўспрымае нявыгадныя для сябе моманты, схільны да песімізму. У выпадку ломкі звычайных жыццёвых стэрэатыпаў можа паводзіць сябе нелагічна, імпульсіўна.

Чалавек, у якога ступень рыгіднасці мінімальна (мабільны тып), звычайна вельмі таварыскі, гаварлівы, імкнецца да зносін

і актыўнай дзейнасці, але з цяжкасцю даводзіць распачаць справу да канца, хутка пераключаецца на іншы занятак. Звычайна такія чалавек аптымістычны, але адчувае псіхалагічную залежнасць ад асяроддзя, з цяжкасцю прымае самастойныя рашэнні, не заўжды ўпэўнены ў іх правільнасці і таму схільны да нелагічных учынкаў. Як жа бібліятэкар можа распазнаць, да якога тыпу адносіцца карыстальнік: рыгіднага ці мабільнага?

Мабільнаму чалавеку ўласцівы наступныя прыкметы. Ён лёгка засяроджвае ўвагу на працэсе зносін, цалкам аддаецца кантактнаму ўзаемадзеянню. Лёгка пераключае ўвагу на новыя прадметы і стасункі, аднак пры жаданні суразмоўніка ўвага да тэмы зносін аднаўляецца. Гаворка ў яго хуткая, нават паспешлівая, адзін выраз твару хутка змяняецца іншым. Мабільны суразмоўнік, выказаўшы думку, ненаўмысна падштурхоўвае суразмоўніка да хуткага адказу, што праяўляецца ў поглядзе, жэсце і г. д. Калі адказ партнёра занадта зацягваецца, мабільны суразмоўнік не можа схаваць нудоты, праяўляе нецярплівасць, устаўляе ў адказ партнёра свае словы, а часам і сам імкнецца завяршыць фразу. Пры абмеркаванні супольнага рашэння яму прыходзіць у галаву дзясяткі варыянтаў і версій, якія ён без жалю адваргае, замяняючы новымі.

У зносінах з карыстальнікам з прыкметамі залішняй мабільнасці псіхолагі раюць наступнае. Неабходна будаваць дыялог, адхіляючыся на пабочныя тэмы, уводзіць у размову мноства асацыяцый, паколькі працяглая гутарка на адну і тую ж тэму для мабільнага карыстальніка нязносная. Трэба прымаць рашэнне (напрыклад, аб выбары крыніц інфармацыі) толькі разам з карыстальнікам, таму што ён звычайна дастаткова дэмакратычны. За аснову можна прыняць адну з выказаных ім версій, а потым можна яе лагічна развіваць, прапануючы шматварыянтны падыход да выбару інфармацыі. Завяршыць размову з такім карыстальнікам так жа лёгка, як і пачаць. Ён не патрабавальны ў гэтым сэнсе.

Значна больш складана наладжваць стасункі і ажыццяўляць зносіны з *рыгідным* суразмоўнікам, якому ўласцівы наступныя якасці і праявы. Такому чалавеку патрабуецца пэўны тэрмін, каб уключыцца ў размову. Нават калі ён цалкам упэўнены ў сабе, яму патрэбны пэўны час, каб пераклучыцца на новы від дзеяння, новую тэму для абмеркавання. Слухае ён звычайна вельмі ўважліва, гаворыць марудна, удумліва, памяркоўна. Ры-

гідны суразмоўнік сваю думку даводзіць падрабязна, фразы будзе як мага больш зразумела, імкнецца, каб словы максімальна дакладна перадавалі сэнс. Не любіць, калі суразмоўнік спяшаецца з развіццём думкі, адхіляецца на пабочныя тэмы альбо прапануе і тут жа адмяняе прыблізныя версіі. Пры супольным вырашэнні справы, калі галоўныя праблемы ўжо абмеркаваны і зроблены высновы, ён працягвае ўдакладняць дэталі, надаючы ім занадта вялікае значэнне.

Размаўляючы з рыгідным карыстальнікам, бібліятэкару пажадана не паскорваць яго, не раздражняцца, таму што такі чалавек хутчэй размаўляць і думаць не можа, нельга перабіваць такога суразмоўніка, бо сам ён слухае ўважліва і не перабівае. Напрыканцы размовы ў некалькіх словах трэба абавязкова падвесці вынікі, адзначыць дасягненні, таму што паспешная манера завяршэння гутаркі можа пакрыўдзіць такога чытача.

Каб дасканала арганізоўваць зносіны з рознымі суразмоўнікамі, ажыццяўляючы дыферэнцаваны падыход да абслугоўвання карыстальнікаў, бібліятэкару самому патрэбна ведаць, да якога тыпу ён адносіцца. Гэта дапамагае лепш мадэляваць дыялог, пазбягаючы тыповых памылак. Даведацца аб сваіх псіхалагічных асаблівасцях можна з дапамогай тэстаў, якія мы з вамі зробім падчас лабараторных заняткаў.

А зараз звернемся да трэцяй пары камунікатыўных якасцей асобы – *экстраверсіі* і *інтраверсіі*. Вядомы псіхолаг К. Юнг прапанаваў падзяліць людзей па складзе асобы на *экстравертаў* (вонкава накіраваных) і *інтравертаў* (накіраваных на сябе).

Экстраверты схільныя да зносін, гаваркія, любяць шумныя кампаніі, каверзныя пытанні, вострыя жарты і анекдоты. Яны звычайна бесклапотныя, рухавыя, няўрымслівыя, аптымістычныя, вясёлыя, часам агрэсіўныя, свае эмоцыі і пачуцці строга не кантралююць, таму на іх не заўсёды можна спадзявацца. Знешне яны адметныя актыўнасцю, шырокімі рухамі, шырокімі крокамі, схільнасцю да малой дыстанцыі ў зносінах. Па тэмпераменце яны звычайна халерыкі альбо сангвінікі.

Па якіх жа прыкметах бібліятэкар можа распазнаць *экстраверта*? Перш за ўсё, такія карыстальнікі схільныя да зносін, яны пастаянна накіраваны на кантакт. *Экстраверт* шчыра ўпэўнены, што можа зразумець любога. На яго думку, уласнае «я» і «я» іншага чалавека даволі падобныя. З іншага боку, ён не ўяўляе, што нехта можа не зразумець яго, хутчэй падумае, што су-

размоўнік не хоча яго зразумець. Экстраверт пры кантакце ацэньвае суразмоўніка з пункту гледжання яго камунікабельнасці альбо некамунікбельнасці, робячы з гэтага ўсе высновы аб партнёры і аб тым, як той ставіцца да яго. Усё зразумелае ў чалавеку ён умее ўспрымаць спачувальна, таму адгукаецца на прапановы з цеплынёй, гатоўнасцю дапамагчы. Ён цікаўны і ўважлівы і патрабуе, часам наўмысна, такой жа ўвагі да сябе, таму часта бывае эксцэнтрычным, падхоплівае навінкі моды, імкнецца быць «як усе», «не горш за іншых», што адбіваецца і на яго чытацкіх інтарэсах.

Будуючы адносіны з чытачом экстравертам, бібліятэкару варта ўлічваць, што калі карыстальнік не надта імкнецца да лідарства і дастаткова мабільны чалавек, дык наладзіць з ім кантакт, весці размову, накіраваць яго ў патрэбнае рэчышча дастаткова лёгка, пажадана толькі захоўваць атмасферу добразычлівасці і ўзаемнай сімпатыі. Паколькі чытачу падабаецца выказваць добразычлівасць партнёру, ён жадае сам яе выклікаць, бібліятэкару важна весці размову ў прыемнай для карыстальніка танальнасці. У гэтым выпадку ён сам пачынае будаваць стасункі такім чынам, каб знайсці патрэбны кантакт і ўзаемапаразуменне.

Інтраверты ва ўчынках арыентуюцца на ўласныя пачуцці і ўяўленні. Яны стрыманыя, сарамлівыя. У выбары паміж зносінамі і кнігай аддаюць перавагу кнізе. Такія асобы звычайна аддалены ад усіх, акрамя самых блізкіх, не адчуваюць даверу да раптоўных рухаў і пабуджэнняў, сур'ёзна і адказна ставяцца да прыняцця рашэнняў, кантралююць свае эмоцыі, рэдка праяўляюць агрэсіўнасць і губляюць самакантроль, любяць ва ўсім парадак. Яны песімістычныя, сур'ёзна ставяцца да этычных норм. Іх пачуцці і рашэнні ўстойлівыя. Знешне яны адметныя стрыманасцю манер, нешырокімі рухамі і крокамі, сціснутымі губамі, схільнасцю да вялікай дыстанцыі ў зносінах. Інтравертамі звычайна бываюць флегматыкі і меланхолікі.

У інтраверта можна вызначыць наступныя характэрныя якасці. Ён цалкам пагружаны ў свае думкі, меркаванні, перажыванні, таму яму даволі складана перайсці ад унутранага дыялогу да гутаркі з суразмоўнікам. Інтраверту цяжка адразу, без пэўных намаганняў зразумець іншага чалавека як асобу, што выклікае пэўную падазронасць і тэндэнцыю прадузятая тлумачыць чужыя ўчынкі. Гэта адбываецца таму, што такі чалавек

увесь час застаецца «у сабе» і цалкам абгрунтавана адчувае сваё «я» не такім, як «я» любога іншага чалавека, які падаецца загадкай.

У зносінах з інтравертам бібліятэкару мэтазгодна праяўляць асцярожнасць і настойлівасць ва ўсталяванні кантакту, улічваюць, што ён можа насцярожана і недаверліва ўспрымаць нават цёплыя да яго адносіны з боку бібліятэкара, паколькі сам ён не здольны адразу адчуць давер і прыхільнасць да суразмоўніка, але калі ён пачне давяраць бібліятэкару, дык гэта трывала і надоўга. Варта мець на ўвазе, што ў кола чытацкіх інтарэсаў інтраверта не ўваходзяць канкрэтныя тэмы, звязаныя з чалавекам. У большай ступені яго вабяць тэмы творчага, філасофскага і дзелавога кшталту, з ім патрэбна размаўляць пачціва, але сухавата, пазбягаючы (асабліва на пачатку стасункаў) тэм і пытанняў асобнага характару, а больш абмяркоўваюць прафесійныя, творчыя пытанні.

Неабходна адзначыць, што ў жыцці даволі рэдка сустракаюцца чыстыя тыпы экстравертаў і інтравертаў. Але кожны з нас больш прыхільны да таго ці іншага тыпу. Ступень экстравертыўнасці залежыць ад полу. Жанчыны звычайна больш экстравертныя. На перавагу рысаў таго ці іншага тыпу ўплывае і ўзрост (дзеці часцей экстравертныя, потым становяцца больш інтравертнымі). Нават пара года аказвае свой уплыў: восенню чалавек больш інтравертны, чым вясной.

Транзактны аналіз у бібліятэчных зносінах. Асобасныя адрозненні карыстальніка і бібліятэкара, іх дачыненне да таго ці іншага тыпу ўплываюць і на тое, як яны будуць рэалізоўваць свае сацыяльныя ролі. Гэта можна растлумачыць, карыстаючыся тэорыяй транзактнага аналізу вядомага амерыканскага псіхолага Эрыка Берна. У сваёй кнізе «Гульні, у якія гуляюць людзі» ён выдзяляе тры асноўныя пазіцыі: Дзіцяці, Бацькі і Дарослага. Кожная з гэтых пазіцый у той ці іншай ступені ўласціва кожнаму чалавеку і вызначае яго зносіны з рознымі людзьмі. Пазіцыі могуць неаднаразова змяняць адна адну на працягу дня і нават адной размовы. Іх веданне спрыяе лепшаму разуменню самога сябе, свайго псіхічнага стану і стану партнёра па зносінах.

З пазіцыі Дзіцяці чалавек глядзіць на іншага нібы знізу ўверх, з пашанай і гатоўнасцю падпарадкоўвацца, адчуваючы цікаўнасць, радасць ад таго, што яго любяць, але адначасова і залежнасць ад чужой волі, няўпэўненасць, безабароннасць. Гэ-

та пазіцыя з'яўляецца асноўнай у дзіцячым узросце, але нярэдка назіраецца і ў дарослых, адлюстроўваючы эмацыянальны, ірацыянальны пачатак.

Пазіцыя Бацькі прадугледжвае дэманстрацыю ўпэўненасці, заступніцтва, апякунства, але адначасова і безапеляцыйнасць, загадны тон, адстойванне традыцый і норм паводзін.

Пазіцыя Дарослага прадугледжвае спакойны тон, вытрымку, адказнасць за свае ўчынкі, самастойнасць у ацэнцы рэчаіснасці.

Кожная з пазіцый мае як моцныя, так і слабыя бакі. Да моцных бакоў Бацькі можна аднесці ўпэўненасць у непахіснасці маральных патрабаванняў, аўтарытарнасць, здольнасць да заступніцтва і абароны слабага. Менш прывабнымі падаюцца такія рысы, як безапеляцыйнасць, дагматызм, адчуванне перавагі і права караць і літаваць іншых.

Моцныя бакі пазіцыі асобы Дзіцяці: творчыя парывы, імпульсіўная жыццярадаснасць, фантазія, цікаўнасць. Слабыя бакі: пужлівасць, няўпэўненасць, бездапаможнасць, даверлівасць, нястрыманасць.

У Дарослага моцныя бакі: разлік дзеянняў, кантроль за імі, цвярозасць у меркаваннях, разуменне адноснасці думак і пунктаў гледжання. Слабыя бакі: залішні скептыцызм, беднасць фантазіі, малая эмацыянальнасць.

Сістэма Бацька – Дарослы – Дзіця прысутнічае ў кожным з нас з тым адрозненнем, што кожны з гэтых кампанентаў мацней альбо слабей праяўляецца. Гэта і надае чалавеку непаўторнасць. Тры асобныя пазіцыі – псіхалагічная рэальнасць. У зносінах кожны чалавек выступае ў адной з гэтых роляў. Змена пазіцый адбываецца ненаўмысна, а ў залежнасці ад сітуацыі і пазіцыі, якую займае суразмоўнік. Звычайна такая змена пазіцый не выклікае цяжкасцей, але ў канфліктных сітуацыях для дасягнення ўзаемапаразумення мэтазгодна свядома абраць пэўную пазіцыю, каб падштурхнуць суразмоўніка заняць пазіцыю, неабходную для вырашэння праблемы.

Адзначаныя пазіцыі дазваляюць выявіць агульнае ў шматлікіх сацыяльных ролях, якія чалавек, сам таго не ўсведамляючы, выконвае ў жыцці. З пазіцыі Бацькі выконваюцца, напрыклад, ролі строгага бацькі, старэйшай сястры, начальніка, педагога, урача, апанента на абароне дысертацыі, часам і бібліятэкара. З пазіцый Дзіцяці – ролі маладога спецыяліста, артыста – любімца публікі, студэнта, які дамагаецца павышэння адзнакі трады-

цыйным: «Ну я ж вучыў!», альбо: «А чаму Вы яму паставілі, а мне – не?» і г. д. З пазіцыі Дарослага – роля суседа, выпадковага спадарожніка, знаёмага, калегі. Але часта адну і тую ж ролю можна выконваць з розных пазіцый. Напрыклад, у працэсе зносін бібліятэкара з карыстальнікам кожны з іх, у залежнасці ад асобных якасцей, можа выступаць з розных пазіцый. Аптымальным у дыялагічных зносінах будзе ўзаемадзеянне на роўных, гэта значыць – выкананне абедзвюх роляў з пазіцыі Дарослага. Але актыўнае выступленне аднаго з суразмоўнікаў з пазіцыі Бацькі (як правіла, гэта бібліятэкар) вымушае карыстальніка выконваць ролю Дзіцяці. У тым жа выпадку, калі чытач не згодны займаць навязаную яму пазіцыю і таксама жадае выступаць у якасці Бацькі, можа ўзнікнуць канфліктная сітуацыя, вырашыць якую магчыма толькі пры прывядзенні пазіцый у адпаведнасць з пажаданнямі суразмоўнікаў. Гэта значыць, абодвум патрэбна выконваць свае ролі з пазіцыі Дарослага.

Разуменне гэтага нескладанага механізму, веданне разнастайных пазіцый, уменне іх змяняць у залежнасці ад сітуацыі можа значна палегчыць зносіны бібліятэкара з незнаёмым карыстальнікам, дасць магчымасць абраць патрэбную танальнасць размовы, прыстасаваўшы пад сябе карыстальніка альбо самому прыстасавацца да яго. Найбольш грунтоўна і разнастайна з пазіцый транзактнага аналізу бібліятэчны дыялог разглядаецца ў працах С. А. Езавай «Грані бібліятэчных зносін» і «Культура зносін бібліятэкараў». Яны прадстаўлены ў фондзе чытальнай залы Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтваў, і студэнты могуць да іх звярнуцца.

Літаратура

1. Алтухова, Г. А. Основа культуры речи библиотекаря / Г. А. Алтухова. – М. : Литера, 2008. – 167 с.
2. Бороздина, Г. В. Психология делового общения : учеб. пособие / Г. В. Бороздина. – М. : Инфра-М, 2006. – С. 56–78.
3. Богданова, И. А. Библиотечный диалог: аспекты речевого общения : учеб.-метод. пособие / И. А. Богданова. – М. : Либеря–Бибинформ, 2006. – 118 с.
4. Василенок, И. И. Портрет библиотекаря отдела библиотечного обслуживания в новой информационной среде / И. И. Василенок // Организация обслуживания пользователей: из опыта работы Национальной библиотеки Беларуси : сб. статей / Нац.

б-ка Беларуси ; сост. Е. Е. Долгополова. – Минск : НББ, 2009. – С. 141–146.

5. *Добрович, О. И.* Воспитателю о психологии и психогигиене общения / О. И. Добрович. – М. : Просвещение, 1987. – С. 49–59 ; 66–121.

6. *Дыченко, Л. Ф.* Психология и библиотекарь : учеб.-практ. пособие / Л. Ф. Дыченко. – М. : Либерей–Бибинформ, 2006. – 144 с.

7. *Езова, С. А.* Грани библиотечного общения : учеб.-метод. пособие / С. А. Езова. – М. : Профиздат, 2002. – С. 6–102.

8. *Езова, С. А.* Культура общения библиотекарей : учеб.-метод. пособие / С. А. Езова. – М. : Либерей–Бибинформ, 2004. – С. 58–124.

9. *Клименкова, Н. В.* Роль библиотеки ПТУ в профессиональном и духовном становлении молодого рабочего / Н. В. Клименкова. – М. : Высш. шк., 1990. – С. 46–55.

10. *Мейжис, И. А.* Социально-психологические основы библиотечного обслуживания : учеб. пособие / И. А. Мейжис. – Николаев : Лафит, 1994. – С. 99–112.

11. Психологический контакт библиотекаря с читателем : метод. рекомендации / Рос. гос. б-ка ; сост.: О. В. Решетникова [и др.]. – М., 1995. – 97 с.

12. *Хьюсман, Р. Д.* Фактор справедливости / Р. Хьюсман, Д. Хэтфилд. – М. : Знание, 1992. – С. 52–87.

13. *Шостром, Э.* Анти-Карнеги, или Человек-манипулятор / Э. Шостром. – Минск : Полифакт, 1992. – С. 15–38.

Тэма 14. Умовы і прыёмы паляпшэння зносін бібліятэкара з чытачом у абслугоўванні

Асноўныя пытанні:

Самапрэзентацыя бібліятэкара ў зносінах з карыстальнікам.

Бар'еры ў зносінах бібліятэкара з карыстальнікам і іх пераадоленне.

Прыёмы актыўнага слухання.

Умовы каардынацыі і сінхранізацыі суразмоўніка ў бібліятэчных зносінах.

Самапрэзентацыя бібліятэкара ў зносінах з карыстальнікам. Кожны з удзельнікаў зносін, як бібліятэкар, так і карыстальнік, можа актыўна ўплываць на партнёра, на яго ўспрыманне суразмоўніка. Менавіта гэта здольнасць умешвацца ў працэс фарміравання свайго вобраза ў вачах партнёра называецца самападачай, альбо *самапрэзентацыяй*. Па сутнасці, самападача заключаецца ў кіраванні ўвагай партнёра. Яна адбываецца з дапамогай прыцягнення ўвагі да тых асаблівасцей свайго аблічча, сваіх паводзін альбо ўяўленняў аб сітуацыі, якія ўключаюць адпаведныя механізмы сацыяльнага ўспрымання. Да падобных механізмаў адносіцца самападача:

- перавагі;
- прывабнасці;
- адносін;
- актуальнага стану і прычын паводзін.

Самападача перавагі. Каб быць эфектыўным, дадзены механізм сацыяльнага ўспрымання павінен абапірацца на некаторыя аб'ектыўныя прыкметы, знакі перавагі – адзенне, манеру гаворкі і паводзін. Паколькі самападача – гэта кіраванне ўвагай партнёра, важна, каб пералічаныя фактары былі сапраўды заўважныя, акцэнтаваныя, падкрэсленыя і выдзеленыя. Напрыклад, модная вопратка аднаго чалавека будзе ўздзейнічаць на астатніх як нешта адметнае толькі на фоне нямоднага адзення іншых удзельнікаў зносін. Бібліятэкару аддзела абслугоўвання не варта дэманстраваць сваю перавагу з дапамогай вычварнага і моднага адзення. Да месца дзелавы стыль і нейкая дэталёў, якая падкрэслівае яго дачыненне да персаналу. Менавіта тое,

што бібліятэкар на сваім працоўным месцы – гаспадар становішча, і падкрэслівае яго перавагу над карыстальнікам. Дэманстрацыя перавагі бібліятэкара праз знешні выгляд заключаецца ў прэзентацыі свайго дачынення да прафесіі, бібліятэкі, адрэла, у якім ён працуе.

Дэманстраваць перавагу манерай паводзін бібліятэкару таксама трэба спецыфічна. На карыстальніка можа зрабіць добрае ўражанне тая свабода і лёгкасць, з якой супрацоўнік адрэла абслугоўвання ажыццяўляе пошук інфармацыі, яго ўменне знаходзіць паразуменне з рознымі людзьмі, пазбягаць канфліктаў, задаволіць складаны запыт, нават калі сам карыстальнік не зусім дакладна ўяўляе, што ж яму патрэбна.

Самападача прывабнасці. Прывабнасць таксама з'яўляецца прадметам кіравання. Самападача перавагі не заўсёды можа быць важнай для чалавека, але прывабнымі жадаюць быць усе. Правіла самападачы прывабнасці вельмі простае: не столькі адзенне робіць нас прывабнымі, колькі тыя намаганні, тая праца, якая зроблена намі для прывядзення яго ў адпаведнасць з нашымі знешнімі данымі.

Самападача адносін. Самападача перавагі і самападача прывабнасці па значнасці і частаце ўжывання некалькі прайграюць самападачы адносін. Сапраўды, заўсёды важна ўмець паказаць партнёру свае адносіны да яго – часцей добрыя, але часам і дрэнныя. Спосабы самападачы адносін можна падзяліць на вербальныя і невербальныя.

Калі прааналізаваць вербальныя прыёмы самападачы адносін, дык у іх галоўным падаецца ўменне як мага хутчэй выказаць згоду з суразмоўнікам у значных для яго пытаннях і ні ў якім выпадку не пярэчыць.

Арсенал невербальных сродкаў разнастайны. Можна паказаць свае адносіны да чалавека кіўком галавы і поглядам. Але найбольш важнымі з'яўляюцца позы ў адносінах да суразмоўніка. Калі павярнуцца да партнёра тварам, гэта дэманструе адны адносіны, калі спіной, то іншыя. Вялікая дыстанцыя сімвалізуе нежаданне ўступаць у кантакт, малая – наадварот. Вельмі важна, каб вербальныя і невербальныя сродкі не супярэчылі адзін аднаму. Спалучэнне гэтых сродкаў, іх супадзенне ўзмацняе давер да бібліятэкара з боку карыстальніка.

Самападача актуальнага стану і прычын паводзін. Існуе вялікая колькасць тыповых зваротаў, як «Я не вінаваты, што...»,

«Абставіны так склаліся, што...», «Я быў вымушаны...» і г. д. Усё гэта – спосабы самападачы, у якіх увага партнёра прыцягваецца да той прычыны ўласных дзеянняў, якая падаецца нам найбольш прывабнай і здатнай. Напрыклад, бібліятэкар, які не здолеў выканаць запыт чытача, можа спасылацца на збоі ў камп’ютарнай сістэме, адсутнасць патрэбных выданняў з прычыны іх занятасці іншымі чытачамі. Часам даводзіцца чуць такое тлумачэнне: «Як нам плацяць, так мы і працуем», што недапушчальна.

Самападача ўплывае на зносіны заўсёды, незалежна ад таго, наколькі дакладна людзі яе сабе ўяўляюць і як яны да яе ставяцца. Яна аб’ектыўна прысутнічае ў любых зносінах, жадае таго чалавек альбо не. Значыць, у любой сітуацыі яна можа стаць крыніцай памылак пры ўспрыманні бібліятэкара чытачом, і наадварот.

Бар’еры ў зносінах бібліятэкара з карыстальнікам і іх пераадоленне. Зносіны – гэта камунікацыя: абмен думкамі, меркаваннямі, настроймі, жаданнямі і г. д. Змест канкрэтнай камунікацыі ў бібліятэчных зносінах можа быць разнастайным: абмеркаванне зместу і характару запыту, вартасці дакументаў, паведамленне, агляд, дыскусія, вырашэнне дзелавых пытанняў і г. д. Неабходна памятаць, што камунікацыя ў бібліятэчных зносінах заўсёды значная як для бібліятэкара, так і для карыстальніка. Узаемны абмен паведамленнямі адбываецца з нагоды задавальнення інфармацыйных патрэб карыстальніка, удакладнення запыту, абмеркавання надзённых пытанняў, звязаных з пошукам і перапрацоўкай інфармацыі. Эфектыўнасці камунікацыі перашкаджаюць шматлікія бар’еры. Што ж яны сабой уяўляюць і як іх пераадоляць?

Бар’еры неразумення. У шмат якіх сітуацыях бібліятэкар сутыкаецца з тым, што яго словы, прапановы і пажаданні няправільна ўспрымаюцца карыстальнікам. Часам складваецца ўражанне, што суразмоўнік абараняецца ад бібліятэкара і яго інфармацыі.

Па сутнасці, кожнаму чалавеку ёсць што бараніць ад уздзеяння. Камунікацыя – гэта ўплыў, а значыць, у выпадку поспеху камунікацыі павінны адбыцца нейкія змены ва ўяўленнях чалавека. Але не кожны жадае гэтых змен: яны ж могуць парушыць уяўленні аб свеце і аб сабе, змяніць светапогляд, адносіны з іншымі, душэўны спакой. Натуральна, што кожны чалавек будзе

бараніцца ад такой інфармацыі, фільтраваць яе. Псіхолаг Б. Ф. Поршнеў прыйшоў да высновы, што слова з'яўляецца спосабам унушэння, альбо сугестыі, самым магутным са сродкаў уздзеяння. Супрацьстаянне сугестыі называецца контрсугестыяй, супрацьунушэннем. Менавіта контрсугестыя і з'яўляецца прычынай узнікнення бар'ераў у зносінах. Выдзяляюць тры віды контрсугестыі: пазбяганне, аўтарытэт і неразуменне.

Пазбяганне – самы просты спосаб пазбегнуць сутыкнення з крыніцай уздзеяння. Напрыклад, карыстальнік затрымлівае кнігу і ведае, што бібліятэкар будзе абурацца, сароміць яго, страшыць штрафам. Усё гэта не лепшым чынам адбіваецца на самацэнцы, таму чалавек свядома пазбягае кантактаў з бібліятэкарам.

Аўтарытэт. Уплыў аўтарытэту як віду контрсугестыі заключаецца ў тым, што ўсе людзі падзяляюцца на аўтарытэтных і неаўтарытэтных. Чалавек адчувае давер да першых і адказвае ў даверы іншым. Аўтарытэт бібліятэкара будзе на базе высокага прафесіяналізму, агульнай культуры і камунікатыўнай кампетэнцыі.

Неразуменне. Далёка не заўсёды ёсць магчымасць зразумець, з'яўляецца крыніца інфармацыі небяспечнай ці не, чужая яна ці блізкая, наколькі яна аўтарытэтная, і таму складана бараніцца ад яе ўплыву. Часам небяспечная інфармацыя зыходзіць ад асоб, якім мы давяраем. У такім выпадку абаронай становіцца неразуменне паведамлення. Напрыклад, чытач пажадаў зрабіць ксеракопію выдання, а бібліятэкар адмовіў яму, таму што гэта жаданне супярэчыць закону аб аўтарскім праве. Усе спробы растлумачыць і абгрунтаваць адказ дарэмныя. Карыстальнік узвёў бар'ер неразумення, каб заставацца пры сваіх меркаваннях і сваім разуменні аб тым, што законна, а што – не. Галоўны яго аргумент: «Чаму раней было можна, а зараз – не?»

Бар'ер неразумення ўзнікае таксама, калі інфармацыя падаецца занадта складана, калі пры выкарыстанні некарэктных аргументаў дыскрэдытуецца важная ідэя, калі носьбіт ідэі – чалавек непрыемны, і любая яго думка сустракаецца ў штыкі.

Паколькі сістэма абароны працуе ў аўтаматызаваным рэжыме, нібы «ўбудаваная» ў чалавека, то з'яўляецца яго часткай і звычайна не ўсведамляецца. Патрабуюцца асобыя намаганні, каб пазбегнуць памылак, выкліканых падманнымі сігналамі сістэмы абароны. Практычна ўсім людзям трэба ўмець арганізаваць зносіны такім чынам, каб іх правільна разумелі, каб іх

словы не натыкаліся на сцяну, каб іх слухалі і чулі. А для бібліятэкара ўменне данесці сваю думку, свой пункт гледжання, свае меркаванні да партнёра – неабходная частка прафесіі, умова камунікатыўнай кампетэнтнасці. Бібліятэкару, зацікаўленаму ў эфектыўнасці камунікацыі, важна ведаць спосабы пераадолення псіхалагічных бар’ераў. Тым больш, што менавіта ён, ініцыятар стасункаў, нясе адказнасць за выніковасць зносін з карыстальнікамі і павінен клапаціцца аб павышэнні іх якасці.

Пераадоленне бар’ера пазбягання. Звычайна ў зносінах пазбяганне паўстае ў выглядзе няўважлівасці. Карыстальнік быццам бы слухае бібліятэкара, але прапускае яго словы міма вушэй. Менавіта таму пераадоленне дадзенага бар’ера ўключае кіраванне ўвагай суразмоўніка, аўдыторыі і г. д.

Прыёмы актыўнага слухання. У зносінах вельмі важна, каб увага таго, хто слухае, была прыцягнута да таго, хто гаворыць, да зместу паведамлення, і каб гэта ўвага была пастаянай і не расейвалася ў прасторы.

Першым, найбольш эфектыўным прыёмам прыцягнення ўвагі з’яўляецца *прыём нейтральнай фразы*. Сэнс яго ў тым, што на пачатку гутаркі альбо выступлення вымаўляецца фраза, якая не звязана з асноўнай тэмай, але мае значэнне і сэнс для партнёра альбо аўдыторыі, і таму прыцягвае ўвагу.

Другім прыёмам прыцягнення і канцэнтрацыі ўвагі з’яўляецца *прыём уцягнення*. Сутнасць яго ў тым, што спачатку вымаўляецца нешта, што цяжка ўспрымаецца, напрыклад вельмі ціха, не зусім зразумела, занадта манатонна і неразборліва. Слухачу даводзіцца прыкладаць пэўныя намаганні, каб хоць нешта зразумець, а гэта прадугледжвае канцэнтрацыю ўвагі.

Яшчэ адным прыёмам канцэнтрацыі ўвагі з’яўляецца *прыём устанаўлення кантакта позіркаў* паміж суразмоўнікамі. Калі бібліятэкар мае справу з аўдыторыяй, ён можа спыніць свой позірк на слухачу альбо групе слухачоў і гаварыць быццам бы толькі для іх. У дыялагічных зносінах з карыстальнікамі кантакт позіркаў ужываецца не толькі для прыцягнення ўвагі, але і для яе падтрымкі на працягу ўсёй размовы.

Наступная задача па кіраванні ўвагай – гэта яе падтрымка. Чалавек можа ўважліва слухаць на працягу абмежаванага часу, таму першая група прыёмаў зводзіцца да таго, каб па магчымасці выключыць усе пабочныя ўздзеянні, максімальна ізалявацца ад іх. Дадзеную групу называюць *прыёмам ізаляцыі*.

З пункту гледжання камунікатара, максімум, што можна зрабіць – гэта ізаляваць зносіны ад знешніх фактараў. Для таго, хто слухае, актуальна ўменне ізалявацца ад унутраных фактараў. Часцей за ўсё перашкода заключаецца ў тым, што суразмоўнік, замест таго каб уважліва слухаць і імкнуцца разумець, заняты падрыхтоўкай уласнай рэплікі альбо проста чакае моманту, каб уступіць у дыялог. Менавіта таму прыёмам ізаляцыі для таго, хто слухае, з’яўляюцца навыкі ўважлівага, зацікаўленага слухання, умення не адхіляцца ад тэмы на свае думкі і не губляць інфармацыю.

Яшчэ адна група прыёмаў прыцягнення ўвагі – гэта *прыёмы навязвання рытму*. Увага чалавека пастаянна вагаецца. І калі спецыяльна не прыкладаць намаганняў для таго, каб увесь час яе аднаўляць, яна будзе слабець, знікаць і расцякацца, пераключыцца на нешта іншае. Асабліва спрыяе губленню ўвагі манатонная, невыразная гаворка, якая наводзіць сон на суразмоўніка. Таму пастаянная змена тэмпу гутаркі, мадуляцыі голасу, калі суразмоўнік гаворыць то гучней, то цішэй, прымушае слухача ўвесь час пераключаць увагу, не дазваляе яму расслабіцца і нешта прапусціць.

Наступная група прыёмаў падтрымкі ўвагі называецца *прыёмамі акцэнтавання*. Яны ўжываюцца ў тым выпадку, калі неабходна звярнуць увагу на найбольш значныя моманты ў размове, паведамленні, аглядзе, гутарцы і г. д. Выдзяляюць прамое і ўскоснае акцэнтаванне. Прамое акцэнтаванне дасягаецца за кошт ужывання разнастайных службовых фраз: «Прашу звярнуць увагу», «Важна адзначыць», «Неабходна падкрэсліць» і г. д. Ускоснае акцэнтаванне дасягаецца за кошт таго, што фразы ў гутарцы ці паведамленні, да якіх трэбы прыцягнуць увагу, выдзяляюць з агульнага кантэксту размовы з-за кантрасту. Яны арганізуюцца такім чынам, каб кантраставаць з навакольным фонам і таму аўтаматычна прыцягваць увагу.

Кіраваць увагай у зносінах с карыстальнікам бібліятэкару неабходна не толькі, калі ён выступае ў ролі лектара, камунікатара, але і тады, калі ён слухае. Калі ён хоча пачуць і зразумець сэнс запыту карыстальніка, даведацца аб яго сапраўдных патрэбах, то павінен упраўляць сваёй увагай. Для гэтага існуюць разнастайныя прыёмы актыўнага слухання суразмоўніка.

Вядомы псіхолаг І. Атватэр дае наступныя рэкамендацыі па развіцці навыкаў эфектыўнага слухання.

Неабходна развіваць свае здольнасці, імкнуцца стрымліваць сябе ў жаданні перабіць суразмоўніка. Перш чым адказваць, дайце яму магчымасць выказаць сваю думку, падкрэсліце сваімі дзеяннямі, што вам цікава слухаць суразмоўніка.

Дайце суразмоўніку час выказацца. Многія людзі думаюць услых і паступова ідуць да свайго пункту гледжання. Каб чалавек выказаў сваю думку да канца, трэба даць яму час зрабіць гэта, не спяшаючыся. Не падкрэслівайце сваімі паводзінамі, што вам цяжка слухаць.

Праявіце поўную ўвагу да суразмоўніка. Выпадковага кіўка, вокліча альбо заўвагі часам дастаткова для таго, каб падкрэсліць сваю зацікаўленасць.

Калі суразмоўнік ужо выказаўся, паўтарыце галоўныя пункты яго маналогі сваімі словамі. Гэта пазбавіць вас ад недакладнасцей і непаразуменняў. Пазбягайце паспешлівых высноў. Гэта адзін з галоўных бар'ераў эфектыўных зносін.

Не трэба прыкідвацца, што вам цікава, калі надакучлівая і беззмястоўная гаворка суразмоўніка не нясе новай інфармацыі. Ён усё роўна гэта заўважыць.

Не адцягвайце сваю ўвагу. Увага дрэннага слухача заўсёды нечым адцягваецца. Засяродзьце сваю ўвагу толькі на словах партнёра. Шукайце сапраўдны сэнс у словах суразмоўніка, сачыце за зменамі ў танальнасці і афарбоўцы яго голасу, за мімікай і жэстамі, рухамі.

Сачыце за галоўнай думкай, не адцягвайце ўвагу на нязначныя факты. Не маналізуйце размову. Суразмоўнік, які імкнецца дамінаваць у зносінах альбо лічыць, што ведае абсалютна ўсё аб прадмеце, часцей за ўсё дрэнны слухач.

Прыстасоўвайце тэмп гаворкі пад тэмп мыслення. Дрэнны слухач, маючы справу з рыгідным партнёрам, дазваляе сабе быць рассеяным і нават драмаць. Эфектыўнасць успрымання ў гэтым выпадку рэзка зніжаецца [1].

Умовы каардынацыі і сінхранізацыі суразмоўніка ў бібліятэчных зносінах. Псіхолагі вызначаюць наступныя агульныя ўмовы каардынацыі і сінхранізацыі суразмоўніка ў дыялагічных зносінах:

– працягласць паведамлення не павінна перавышаць магчымасцей успрымання інфармацыі партнёрам па зносінах;

– тэмп гаворкі павінен адпавядаць індывідуальным магчымасцям успрымання;

- эмацыянальны тон паведамлення павінен адпавядаць зместу тэксту і стану партнёра;
  - неабходна па чарзе гаварыць і слухаць, не ператвараць дыялог у маналог;
  - пажадана чаргаваць пагадненне і супярэчанне. Не рэкамендуецца толькі пагаджацца з партнёрам альбо толькі пярэчыць яму;
  - ступень інтымнасці павінна адпавядаць сітуацыі, зместу і характару зносін;
  - патрэбна ўлічваць адносіны суразмоўнікаў да аб'екта абмеркавання. Яны павінны быць максімальна блізкімі альбо не супярэчлівымі.
- Каардынацыя і сінхранізацыя ажыццяўляюцца на ўзроўні падсвядомасці, тонка і ненадакучліва, нязмушана. Яны маюць вялікае значэнне для знаходжання ўзаемаразумення з партнёрам.

Літаратура

1. *Атватер, И. Я вас слушаю: советы руководителю, как правильно слушать собеседника: пер. с англ. / И. Атватер. – М. : Экономика, 1988. – 111 с.*
2. *Бороздина, Г. В. Психология делового общения : учеб. пособие / Г. В. Бороздина. – М. : ИНФРА-М, 2006. – С. 56–96.*
3. *Езова, С. А. Культура общения библиотекарей : учеб.-метод. пособие / С. А. Езова. – М. : Либерей–Бибинформ, 2004. – С. 58–93.*
4. *Мейжис, И. А. Рефлексивное слушание / И. А. Мейжис // Науч. и техн. б-ки. – 1994. – № 2. – С. 38–49.*
5. *Мейжис, И. А. Социально-психологические основы библиотечного обслуживания: учеб. пособие / И. А. Мейжис. – Николаев : Лафит, 1994. – С. 93–193.*
6. *Мицич, П. Как проводить деловые беседы : сокр. пер. с сербскохорват. / П. Мицич. – 2-е изд. – М. : Экономика, 1987. – С. 107–135.*
7. *Психологический контакт библиотекаря с читателем : метод. рекомендации / Рос. гос. б-ка ; сост. : О. В. Решетникова [и др.]. – М., 1995. – 97 с.*

РАЗДЗЕЛ IV. ВЫКАРЫСТАННЕ БІБЛІЯПСІХАЛАГІЧНЫХ ТЭХНАЛОГІЙ У БІБЛІЯТЭЧНЫМ АБСЛУГОЎВАННІ

Тэма 15. Кампенсаторная функцыя чытання і бібліятэрапія

Асноўныя пытанні:

Выкарыстанне кнігі і чытання ў працэсе лячэння, карэкцыі і асобаснага развіцця.

Сацыяльна-педагагічная дзейнасць публічнай бібліятэкі.

Вопыт бібліятэрапеўтычнай дзейнасці беларускіх бібліятэк.

Выкарыстанне кнігі і чытання ў працэсе лячэння, карэкцыі і асобаснага развіцця. Развіццё публічных бібліятэк адбываецца пад уплывам двух фактараў: існуючай сацыяльнай палітыкі і патэнцыялу інфармацыйных тэхналогій, што пабуджае да ўкаранення новых форм і відаў абслугоўвання сацыяльна неабароненых карыстальнікаў. Найбольш распаўсюджаным сродкам вырашэння асабістых праблем з дапамогай кнігі, чытання, інфармацыі з'яўляецца бібліятэрапія. Як галіна ведаў і сфера практычнай дзейнасці, яна інтэгруе падыходы і метады медыцыны, сацыяльнай педагогікі, псіхалогіі і бібліятэказнаўства. Зараз, калі кожнаму чалавеку так альбо інакш даводзіцца сутыкацца з негатыўнымі псіхалагічнымі ўздзеяннямі, небяспекай страціць здароўе, апынуцца ў цяжкіх жыццёвых абставінах, заканамерна ўзрастае інтарэс да выкарыстання кнігі, чытання, інфармацыі ў працэсе лячэння, рэабілітацыі, псіхалагічнай карэкцыі і асобаснага развіцця [4].

Бібліятэрапія накіравана на вырашэнне праблем фарміравання ў чалавека здольнасцей і звычак супрацьстаяць неардынарным сітуацыям (хваробам, стрэсам, дэпрэсіям і г. д.), умацоўваць сілу волі, павышаць інтэлектуальны і адукацыйны ўзровень на падставе сінтэзу сітуацый чытання. Бібліятэрапіяй называюць і спецыфічны метады кіравання чытаннем для бібліятэкара, і псіхатэрапеўтычную методыку для ўрача.

Сучаснае грамадства зацікаўлена ў мэтанакіраванай дапамозе асобам, якім цяжка самастойна забяспечыць сваё паўнавар-

таснае існаванне. Аказаннем дапамогі, абаронай і падтрымкай такіх людзей займаецца сацыяльная педагогіка. Гэта афіцыйна прызнаная галіна прафесійнай дзейнасці, якая забяспечана адпаведна падрыхтаванымі спецыялістамі ў межах дзяржаўных альбо грамадскіх структур. Таксама дзейнічаюць арганізацыі, установы, асобныя грамадзяне, якія аказваюць дапамогу тым, хто ў ёй зацікаўлены.

Бібліятэка адкрыта для ўсіх, хто мае патрэбу ў інфармацыі, неабходнай для пераадолення цяжкасцей жыцця. Ажыццяўляючы прынцып свабоднага і роўнага доступу да інфармацыйных рэсурсаў, бібліятэкары з пільнай увагай ставяцца да патрэб людзей з абмежаванымі магчымасцямі, што спрыяе актывізацыі іх удзелу ў сацыяльных і культурных працэсах.

Інфарматызацыя грамадства дазваляе бібліятэкарам паставіць на службу сацыяльнай рабоце сучасныя інфармацыйныя тэхналогіі. Але значныя групы людзей не могуць імі карыстацца. Галоўнымі бар'ерамі лічацца адсутнасць доступу ў Інтэрнэт і немагчымасць авалодаць камп'ютарам. Разам з тым, менавіта інфармацыйныя тэхналогіі здольны палепшыць якасць жыцця сацыяльна неабароненых катэгорый грамадзян. Публічныя бібліятэкі, як адзначаецца ў праекце PULMAN, надзвычай удала прыстасаваны да вырашэння праблемы лічбавай дыскрымінацыі шляхам развіцця новых паслуг. Яны дапамогуць ліквідаваць прабелы ў адукацыі тым карыстальнікам, хто не мае магчымасці набыць камп'ютар і аплаціць выхад у Інтэрнэт [1, 8].

Цяжка пераацаніць ролю інфармацыі ў працэсе сацыялізацыі і сацыяльнай адаптацыі. Вядома, што беспрацоўныя маюць патрэбу ў інфармацыі аб вакансіях, моладзь шукае цікавыя месцы зносін, дзецям неабходны праграмы для дадатковай адукацыі, развіцця навыкаў, атрыманых у школе, састарэлыя людзі зацікаўлены ў месцы, дзе можна даведацца аб апошніх падзеях, інвалідам неабходна ўстанова, дзе да іх ставяцца з павагай, улічваючы іх псіхафізіялагічныя асаблівасці. Публічныя бібліятэкі адпавядаюць усім пералічаным крытэрыям, таму яны могуць і павінны стаць асновай інфармацыйнага супольніцтва, што забяспечвае бесперашкодны доступ да ведаў сацыяльна неабароненым асобам.

Сацыяльна-педагагічная дзейнасць публічнай бібліятэкі. Традыцыі гуманных, неабыякавых адносін да карыстальнікаў, шматбаковай дапамогі ім у пераадоленні праблем, у першую

чаргу, за кошт доступу да неабходнай інфармацыі, існуюць і развіваюцца ўвесь час, пакуль існуе бібліятэка як сацыяльны інстытут. Рэабілітацыя асоб з абмежаванымі магчымасцямі, у прыватнасці сацыякультурная рэабілітацыя, інтэграцыя ў грамадства выступае ў якасці асобнага напрамку сацыяльнай работы, які зараз інтэнсіўна развіваецца ва ўсім свеце. Узнікае неабходнасць даследавання ўплыву бібліятэкі і бібліятэкара на карыстальніка з абмежаванымі магчымасцямі праз спецыяльна створанае сацыяльна-культурнае асяроддзе, якое спрыяе больш дасканалай адаптацыі да зменлівага навакольнага жыцця. Актуальным уяўляецца пошук і распрацоўка псіхалага-педагагічных метадаў эфектыўнага ўзаемадзеяння з карыстальнікам праз кнігу, чытанне, інфармаванне.

Бібліятэка займае ключавое месца ў сістэме падтрымкі працэсу адукацыі ў самым шырокім сэнсе: як фармальнай – у навучальнай установе, так і нефармальнай – шляхам самаадукацыі. Бесперапынная адукацыя прадугледжвае фарміраванне і развіццё ў карыстальнікаў здольнасці шукаць інфармацыю і набываць веды актыўна і самастойна. Асобам з абмежаванымі магчымасцямі адукацыя надае новыя якасці, дазваляе пераадолець сваю абмежаванасць, знайсці дастойнае месца ў соцыуме. Сучасныя інфармацыйныя тэхналогіі дапамагаюць невідучым карыстацца агульнадаступнымі інфармацыйнымі рэсурсамі, асобам з абмежаваннямі па руху – атрымліваць веды, не зыходзячы з месца і г. д. Але авалодаць інфармацыйнай культурай, неабходнай для свабоднай арыентацыі ў інфармацыйнай прасторы, інваліды могуць толькі ў бібліятэцы.

Такім чынам, станоўчае ўздзеянне інфармацыі на працэс сацыялізацыі найменш абароненых колаў карыстальнікаў адбываецца ў двух звязаных паміж сабой напрамках. З аднаго боку, гэта дапамога ў пераадоленні жыццёвых перашкод, псіхалагічнай замкнёнасці індывіда. З іншага, садзейнічанне ў набыванні навыкаў самастойнага пошуку, выбару і засваення ведаў, якія патрэбны для вырашэння незлічоных праблем жыцця.

Але як самастойны напрамак сацыяльна-педагагічная дзейнасць бібліятэкі знаходзіцца ў стадыі станаўлення і патрабуе тэарэтыка-метадычнага абгрунтавання. Расійскія бібліятэказнаўцы адзначаюць, што ўвага грамадства да сацыяльна неабароненых груп насельніцтва стымулявала даследаванні ў галіне бібліятэчнага абслугоўвання асоб з абмежаванымі магчымасця-

мі, у сувязі з чым можна гаварыць аб сацыяльнай канцэпцыі бібліятэчнага абслугоўвання [2, 3, 5, 6].

Да сацыяльна-педагагічнай дзейнасці бібліятэк прыцягнута ўвага і ўкраінскіх бібліятэказнаўцаў. У прыватнасці, А. С. Чачко адзначае, што варта пашырыць паняцце «сацыяльна неабароненыя групы», улічваючы, рэальнае становішча не толькі хворых, інвалідаў, але і беспрацоўных, бедных, адлучаных ад культуры платнымі паслугамі. На ўсіх узроўнях варта абгрунтаваць, што адпаведная сацыяльная і сацыяльна-педагагічная работа бібліятэкі неабходна і кожнаму чалавеку, і грамадству, і дзяржаве [11].

Вывучэнне сацыяльна-педагагічнага патэнцыялу бібліятэрапіі, сацыяльна-педагагічнага кірунку дзейнасці бібліятэк стала адным з прыярытэтных напрамкаў навуковых даследаванняў кафедры менеджменту інфармацыйна-дакументнай сферы Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтваў. У артыкулах У. А. Акуліча, Л. А. Дзямешкі, С. А. Паўлавай разглядаюцца асаблівасці ўжывання бібліятэрапіі ў Беларусі. Н. Я. Пятушкай [7] абаронена кандыдацкая дысертацыя, прысвечаная тэарэтыка-метадычным аспектам бібліятэчнага абслугоўвання інвалідаў па зроку. Выконваюцца і абараняюцца дыпломныя і магістарскія работы па пытаннях бібліятэрапіі.

Вопыт бібліятэрапеўтычнай дзейнасці беларускіх бібліятэк. Бібліятэрапеўтычная практыка таксама набывае ўсё большае распаўсюджанне ў нашых бібліятэках. Асабліва актыўна яна выкарыстоўваецца ў адносінах да дзяцей з дэвіянтнымі паводзінамі і асаблівасцямі развіцця.

Прыкладам можа служыць бібліятэрапеўтычная работа дзіцячай бібліятэкі № 2 г. Магілёва, дзе працуе клас-майстэрня «Чароўны ліхтарык». Праграма прадугледжвала стварэнне цэласнай сістэмы выхавання дзяцей малодшага школьнага ўзросту, якія патрабуюць асобага педагагічнага падыходу. Прадугледжана развіццё новых кірункаў у дзейнасці бібліятэкі, супрацоўніцтва з устаноўмі, якія займаюцца праблемамі выхавання дзяцей дэвіянтных паводзін. Мэта праграмы – праз кнігу адвесці ўвагу маленькіх карыстальнікаў ад шкодных звычак, далучыць іх да сістэматычнага чытання, прывіць пачуццё самапавагі, фарміраваць эмацыянальныя і псіхічныя асновы асобы, спрыяць сацыялізацыі і адаптацыі.

На працягу двух гадоў сістэматычных заняткаў з псіхолагамі і бібліятэкарамі, дзякуючы псіхалагічнай карэкцыі праз чытанне і зносіны, дзеці з небяспечных і апекунскіх сем'яў значна змянілі адносіны да сябе, сяброў, блізкіх. Развіццё іх інтэлектуальных і творчых здольнасцей дазволіла павысіць паспяховасць, адмовіцца ад дэвіянтных паводзін [9].

Аналагічная работа праводзілася і ў бібліятэцы школы № 18 г. Бабруйска бібліятэкарам сумесна з псіхолагамі і настаўнікамі. Тут таксама былі адабраны дзеці з адхіленнямі ў паводзінах. Бібліятэрапеўтычнае ўздзеянне было накіравана на ліквідацыю адмоўных змен у псіхіцы і фарміраванне нармальных псіхічных працэсаў, станаў, уласцівасцей асобы ў мэтах ураўнаважвання анамальных з'яў.

Не менш важнай, чым бібліятэрапія ў адносінах да асоб з абмежаванымі псіхафізіялагічнымі і сацыяльнымі магчымасцямі з'яўляецца работа з іх асяроддзем: роднымі, блізкімі, сябрамі, суседзямі. Фарміраванне ў грамадстве здаровых, гуманых адносін да людзей с асаблівасцямі ў фізічным стане і паводзінах, да тых, хто апынуўся ў цяжкіх жыццёвых абставінах, не менш значная справа, чым дапамога самім людзям з асаблівасцямі. Бібліятэка з'яўляецца той установай, дзе сустракаюцца карыстальнікі самых розных сацыяльных колаў у працэсе індывідуальнага абслугоўвання і падчас масавых мерапрыемстваў. Зносіны з сацыяльна неабароненымі асобамі і людзьмі з абмежаванымі псіхафізіялагічнымі магчымасцямі, арганізаваныя бібліятэкай, усведамленне праз чытанне адпаведных твораў і атрыманне інфармацыі аб прычынах і наступствах асабістых і сацыяльных катастроф, падзей і з'яў, якія прыводзяць да інваліднасці і страты сацыяльных сувязей, спрыяюць гарманізацыі адносін да асоб з абмежаванымі магчымасцямі, што значна палягчае іх існаванне. Прапаганда праз творы друку ідэй міласэрнасці, узаемадапамогі, падтрымкі слабых і неабароненых – гэта таксама бібліятэрапія.

Разглядаючы тэндэнцыі, характэрныя для бібліятэчнага абслугоўвання ў сучасны момант, можна сцвярджаць што бібліятэрапія як сродак сацыяльна-педагагічнага ўплыву ператварылася ў неад'емную частку штодзённай практыкі і з катэгорыі пажаданага перайшла ў катэгорыю неабходнага і абавязковага, тым больш што ў кантынгенце карыстальнікаў будзе ўзрастаць працэнт моладзі, сацыяльна неабароненых асоб, а таксама

інвалідаў па розных захворваннях. Усё гэта непазбежна павялічыць патрабаванні да метадычнай абгрунтаванасці ўзаемадзеяння з карыстальнікамі, камунікатыўнай і псіхалагічнай культуры бібліятэкараў.

Патрабуюцца новыя падыходы да сістэмы падрыхтоўкі бібліятэчных кадраў, увядзенне новых, падвоеных спецыялізацый «бібліятэкар-псіхолаг», «бібліятэкар-сацыёлаг», «бібліятэкар-сацыяльны работнік», «бібліятэкар-бібліятэрапеўт». Але можна пазбегнуць штучнага пашырэння пераліку спецыяльнасцей, якія так альбо інакш звязаны з сацыяльнай работай, за кошт увядзення комплекснай падвоенай спецыяльнасці «бібліятэкар-сацыяльны работнік», таму што сацыяльная работа ўключае і сацыяльную педагогіку, і бібліятэрапію, і псіхалогію як сродак дасягнення пэўнай сацыяльна значнай мэты.

Літаратура

1. *Бэйкуэлл, К.* Управление библиотечными и информационными службами, ориентированными на пользователя / Б. Бэйкуэлл ; пер. с англ. И. Ю. Багровой ; Рос. гос. б-ка. – М., 1997. – 118 с.

2. *Дрешер, Ю. Н.* Современная концепция подготовки специалиста-библиотерапевта : науч.-метод. пособие / Ю. Н. Дрешер. – М. : Либерея, 2003. – 247 с.

3. *Кабачек, О. Л.* Сказка в век компьютера : метод. пособие в помощь библиотекарям и педагогам, работающим с детьми младшего и среднего школьного возраста / О. Я. Кабачек. – М. : Либерея, 2001. – 205 с.

4. *Клименкова, Н. В.* Библиотерапия как направление библиотечной педагогики / Н. В. Клименкова // Бібліятэкі і музеі ў сістэме інавацыйнай дзейнасці : матэрыялы навук.-практ. канф. (Мінск, 21–22 кастр. 2009 г.) – Мінск, 2010. – С. 32–37.

5. *Марусич, Ж. В.* Библиотечное обслуживание инвалидов по зрению средствами новых информационных технологий / Ж. В. Марусич. – 2-е изд. – М. : Либерея, 2004. – 96 с.

6. *Маух, Б.* Библиотечная политика: больше социальной работы и меньше маркетинга в публичной библиотеке / Б. Маух // Мир библиотек сегодня. – 1998. – № 3. – С. 63–68.

7. *Петушко, Н. Е.* Библиотерапия: компенсаторное чтение художественной литературы / Н. Е. Петушко // Сац.-пед. работа. – 2003. – № 5. – С. 29–41.

8. Публичные библиотеки в век цифровой информации : рекомендации проекта PULMAN Европейской Комиссии / под ред. Л. Л. Казаченковой. – М. : Гранд, 2004. – 410 с.

9. *Столярова, И. А.* Роль детской библиотеки в коррекции девиантного поведения младших школьников / И. А. Столярова // *Бібліятэкі і музеі ў сістэме інавацыйнай дзейнасці : матэрыялы навук.-практ. канф. (Мінск, 21–22 кастр. 2009 г.).* – Мінск, 2010. – С. 61–67.

10. *Тихомирова, И. И.* Условия и предпосылки терапевтического эффекта чтения / И. И. Тихомирова // *Библиопсихология и библиотерапия.* – М. : Шк. б-ка, 2005. – С. 219–226.

11. *Чачко, А. С.* Развивающаяся библиотека в информационном обществе : науч.-метод. пособие / А. С. Чачко. – М. : Либеря, 2004. – 88 с.

РЕПОЗИТОРИЙ БГЛУ

Тэма 16. Арганізацыя чытацкіх зносін у публічнай бібліятэцы

Асноўныя пытанні:

Паняцце «чытацкія зносіны».

Бібліятэка – цэнтр чытацкіх зносін.

Формы і метады арганізацыі чытацкіх зносін у бібліятэцы.

Алгарытм дзеянняў бібліятэкара пры арганізацыі чытацкіх зносін.

Паняцце «чытацкія зносіны». Сёння яшчэ не да канца выяўлена спецыфіка бібліятэчных зносін, не сфармулявана вызначэнне, якое б дакладна і поўна адлюстравала іх прыроду і асаблівасці. Бібліятэчныя зносіны, бібліяграфічныя зносіны, бібліятэчны дыялог, бібліятэчны ўплыў, чытацкія зносіны, міжасабовыя чытацкія зносіны, міжчытацкія зносіны – вось далёка не поўны пералік тэрмінаў, якія ўжываюцца ў сучасны момант, часам без абгрунтаванняў. Пры ўсёй іх шматбаковасці і разнастайнасці існуюць два ключавыя паняцці, якія прысутнічаюць у кожным з пералічаных азначэнняў: зносіны і чытанне. Яны суадносяцца як форма і змест, як спосаб і прадмет узаемадзеяння, на якое накіравана актыўнасць і карыстальніка, і бібліятэкара.

Па сутнасці, у бібліятэцы адбываюцца зносіны, абумоўленыя чытаннем, выбарам і пошукам неабходных для гэтага дакументаў, успрыманнем і разуменнем прачытанага, яго асэнсаваннем і абмеркаваннем, іншымі словамі, чытацкія зносіны. Пад імі мы разумеем міжасабовыя зносіны, прадметам якіх выступае чытанне. Гэта і наладжванне кантактаў паміж людзьмі, якія прагнуць чытання, і іх узаемадзеянне, узаемны ўплыў у галіне чытання, і абмен інфармацыяй аб прачытаным, і ўспрыманне чытацкага вопыту, чытацкіх устаноў і ўяўленняў.

Чытацкія зносіны не варта атаясамліваць з бібліятэчнымі зносінамі, хаця паміж імі ёсць шмат агульнага. Чытацкія зносіны могуць адбывацца не толькі ў бібліятэцы, але і на рабоце, у вучэбнай аўдыторыі, сям’і, сяброўскай суполцы – усюды, дзе ўзнікае змястоўная размова аб кнізе, чытанні, інфармацыі, ведах. Нават у самой бібліятэцы не адно чытанне можа стаць прадметам зносін. Ім могуць быць рэчы, з чытаннем і інфарма-

ваннем ніякім чынам не звязаныя. Выходзячы за рамкі бібліятэчных зносін, чытацкія зносіны, тым не менш, з'яўляюцца адным з істотных іх бакоў, сэнсавым стрыжнем інфармацыйнага і прадметнага ўзаемадзеяння ў бібліятэцы. Прычым гэта могуць быць як зносіны паміж бібліятэкарам і карыстальнікам, так і зносіны паміж карыстальнікамі пад большым ці меншым уплывам бібліятэкара і бібліятэкі.

Характэрнымі рысамі чытацкіх зносін, што вызначаюць іх спецыфіку, з'яўляюцца спантаннасць, імправізацыйны, нефармальны характар, шматбаковасць сітуацый і тэм, добраахвотнасць узнікнення і развіцця кантактаў. Нават у стэрэатыпныя сітуацыі партнёры па зносінах уносяць індывідуальна-асаблівыя элементы, што адлюстроўваюць унікальнасць чалавечай прыроды і адносін.

Кожная з тыповых сітуацый зносін, абумоўленых чытаннем, можа быць прадметам самастойнага даследавання. Усе разам узятыя, яны ствараюць тое непаўторнае духоўнае асяроддзе, у якім фарміруецца чытач, якое стымулюе альбо замаруджвае яго чытацкае развіццё, часам вызначае матывы, мэты чытання, перавагі, густы, уплывае на ацэнку ўжо прачытанага твора і падштурхоўвае да выбару новай кнігі. Праблема стварэння ў бібліятэцы спрыяльнага для духоўнага і чытацкага развіцця асяроддзя, якое б стымулявала чытанне і чытацкія зносіны, выклікае неабходнасць больш падрабязнага разгляду ўсіх ключавых аспектаў зносін з улікам спецыфікі бібліятэчнага абслугоўвання.

Бібліятэка – цэнтр чытацкіх зносін. Чытацкія зносіны – амаль што нявывучаная галіна. Ніхто не спрачаецца з тым, што на чытанне і ўспрыманне прачытанага аказвае ўплыў асяроддзе карыстальніка. У першую чаргу, гэта сфера міжасабовых зносін у межах рэфэрэнтнай групы. Людзі, якія авалодалі дасягненнямі высокай мастацкай культуры, любяць кнігу і чытанне, захапляюцца паэзіяй, тэатрам, іншымі відамі мастацтва, тыя, каго звычайна бібліятэкары называюць падрыхтаванымі чытачамі, у юнацкія і маладыя гады ўваходзілі ў нефармальныя чытацкія аб'яднанні, якія стыхійна сфарміраваліся на падставе агульных інтарэсаў. Часам яны існавалі і пры бібліятэцы альбо былі разнавіднасцю літаратурнага гуртка, творчага аб'яднання, але часцей за ўсё ўяўлялі сабой невялікую групу аднадумцаў, якіх збліжала агульнасць інтарэсаў, светапогляду, інтэлекту-

альных пошукаў і імкненняў. Чытанню і абмеркаванню прачытанага ў такіх групах адводзілася вялікая роля. Цяжка пераацаніць уплыў такіх груп з ярка выяўленай чытацкай накіраванасцю на станаўленне асобы карыстальніка, фарміраванне літаратурнага густу, чытацкай і інфармацыйнай культуры.

Спробы ўтварыць штучна такія чытацкія аб'яднанні пры бібліятэцы ў выглядзе клубаў па інтарэсах, разнастайных чытацкіх суполак не заўсёды бываюць паспяховымі, таму што атмосфера нязмушаных чытацкіх зносін, актыўнага абмеркавання праблем часам бывае несумяшчальнай з масавай, заарганізаванай аўдыторыяй, да стварэння якой па інерцыі яшчэ імкнуцца арганізатары-бібліятэкары.

Нават такая камерная форма, як літаратурна-музычная гасцёўня з усімі яе прывабнымі атрыбутамі дамашняй утульнасці, часам нагадвае тэлевізійныя ток-шоу, дзе большасць прысутных добрасумленна ствараюць вобраз публікі. Каб заахваціць да чытацкіх зносін такую аўдыторыю, патрэбны мэтанакіраваныя намаганні і вядучага, і пэўнай часткі прысутных, што не заўсёды атрымліваецца. Разам з тым, бібліятэкарам часам усё ж удаецца дабіцца і актыўнасці аўдыторыі, і нязмушанай атмосферы, і зацікаўленага абмеркавання праблем.

Як жа гэта адбываецца? А калі адбываецца, то чаму? Паспрабуем разабрацца на канкрэтных прыкладах. Вось маладзёжны дыспут, які праводзіўся ў бібліятэцы імя Я. Купалы г. Мінска, аб'яднанае пасяджэнне двух маладзёжных дыскусійных клубаў: вучняў старэйшых класаў з аднаго боку, і аб'яднання працуючай моладзі з іншага. Спрэчка ідзе аб жыццёвых каштоўнасцях і жыццёвай пазіцыі асобы. Дакладней аб тым, у што абыходзіцца актыўная жыццёвая пазіцыя чалавеку, які адстойвае свае перакананні, правы і інтарэсы? Не менш, калі не больш цікавяць суразмоўцаў і пытанні аб тым, што трэба зрабіць, каб не цярапець паражэнне, а атрымаць перамогу ў барацьбе за свае перакананні і правы? Нягледзячы на абмежаваны жыццёвы вопыт аўдыторыі, прыкладаў, часцей адмоўных, чым станоўчых, больш чым дастаткова. Удзельнікі дыскусіі выступаюць гарача, зацікаўлена. Ставяць пытанні і імкнуцца знайсці на іх адказы. Пытанні пакуль больш, чым станоўчых адказаў. Часам складаецца ўражанне, што дыспут рызыкуе выліцца ў адзін агульны тэзіс: «Як усё дрэнна! Дабро бездапаможнае, зло перамагае. І няма аніякага выйсця!» Але гэта ўражанне памылковае.

Пасля першых эмацыянальных усплескаў, выступленняў, поўных крытычнага пафасу, пачынаецца памяркоўны і шматбаковы разбор канкрэтных сітуацый, падзей і здарэнняў. У выніку высвятляецца, што негатыўныя з'явы атрымліваюць перамогу, таму што іх праціўнікі часам дзейнічаюць непаслядоўна, неабгрунтавана і неарганізавана і не даводзяць пачатую справу да канца. Карацей кажучы, пашумелі і разышліся. Вывад напрошваецца сам сабой: актыўная жыццёвая пазіцыя патрабуе не толькі асабістай мужнасці і стойкасці, паслядоўнасці ў дасягненні мэты, але і ведання сітуацыі, умення ўлічваць усе абставіны і фактары, якія на яе ўздзейнічаюць, прававой і камунікатыўнай культуры, здольнасці знаходзіць сваё месца ў складаным і супярэчлівым свеце.

Усё гэта само сабой не здзяйсняецца, а фарміруецца ў барацьбе з цяжкасцямі, дзе нават паражэнне можа стаць падмуркам для будучых перамог. Трэба толькі прааналізаваць ход падзей, знайсці свае памылкі, зрабіць з іх адпаведныя высновы, каб больш не натыкацца на тыя ж самыя граблі. Вывад, як бачыце, аптымістычны, настрой аўдыторыі бадзёры, баявы. Дыспут адбыўся, выканаў свае задачы, пакінуў аб сабе добрае ўражанне і ў аўдыторыі, і ў гасцей, і ў арганізатараў. Чаму ж так адбылося? За кошт арыгінальнасці тэмы? Дзякуючы спецыяльнай падрыхтоўцы ўдзельнікаў? Альбо ўсё залежыла ад удача сфармуляваных пытанняў? Ці вядучыя паспрыялі дасягненню пастаўленай мэты?

Аналізуючы ход падрыхтоўкі і правядзення дыскусіі, можна канстатаваць, што і тэма звычайная, і пытанні, і аўдыторыю ніхто папярэдне не рыхтаваў. Некалькі дзён перад гэтым у маладзёжным інтэрнаце дыспут на тую ж тэму, з гэтымі ж пытаннямі з трэскам праваліўся. Нават вядучы, падрыхтаваны і вопытны спецыяліст, нічога не здолеў зрабіць. У чым тады сакрэт поспеху нашага дыспуту?

Аўдыторыю ў дадзеным выпадку ніхто асабліва не рыхтаваў. Загадзя абмеркавалі і вызначылі тэму, паведамлілі аб гэтым патэнцыяльным удзельнікам, давялі да іх пытанні для абмеркавання, вывесілі аб'яву і г. д. Але на гэтым падабенства двух дыспутаў скончылася. У першым выпадку на дыспут прыйшлі не выпадковыя людзі, а прадстаўнікі дзвюх маладзёжных суполак: дыскусійнага клуба пры бібліятэцы і маладзёжнага клуба, арганізаванага пры адной з тэхнічных устаноў вышэйшай аду-

кацыі. Кожнае з гэтых аб'яднанняў існавала ўжо працяглы перыяд часу. Дзяўчаты і хлопцы прывыклі абмяркоўваць розныя пытанні, навучыліся спрачацца, выступаць не па паперцы, шчыра і аргументавана выказаць свае думкі. І ў гэтым вялікая заслуга кіраўнікоў, якія выступалі ў якасці вядучых. Менавіта яны накіроўвалі думку і энергію ўдзельнікаў у патрэбнае рэчышча, не дазвалялі ім засяроджвацца на рытарычных пытаннях, скаціцца да пустога словаблудства. Але самі вядучыя гаварылі мала, пабуджаючы максімальна поўна выказацца саміх удзельнікаў.

За ілюзорнай лёгкасцю і нязмушанасцю іх паводзін падчас правядзення мерапрыемства стаялі мэтанакіраваныя намаганні па стварэнні дадзеных суполак, ператварэнні асобных, разнапланавых і часам «цяжкіх» падлеткаў і юнакоў у калектывы аднадумцаў, кантактную групу са сваімі каштоўнасцямі, традыцыямі, структурай узаемаадносін, культурай паводзін і г. д. Тут ужо не бібліятэка імкнулася заахоціць чытачоў да зносін, а самі яны с цягам часу пачалі патрабаваць: «Давайце сустракацца часцей! Аднаго разу на месяц нам недастаткова!»

Формы і метады арганізацыі чытацкіх зносін у бібліятэцы. Паспрабуем выявіць пэўныя заканамернасці і асноўныя этапы стварэння і існавання такіх кантактных груп карыстальнікаў пры бібліятэцы. Звычайна іх няшмат: да 15 чалавек. Такую аптымальную велічыню першаснага калектыву прапанаваў яшчэ А. С. Макаранка. Ён адзначаў: «Первичный коллектив, т. е. коллектив, который уже не должен делиться дальше на более мелкие коллективы, образования, не может быть меньше 7 и больше 15 человек. Я не знаю, почему это так, я этого не учитывал. Я только знаю, что если первичный коллектив меньше 7 человек, он начинает обращаться в дружеский коллектив, в замкнутую группу друзей и приятелей. Первичный коллектив больше 15 человек всегда стремится к разделению на два коллектива, всегда есть линия разделения» [5, с 253].

Словы А. С. Макаранкі не догма, бо ён меў на ўвазе калектывы даволі спецыфічны, як мы ведаем. Але даследаванні сучасных псіхолагаў пацвердзілі, што яго рэкамендацыі маюць універсальны характар і дасюль не страцілі актуальнасці.

Такім чынам, прыкладная колькасць вызначана. Яна можа быць большай ці меншай, бо чытацкае аб'яднанне – гэта не клас і не акадэмічная група, а гібкая і нават аморфная суполка. Умоўна яе можна падзяліць на ядро і перыферыю. Ядро скла-

даюць найбольш зацікаўленыя і апантаныя карыстальнікі, на якіх заўсёды можна спадзявацца пры фарміраванні аўдыторыі масавага мерапрыемства. Яно па колькасным складзе можа быць і большым за рэкамендаваныя 15 чалавек, таму што не заўсёды кожны з чытачоў можа ў вызначаны час наведаць бібліятэку, таму трэба мець пэўны запас трываласці. Але імкненне да масавасці тут не да месца. Масавасць створыць перыферыя – тыя карыстальнікі, якія прыдуць на пасяджэнні пад уплывам сяброў, знаёмых, празнаўшы аб мерапрыемстве з аб’явы і г. д. Частка з іх больш ніколі не прыйдзе, іншыя, зацікавіўшыся, могуць наведаць шэраг мерапрыемстваў, а некаторыя – з цягам часу ўвайсці ў ядро суполкі і стаць яе актыўнымі членамі. У сваю чаргу і тым, хто стварае аснову ядра групы, ніхто не перашкаджае перайсці ў перыферыю ці наогул пакінуць яе.

Неабходна вызначыць мэту аб’яднання. Як правіла, гэта самаадукацыя, самавыхаванне, фарміраванне і павышэнне інфармацыйнай культуры, мэтанакіраванае набыццё інфармацыі па шэрагу пытанняў, навучанне, павышэнне творчага патэнцыялу, абмен вопытам, рэкрэацыя і г. д. Зносіны толькі сродак для дасягнення мэты. Калі яны становяцца самамэтай – група можа і распасціся.

У чытацкіх міжасабовых зносінах заўсёды маецца канкрэтны змест: выбар матэрыялаў для чытання і абмеркаванне атрыманай інфармацыі. Пры гэтым адбываецца ўзаемнае ўзбагачэнне чытацкага вопыту кожнага з удзельнікаў, што робіць уплыў на чытанне больш выніковым, а працу бібліятэкара больш адказнай і цікавай, таму што аб’ектам яго ўздзеяння становіцца не асобны карыстальнік, а цэлая група.

Арганізацыя міжчытацкіх зносін у межах такой групы спрыяе не толькі павышэнню чытацкай актыўнасці яе ўдзельнікаў, але і служыць сродкам удасканалення інфармацыйнай культуры карыстальнікаў. Існуючыя пры бібліятэцы групы падрыхтаваных і зацікаўленых у зносінах карыстальнікаў з цягам часу ператвараюцца ў памочнікаў бібліятэкі, правайдараў яе фронтальнага ўплыву на чытацкую аўдыторыю. Падчас падрыхтоўкі масавага мерапрыемства члены групы дапамагаюць удакладняць яго мэты і задачы, вызначаць асноўныя рысы сцэнарыя, інфармуюць сваіх знаёмых аб тым, што за мерапрыемства мае быць і аб чым там можна будзе даведацца. Такія карыстальнікі выступаюць у ролі своеасаблівых рэкламных агентаў. Калі ж

мерапрыемства падрыхтавана, менавіта члены групы складаюць тую актыўную частку аўдыторыі, якая сваімі выказваннямі, зацікаўленасцю і апантанасцю «заражае» інэртных і пасіўных наведвальнікаў, дапамагаючы тым самым нязмушанаму і змястоўнаму ўзаемадзеянню бібліятэкараў і запрошаных гасцей з залай, а таксама карыстальнікаў.

Алгарытм дзеянняў бібліятэкара пры арганізацыі чытацкіх зносін. Стварэнне такой групы ўключае наступныя асноўныя этапы:

– выяўленне чытачоў, арыентаваных на павышэнне ўзроўню сваёй чытацкай і інфармацыйнай культуры і зацікаўленых у зносінах з аднадумцамі;

– папярэдняя індывідуальная работа з кожным такім чытачом па ўдакладненні мэт, задач, прынцыпаў функцыянавання будучага аб'яднання, яго перспектывы і магчымасцей, якія адчыняюцца перад удзельнікамі;

– фарміраванне груп з улікам індывідуальных асаблівасцей карыстальнікаў, мэты і накіраванасці іх чытання, узроўню культуры, зместу чытацкіх інтарэсаў;

– вызначэнне самімі ўдзельнікамі пры актыўнай дапамозе бібліятэкара стратэгіі і тактыкі супольнай дзейнасці, форм узаемадзеяння; перыядычнасці сустрэч. Бібліятэкар выступае ў якасці кансультанта, але апошняе слова застаецца за чытачамі;

– кіраванне камунікатыўнай і чытацкай дзейнасцю членаў групы, забеспячэнне іх неабходнай літаратурай і стварэнне ўмоў для зносін;

– прыцягненне групы да падрыхтоўкі і правядзення масавага мерапрыемства, выхад з падрыхтаванымі матэрыяламі на больш шырокую аўдыторыю;

– пераўтварэнне групы ў калектыв аднадумцаў і памочнікаў бібліятэкара па прапагандзе чытання і фарміраванні інфармацыйнай культуры.

На ўсіх этапах стварэння і функцыянавання групы роля бібліятэкара адрозніваецца выключнай шматбаковасцю варыянтаў паводзін, форм і метадаў узаемадзеяння з карыстальнікамі. Для яго вельмі важна правільна вызначыць сваё месца ў групавой іерархіі. У залежнасці ад чытацкай накіраванасці групы, яе складу, асобных якасцей бібліятэкара, ён можа выступаць і як метадыст-кансультант, і як просты член групы, і як лідар чытання, і як эмацыянальны лідар. Найбольш прадуктыўным, на на-

шу думку і па вопыце бібліятэкараў, з'яўляецца варыянт, калі афіцыйны кіраўнік групы – бібліятэкар – спалучае ролі інфармацыйнага і эмацыянальнага лідара групы. Але такое становішча не заўсёды магчыма. Калі лідарства па інфармаванасці бібліятэкар яшчэ можа атрымаць, дык набыццё эмацыянальнага лідарства залежыць ад камунікатыўных асобных якасцей, арганізатарскіх здольнасцей, якімі не заўсёды валодае спецыяліст аддзела абслугоўвання. Можна ўмоўна пазначыць такія пазіцыі бібліятэкара ў адносінах да кіруемай ім групы:

інструктар-метадыст, арганізатар, які сам амаль што не прымае непасрэднага ўдзелу ў чытацкай дзейнасці групы, але забяспечвае яе неабходнымі матэрыяламі для чытання, арганізуе зносіны, накіраваныя на абмеркаванне прачытанага, дае парады па выбары і засваенні матэрыялу;

інфармацыйны лідар групы – чалавек найбольш эрудзіраваны ў пытаннях, якія цікавяць групу. Ён прымае непасрэчны ўдзел у чытацкай дзейнасці і міжасабовых чытацкіх зносінах, ажыццяўляе кіраўніцтва і карэкцыю складу чытання іншых удзельнікаў групы ў выпадку іх згоды, абапіраючыся на свой бяспрэчны чытацкі аўтарытэт;

эмацыянальны лідар групы – чалавек, чыя шчырая апантанасць справай, добра развітыя камунікатыўныя навыкі і ўменні, добразычлівасць і памяркоўнасць выступаюць у якасці цэментуючай асновы камунікатыўнага і чытацкага ўзаемадзеяння;

просты член групы, які займаецца самаадукацыяй поруч з іншымі. Як бібліятэкар-прафесіянал, ён выступае ў ролі актыўнага назіральніка і кансультанта па пытаннях інфармацыйнага забеспячэння чытацкай дзейнасці, пошуку, засваення і абмеркавання атрыманай інфармацыі.

Ступень уключанасці бібліятэкара ў чытацкую дзейнасць і міжасабовыя чытацкія зносіны групы, яго роля і месца ў групавой структуры знаходзяцца ў непасрэднай залежнасці ад узроўню прафесійнай падрыхтоўкі, агульнакультурнага развіцця, камунікатыўных і асобных якасцей, якія могуць садзейнічаць зносінам альбо перашкаджаць ім. Немалаважнае значэнне мае і склад групы. Калі сярод карыстальнікаў ёсць чалавек з характарыстыкамі інфармацыйнага лідара, а бібліятэкар пакуль не валодае неабходнымі для гэтага ведамі і вопытам, мэтазгодна ўступіць інфармацыйнае лідарства ў групе такому чытачу, аказваючы яму неабходную дапамогу і падтрымку. Бібліятэкар у лю-

бым выпадку застанеца кіраўніком групы, таму што без яго садзейнічання група ў межах бібліятэкі існаваць не зможа. Заканамернасці стварэння і існавання кантактных груп карыстальнікаў пры бібліятэцы, іх структуры, дынамікі, спрыяльных і адмоўных фактараў, якія ўплываюць на іх лёс – тэма асобнага даследавання. На жаль, тут больш фактаў, назіранняў, чым глыбокага навуковага аналізу. Лепш за ўсё выявіць некаторыя адметныя рысы на канкрэтных прыкладах з вопыту работы бібліятэк.

Звернемся да гісторыі найбольш цікавых і любімых чытачамі форм работы, якія пабуджаюць да актыўных міжчытацкіх зносін, такіх як дыскусійны клуб для юнацтва «РВС» («Размышления. Вопросы. Споры») і літаратурна-музычная гасцеўня пры Цэнтральнай гарадской бібліятэцы імя Я. Купалы г. Мінска.

Характэрна, што ў вытокаў дадзеных форм франтальнага абслугоўвання побач з бібліятэкарам-арганізатарам заўсёды стаяла група зацікаўленых карыстальнікаў. Прычым яны не проста забяспечвалі аўдыторыю мерапрыемства, але і прымалі ўдзел у распрацоўцы сцэнарыя, падрыхтоўцы і правядзенні.

Менавіта актыўнасць чытачоў, іх імкненне падзяліцца сваім чытацкім вопытам, перадаць іншым свае веды, проста пагутарыць і паспрачацца адзін з адным, знайсці аднадумцаў і апанентаў з’явіліся галоўнай рухаючай сілай, асноўнымі ўплывовымі фактарамі, якія садзейнічалі папулярнасці той ці іншай формы абслугоўвання.

Паказальным прыкладам з’яўляецца літаратурна-музычная гасцеўня, якая з’явілася пры ЦБ імя Я. Купалы ў пачатку 1980-х гг. Тады гэта была зусім новая форма работы. Яна стваралася па ініцыятыве групы пастаянных карыстальнікаў бібліятэкі. Бібліятэкары меркавалі, што гэта будзе невялікі элітарны чытацкі клуб аматараў кнігі, пасяджэнні якога будуць праходзіць у чытальнай зале ў выхадны дзень бібліятэкі, каб не перашкаджаць астатнім чытачам. Планавалася прыцягнуць да ўдзелу каля 30 карыстальнікаў.

Арганізацыйнымі пытаннямі займаўся актыў добраахвотніцаў, у які разам з бібліятэкарам уваходзілі самыя падрыхтаваныя і зацікаўленыя карыстальнікі – члены таварыства аматараў кнігі. Кола пытанняў, якія павінны былі абмяркоўвацца, склад запрошаных, змест і характар выступленняў акрэсліваліся ў агульных рысах на пасяджэннях актыву з улікам інтарэсаў чытачоў-удзельнікаў і магчымасцей бібліятэкі запрасіць на су-

стрэчы прадстаўнікоў творчай інтэлігенцыі горада. Падрыхтоўчы этап уключаў таксама папярэднія зносіны магчымых удзельнікаў гасцёўні, іх знаёмства паміж сабой, абмеркаванне задач і мэт будучых сустрэч, высвятленне накіраванасці чытацкіх інтарэсаў, камунікатыўных здольнасцей, жадання і ўмення выступачы публічна. Прымаліся прапановы карыстальнікаў на конт тэматыкі і формы правядзення пасяджэнняў, размяркоўваліся абавязкі. Лепшай формай прызналі гасцёўню – сустрэчу аднадумцаў за кубачкам гарбаты альбо кавы ў камернай, утульнай абстаноўцы з музычным аздабленнем адпаведна тэматыцы пасяджэння. Нефармальны, нязмушаны характар зносін, зацікаўленасць удзельнікаў у стасунках, аператыўнае вырашэнне арганізацыйных пытанняў з боку бібліятэкараў, умелы падбор запрошаных гасцей прадвызначылі папулярнасць мерапрыемства сярод карыстальнікаў.

У праграме гасцёўні быў закладзены асноўны прынцып: яе ўдзельнікі збіраюцца не толькі для абмену думкамі па пэўных пытаннях, але і для таго каб падзяліцца сваім чытацкім вопытам, даведацца аб новай літаратуры. Рэкамендацыйныя гутаркі, агляды кніг, адкрытыя прагляды літаратуры рыхтавалі не толькі бібліятэкары. Чытачы прымалі ў гэтым самы актыўны ўдзел. Тыя абставіны, што большасць з іх валодалі шматлікімі прыватнымі бібліятэкамі і былі гатовы даць у распараджэнне сваіх таварышаў літаратуру з уласнага фонду, дазволілі значна пашырыць рэпертуар прапануемых выданняў, узбагацілі змест кніжных выстаў і праглядаў, якія былі неад'емнай часткай пасяджэнняў.

Характарыстыка найбольш цікавых выданняў чытачамі з'явілася дзейснай формай прапаганды кнігі. Амаль уся літаратура, што прадстаўлялася на кніжных выставах і праглядах, знаходзіла сваіх чытачоў. Каб рэкамендацыя кніг і іх выдача былі непарыўна звязаны, адзін з работнікаў абанемента абавязкова прысутнічаў у дзень правядзення гасцёўні.

Комплекснае выкарыстанне прагрэсіўных форм франтальнага бібліятэчнага абслугоўвання ў спалучэнні з умелай арганізацыяй чытацкіх зносін абумовілі поспех гасцёўні. Аднак арганізацыя падобных мерапрыемстваў у іншых падраздзяленнях ЦБС сустрэла пэўныя цяжкасці. Прычым перашкоды матэрыяльнага кшталту былі лёгка пераадолены. Значна цяжэй, як высветлілася, сфарміраваць адпаведнае чытацкае асяроддзе, а га-

лоўнае – знайсці бібліятэкара, які спалучае ў сабе якасці арганізатара, камунікатыўныя даныя з высокай агульнай культурай, шырокай эрудыцыяй і прафесійнай падрыхтоўкай. Менавіта бібліятэкар у дадзеным выпадку, карыстаючыся вобразным выразам Н. К. Крупскай, – «душа справы». Гутаркі з бібліятэкарамі, якія непасрэдна займаюцца арганізацыяй чытацкіх зносінаў, пераконваюць у тым, што нейкіх надзвычайных здольнасцей гэта дзейнасць не патрабуе.

Сукупнасць якасцей, неабходных для арганізацыі актыўных форм чытацкіх зносінаў, можна ўмоўна падзяліць на тры групы: высокі ўзровень агульнай і чытацкай культуры; авалоданне тэорыяй уплыву на чытанне як сістэмай навуковых ведаў і метадыкай бібліятэчнага абслугоўвання; развіццё камунікатыўных якасцей асобы, якія садзейнічаюць паспяховасці зносінаў. Дададзеныя якасці можна лічыць фактарамі, якія абумоўліваюць выніковасць індывідуальнай работы з карыстальнікамі ў абслугоўванні і эфектыўнасць франтальнага абслугоўвання.

Не менш важным падаецца і яснае ўяўленне аб мэтах і задачах арганізацыі чытацкіх зносінаў, наяўнасць праграмы стварэння чытацкіх суполак, якая ўключае такія моманты, як выяўленне чытачоў, зацікаўленых у зносінах, аб'яднанне іх у групы па інтарэсах, арганізацыя зносінаў у гэтых групах. Можна з упэўненасцю сказаць, што чым большае месца ў мерапрыемстве адводзіцца чытацкім зносінам, чым лепш бібліятэкар умее іх арганізаваць і актывізаваць, тым больш выніковай з'яўляецца масавая работа, тым большае задавальненне атрымліваюць ад яе і карыстальнікі, і бібліятэкары.

Літаратура

1. Глазунова, Н. Диалог с читателем / Н. Глазунова, А. Антропова // Библиотека. – 1992. – № 1. – С. 49–50.

2. Гласхофф, И. Подростки и библиотека / И. Гласхофф // Библиотека. – 1992. – № 9–10. – С. 61–62.

3. Клименкова, Н. В. Библиотекарь в общении с читателями / Н. В. Клименкова // Массовая библиотека '93. – М., 1993. – С. 9–15.

4. Клименкова, Н. В. Роль библиотеки ПТУ в профессиональном и духовном становлении молодого рабочего / Н. В. Клименкова. – М. : Высш. шк., 1990. – С. 55–61.

5. *Кондрашкина, Е. В.* Массовое библиотечное обслуживание: учеб.-практ. пособие. – М. : Литера, 2012. – 176 с.

6. *Макаренко, А. С.* Сочинения : в 7 т. / А. С. Макаренко. – М. : Просвещение, 1951. – Т. 5. – С. 253.

7. *Олзоева, Г. К.* Массовая работа библиотек : учеб.-метод. пособие / Г. К. Олзоева. – М. : Либерия–Бибинформ, 2006. – 120 с.

РЕПОЗИТОРИЙ БГУКИ

Тэма 17. Канфлікты ў ходзе абслугоўвання, іх прафілактыка і ліквідацыя

Асноўныя пытанні:

Тыповыя падставы для канфліктаў у абслугоўванні.

Самапрафілактыка канфліктаў.

Рацыянальныя паводзіны бібліятэкара ў канфліктнай сітуацыі.

Недапушчальныя паводзіны ў канфліктнай сітуацыі.

Тыповыя падставы для канфліктаў у абслугоўванні.

Уменне прадухіляць і вырашаць разнастайныя канфліктныя сітуацыі з'яўляецца неад'емнай прафесійнай якасцю спецыяліста інфармацыйна-дакументнай сферы, незалежна ад таго, займае ён кіруючую пасаду ці з'яўляецца простым выканаўцам.

Пераход ад камандна-адміністрацыйных метадаў кіравання да сістэмы матывацыі працы з улікам індывідуальных інтарэсаў кожнага прадугледжвае новыя падыходы да дзейнасці кіраўніка і яго прафесійнай падрыхтоўкі. Сутнасць менеджменту чалавечых рэсурсаў праяўляецца ў адносінах да персаналу як да стратэгічна важнага патэнцыялу арганізацыі – асноўнай крыніцы яе даходу і фарміравання станоўчага іміджу. Здольнасць менеджэра прыцягваць і замацоўваць кваліфікаваных супрацоўнікаў, ствараць аптымальны маральна-псіхалагічны клімат уключае і ўменне вырашаць разнастайныя канфлікты як у рамках уласнага калектыву, так і па-за яго межамі. Даследаванні паказалі, што маральна-псіхалагічны клімат у бібліятэцы значна ўплывае на камунікатыўныя паводзіны бібліятэкараў у абслугоўванні. Чым ён цяплейшы, тым менш канфліктаў з карыстальнікамі і тым вышэй аценка якасці абслугоўвання з боку чытачоў.

Таму значным падаецца і фарміраванне навыкаў рацыянальных паводзін занятага ў абслугоўванні персаналу падчас вырашэння канфліктаў з карыстальнікамі. Сацыяльна-эканамічныя пераўтварэнні, пераход да рыначных адносін прынеслі ў інфармацыйна-дакументную сферу канфлікты і супярэчнасці, раней ёй не ўласцівыя: канкурэнцыю паміж дзяржаўнымі і прыватнымі інфармацыйнымі ўстановамі, супярэчнасці паміж камерцый-

най і некамерцыйнай дзейнасцю ў межах адной і той жа ўстановы, ідэалагічныя канфлікты з нагоды адносін да духоўных і матэрыяльных каштоўнасцей. Усё гэта патрабуе ад бібліятэкараў дасканалага валодання тэхналогіямі прадухілення і рэгулявання канфліктаў.

Перад сістэмай падрыхтоўкі спецыялістаў інфармацыйна-дакументнай сферы паўстае задача фарміравання ў будучых бібліятэкараў і інфармацыйных работнікаў здольнасці прагназаваць, прадухіляць, аналізаваць, вырашаць канфлікты, мінімізаваць іх негатыўныя наступствы. Нездарма існуе і ўвесь час папаўняецца спецыяльная літаратура па бібліятэчнай канфлікталогіі. Гэта і метадычныя напрацоўкі аб рацыянальных паводзінах у канфлікце як простага бібліятэкара, так і кіраўніка адпаведнай установы [2, 3]; і дыскусійныя матэрыялы аб змесце і праблемах выкладання адпаведнага курса, нават аб яго праве на існаванне ў сістэме падрыхтоўкі кадраў інфармацыйна-дакументнай сферы [1, 5, 6, 9, 10]; і, нарэшце, з'явіўся грунтоўны навукова-метадычны дапаможнік, прысвечаны метадыцы кіравання канфліктамі ва ўстановах культуры [8].

Неабходнасць спецыяльнай падрыхтоўкі будучых бібліятэкараў да вырашэння супярэчнасцей, якія непазбежна спадарожнічаюць бібліятэчна-інфармацыйнай дзейнасці і часам прымаюць выгляд канфліктаў, не выклікае сумненняў ні ў бібліятэкараў-практыкаў, ні ў навукоўцаў, ні ў выкладчыкаў спецыяльных дысцыплін. Аднак наконт таго, ці патрэбен для гэтага спецыяльны курс, не існуе адзінага пункту гледжання.

Адны аўтары (А. М. Ванееў [2], Т. Б. Лаўкова [5]) лічаць, што бібліятэчная канфлікталогія як навука і вучэбная дысцыпліна мае права на самастойнае існаванне і развіццё. Іншыя (В. А. Азарава [1], В. А. Мінкіна [6]) бачаць у ёй толькі актуальны напрамак даследаванняў, падкрэсліваюць, што пытанні бібліятэчнай канфлікталогіі можна выкладаць асобным раздзелам у кантэксце курсаў: «Бібліятэчны менеджмент», «Бібліятэчнае абслугоўванне», дапаўняючы і паглыбляючы іх змест курсамі «Псіхалогія дзелавых зносін», «Бібліятэчная псіхалогія», «Бібліятэчныя зносіны».

Вядомы расійскі бібліятэказнаўца Э. Р. Сукіясян наогул адзначае, што калі працуе бібліятэкар-прафесіянал, канфліктаў проста не можа быць [9]. Таму, на яго думку, трэба засяродзіць увагу не столькі на тлумачэнні і вырашэнні бібліятэчных кан-

фліктаў у межах асобных дысцыплін альбо адпаведных раздзелаў бібліятэказнаўчых курсаў, колькі на паглыбленым вывучэнні псіхалагічных аспектаў бібліятэчна-інфармацыйнай дзейнасці, што з'явіцца дзейнай прафілактыкай канфліктаў і залагам прадухілення канфліктных паводзін бібліятэкараў.

Нельга пагадзіцца з Э. Г. Сукіясянам, які сцвярджае, што канфлікты, якімі б яны ні былі, гэта – паталогія, ненармальнасць, хвароба [9]. На самой справе, канфлікт – гэта сацыяльная супярэчнасць на стадыі яе рэальнага вырашэння суб'ектамі, якія ў ім удзельнічаюць [8, с. 15]. З чаго вынікае, што любы канфлікт уяўляе сабой сітуацыю існавання супрацьлеглых патрабаванняў. Інакш кажучы, канфліктамі пранізана ўся супольная дзейнасць людзей, таму што іх суб'ектыўныя інтарэсы і патрабаванні часцей разыходзяцца, чым супадаюць.

Псіхалагі лічаць, што ў грамадстве ва ўзаемаадносінах людзей заўсёды ёсць перадумовы канфлікту [7]. Гэта такія аб'ектыўныя фактары, як абмежаванасць рэсурсаў (прыродных, грамадскіх, псіхалагічных), супрацьстаянне чалавечых інтарэсаў, непадабенства думак, уяўленняў, ідэй у дачыненні да адной і той жа рэчаіснасці. Канфлікт нельга выключыць з жыцця, нельга яго пазбегнуць, але можна паўплываць на яго ход і мінімізаваць наступствы.

Псіхалагічны ўплыў магчыма ажыццяўляць, у першую чаргу, менавіта на ўспрыманне канфлікту асобай, на яе адносіны да яго. Не менш значным уяўляецца фарміраванне навыкаў і ўменняў рацыянальных паводзін у канфліктнай сітуацыі. Наогул уменне цывілізавана паводзіць сябе ў канфлікце з'яўляецца неад'емнай рысай спецыяліста, у якой бы галіне ён не працаваў. Інфармацыйна-дакументная сфера – не выключэнне.

Калі гаворка ідзе аб канфліктах у бібліятэцы, то звычайна маецца на ўвазе альбо канфлікт у калектыве паміж бібліятэкарамі, альбо – у сістэме бібліятэкар-чытач. Даследчыкі адзначаюць, што існаванне ўнутраных канфліктаў, неспрыяльны маральна-псіхалагічны клімат у бібліятэцы адмоўна ўплываюць на характар зносін паміж бібліятэкарамі і чытачамі, ствараючы канфліктныя сітуацыі літаральна на пустым месцы, там, дзе іх магло і не быць [10].

Кампетэнтнасць у канфліктнай сітуацыі, альбо канфліктная кампетэнтнасць падаецца нам не менш важнай, чым кампетэнтнасць прафесійная, і ўяўляе сабой складаны інтэгральны

комплекс ведаў, уменняў, навыкаў, каштоўнасных арыентацый, устаноў, якія можна і патрэбна мэтанакіравана фарміраваць у спецыяліста інфармацыйна-дакументнай сферы. Веды аб канфлікце і яго заканамернасцях, безумоўна, з'яўляюцца неабходнымі кампанентамі кампетэнтнасці, аднак можна быць даведчаным, інфармаваным чалавекам у галіне канфліктологіі, але, тым не менш, не заўсёды кампетэнтным у канфлікце. Веды дзейнічаюць толькі ў тым выпадку, калі яны суадносяцца з асабістым вопытам, уключаюцца ў яго, стымулююць гатоўнасць да дзеянняў належным чынам у рэальнай канфліктнай сітуацыі.

Важнай характарыстыкай канфліктнай кампетэнтнасці з'яўляецца суб'ектыўная пазіцыя бібліятэкара як удзельніка канфлікту, здольнасць адекватна ўспрымаць самога сябе і апанента, бачыць сітуацыю не толькі з уласнай званіцы, выбіраць стратэгію паводзін у адпаведнасці з абставінамі. З вядомых стратэгіяў паводзін у канфлікце – пазбягання, супрацоўніцтва, саперніцтва, прыстасавання і кампрамісу – кампетэнтны ў канфлікце бібліятэкар можа выбраць найбольш эфектыўную, якая ўлічвае асобныя якасці, мэты і матывы, а таксама характарыстыкі суразмоўніка.

Канфліктная кампетэнтнасць бібліятэкара – гэта, перш за ўсё, засваенне ім пазіцыі партнёрства, супрацоўніцтва, авалоданне адпаведнымі стратэгіямі паводзін, пабудаваных на выкарыстанні патэнцыялу плюралізму, творчага падыходу, бо немагчыма прадугледзець усю разнастайнасць рэальных канфліктных сітуацый.

Існуюць тры ўзроўні канфліктнай кампетэнтнасці: каштоўнасны, матывацыйна-ўстановачны і ўзровень уменняў. На першым рэалізуюцца каштоўнасныя арыентацыі, якія аказваюць значны ўплыў на характар зносін чалавека і вызначаюць стратэгію яго паводзін у канфлікце. Напрыклад, бібліятэкар, галоўнай каштоўнасцю для якога з'яўляецца дасканаласць выканання сваіх абавязкаў і падтрымка станоўчага іміджу бібліятэкі, часцей за ўсё абярэ стратэгію памяркоўнасці, супрацоўніцтва, дасягнення кампрамісу альбо ўступак чытачу, памятаючы, што ў абслугоўванні «кліент заўсёды правы».

У сваю чаргу, спецыяліст, для якога самазацвярджанне, самарэалізацыя – галоўныя каштоўнасці, у канфлікце будзе імкнуцца да саперніцтва, падаўлення суразмоўніка, атрымання

перавагі любой цаной, нават за кошт якасці выканання сваіх непасрэдных службовых абавязкаў.

На другім узроўні канфліктнай кампетэнтнасці знаходзяцца матывы і ўстаноўкі, сацыяльныя стэрэатыпы, якія задаюць адносіны да канфлікту. Так, устаноўка на бесканфліктныя зносіны з карыстальнікам аказвае непасрэдны ўплыў на прафесійныя паводзіны бібліятэкара, пабуджаючы яго пазбягаць стратэгіі адкрытага супрацьстаяння, барацьбы, саперніцтва.

На трэцім узроўні праяўляюцца навыкі і ўменні паводзіць сябе ў канфлікце, культура самарэгуляцыі, перш за ўсё, рэгуляцыі эмоцый. Вядома, што большасць міжасабовых канфліктаў суправаджаецца павышанай эмацыянальнай уключанасцю ўдзельнікаў у сітуацыю. Ім уласцівы рэзкасць тону размовы, павышэнне голасу, ужыванне абразлівых выказаў, негатыўных асобных ацэнак. Тут вельмі важна фарміраванне ўменняў рацыянальных паводзін у канфлікце, навыкаў рэгулявання сваіх уласных рэакцый у адказ на агрэсію, здольнасці супрацьстаяць маніпуляцыям, імкнення не толькі «захаваць свой твар», але і дазволіць суразмоўніку выйсці з канфлікту без псіхалагічных траўм і страт.

У сучаснай практычнай псіхалогіі існуе шмат падыходаў да вырашэння задач фарміравання канфліктнай кампетэнтнасці: культываванне рэфлексіі ва ўсіх яе праявах, павышэнне культуры самарэгуляцыі ва ўзаемадзеянні, развіццё камунікатыўных уменняў, патэнцыялу сензітывнасці, творчасці ў зносінах. Усё гэта бярэ на ўзбраенне бібліятэчная канфлікталогія, дапаўняючы метадычны багаж агульнай і сацыяльнай псіхалогіі ўласным вопытам прадухілення і вырашэння канфліктаў у бібліятэцы.

Самапрафілактыка канфліктаў. Трэнероўка мудрага стылю паводзін у канфлікце – адзін са сродкаў павышэння камунікатыўнай кампетэнтнасці. Мудры, сталы чалавек адрозніваецца ўнутранымі ўстаноўкамі на паводзіны ў канфлікце. Што характэрна для паводзін мудрага чалавека ў канфлікце?

Адкрытасць розуму. Такі чалавек настроены на разуменне довадаў і аргументаў, якія яму самому не прыйшлі б у галаву. Ён адкрыты да ўспрымання таго, чаго не бачыць сам, разумее, што ў любым выпадку лепш мець выбар. Ён не абмяжоўвае сваё ўспрыманне і не арыентуецца толькі на «тут і зараз», але заглядае наперад, прадбачыць і аналізуе наступствы сваіх і чужых паводзін. Ён не абмежаваны аналізам мінулага (не шукае пры-

чын канфлікту і яго вінаватых), а займаецца пошукам выйсця з яго. Ён дапускае супярэчнасці і спакойна да іх ставіцца.

Пазітыўныя адносіны да апанента. Канфлікт – гэта сутыкненне інтарэсаў, каштоўнасцей, пунктаў гледжання. Таму звычайна мы бачым у супрацьлеглага боку найгоршыя якасці. Мудры чалавек бачыць у апанента лепшы бок асобы, бо з ворагам больш цяжка дамовіцца, чым з сябрам. Перш чым пераконваць іншага чалавека ў сваёй слушнасці альбо дамаўляцца з ім пры супярэчлівых інтарэсах, падумайце аб яго станоўчых якасцях, аб усіх добрых праявах яго асобы.

Рацыянальнае мысленне. У нясталага чалавека ў працэсе канфлікту дамінуюць эмоцыі. Гэта вядзе да афекту, калі свядомасць проста адключаецца, і чалавек ужо не адказвае за свае ўчынкі. Іншым негатыўным наступствам з’яўляецца блытанне справы і адносін да апанента. У мудрага чалавека розум кантралюе эмоцыі. Ён аддаецца не стыхіі і парывам, а дыпламатыі і цвярозым думкам, аддзяляе адносіны ад праблемы і вырашае дзве самастойныя задачы: знайсці выйсце з канфлікту і ўпарадкаваць пры гэтым свае адносіны з апанентам. Пры наяўнасці добрых адносін да пошуку выйсця з канфліктнай сітуацыі можна вярнуцца і пазней.

Супрацоўніцтва. Тыповыя паводзіны ў канфлікце – імкненне да аднабаковых пераваг, арыентацыя на імгненную перамогу, жаданне надавіць і самацацвердзіцца, навязаць свае інтарэсы, ігнаруючы інтарэсы іншага боку. У выніку – тупіковая сітуацыя. Толькі арыентацыя на роўнасць партнёраў і супрацоўніцтва дае выйсце з канфлікту.

Цярпімасць. Нясталы чалавек нецярпімы да людзей, іх асаблівасцей. Яго раздражняюць іх эмоцыі, неразуменне, іншая пазіцыя, іншыя каштоўнасці. Сталы – заўсёды цярдзімы, але не церпіць. Ён прызнае права людзей быць такімі, якія яны ёсць, іх права думаць так, як яны думаюць. Нават калі апанент праяўляе дэструктыўныя паводзіны, сталы, мудры суразмоўнік успрымае гэта як бяду чалавека, а не як яго віну.

Рацыянальныя паводзіны бібліятэкара ў канфліктнай сітуацыі. Карысным для бібліятэкара, які жадае павысіць сваю канфліктную кампетэнтнасць, падаецца і кодэкс паводзін у канфлікце. Ён уключае дванаццаць правіл.

Дайце партнёру «выпусціць пару». Калі ён раздражнёны і агрэсіўны, дык трэба дапамагчы яму знізіць унутранае напружан-

не. Пакуль гэтага не адбудзецца, дамовіцца з ім цяжка альбо немагчыма. Пад час «выбуху» трэба паводзіць сябе спакойна, упэўнена, але не высакамерна.

Патрабуйце, каб ён спакойна абгрунтаваў свае прэтэнзіі. Але папярэдзьце, што будзеце ўлічваць толькі факты і аб'ектыўныя абставіны. Людзям уласціва блытаць факты і эмоцыі. Таму эмоцыі адмятайце пытаннямі: «Тое, што вы гаворыце, адносіцца да фактаў альбо меркаванняў, здагадак?»

Збівайце агрэсію нечаканымі прыёмамі. Напрыклад, папрасіце ў канфлітуючага партнёра парады. Задайце нечаканае пытанне зусім аб іншым, але значным для яго. Узгадайце аб нечым прыемным. Скажыце камплімент. Выкажыце спачуванне. Галоўнае, каб вашы словы пераклучылі ўвагу партнёра з адмоўных эмоцый на станоўчыя.

Не давайце партнёру адмоўных ацэнак, а распавядайце аб сваіх пачуццях. Не кажыце: «Вы мяне ўвялі ў зман», лепш скажыце: «Я адчуваю сябе падманутым». Не кажыце: «Вы грубіян», лепш гучыць: «Я вельмі засмучаны тым, як груба вы са мной размаўляеце».

Папрасіце сфармуляваць пажаданы канчатковы вынік і праблему як ланцужок перашкод. Праблема – гэта тое, што трэба вырашаць. Адносіны да чалавека – гэта фон альбо ўмовы, у якіх даводзіцца вырашаць праблему. Непрыязныя адносіны да карыстальніка альбо калегі могуць прымусіць вас не пажадаць шукаць выйсце. Не дазваляйце эмоцыям кіраваць сабой. Вызначыце разам з суразмоўнікам праблему і засяродзьце ўвагу на яе вырашэнні.

Прапануйце партнёру выказаць свае меркаванні наконт вырашэння ўзнікшай праблемы і свае варыянты вырашэння. Не шукайце вінаватых і не тлумачце ўзнікшае становішча, а шукайце выйсце з яго. Не спыняйцеся на першым разумным варыянце, а стварайце спектр варыянтаў. Потым з іх выберыце найлепшы. Пры пошуку шляхоў вырашэння памятайце, што трэба шукаць узаемапрыемныя варыянты рашэння. Калі не здолеее дамовіцца, шукайце аб'ектыўную меру для пагаднення (нарматывы, законы, факты, палажэнні, інструкцыі і г. д.) На блягі канец, падыходзіць і традыцыйнае вырашэнне канфлікту па прынцыпе: «Кліент заўсёды правы».

У любым выпадку дайце партнёру «захаваць свой твар» Не дазваляйце сабе адказваць агрэсіяй на агрэсію. Не прыніжайце

годнасці партнёра, не закранайце яго асобу. Давайце ацэнку толькі дзеянням і ўчынкам. Можна сказаць: «Вы ўжо двойчы не выканалі сваё абяцанне», але нельга гаварыць: «Вы – неабавязковы чалавек».

Адлюстроўвайце як рэха сэнс выказванняў і прэтэнзій партнёра. Гэта тактыка здымае непаразуменні, дэманструе ўвагу да чалавека, што таксама змяншае яго агрэсію.

Трымайцеся як на вастрыні нажа ў пазіцыі «на роўных». Большасць людзей, калі на іх крычаць альбо іх абвінавачваюць, таксама крычыць у адказ альбо імкнецца саступіць, прамаўчаць, каб пагасіць гнеў іншага. Абедзве пазіцыі (зверху – «бацькоўская» альбо знізу – «дзіцячая») неэфектыўныя. Трымайцеся цвёрда ў пазіцыі спакойнай упэўненасці (пазіцыя на роўных – «дарослая»). Яна і партнёра ўтрымлівае ад агрэсіі, і дапамагае вам абаім не згубіць свой твар.

Не бойцеся павініцца, калі адчуваеце, што вінаватыя. Папершае, гэта абяззбройвае карыстальніка, па-другое, выклікае павагу з яго боку, бо здольныя павініцца толькі ўпэўненыя ў сабе людзі.

Пазначце прынятую дамоўленасць і абмяркуйце ўзаемаадносіны на будучыню.

Незалежна ад выніку вырашэння супярэчнасці імкніцеся не разбураць адносін. Выкажыце сваю павагу і прыхільнасць да карыстальніка і жаль з нагоды ўзнікшых цяжкасцей. Калі вы захавалі адносіны і дазволілі партнёру «захаваць свой твар», вы не губляеце яго як будучага кліента, карыстальніка, чытача. Знайсці новага, надзейнага, неканфліктнага – таксама складаная задача ва ўмовах канкурэнцыі.

Недапушчальныя паводзіны ў канфліктнай сітуацыі. Акрамя правіл рацыянальных паводзін у канфлікце існуюць і пэўныя абмежаванні, альбо табу ў канфліктнай сітуацыі. У канфліктнай сітуацыі нельга:

1. Крытычна ацэньваць партнёра.
2. Прыпісваць яму нізкія альбо дрэнныя намеры.
3. Дэманстраваць знакі перавагі.
4. Абвінавачваць і прыпісваць толькі партнёру адказнасць.
5. Ігнараваць інтарэсы партнёра.
6. Бачыць усё толькі са сваёй пазіцыі.
7. Памяншаць заслугі партнёра і яго ўклад.
8. Перабольшваць свае заслугі.

9. Раздражняцца, крычаць, нападаць.
10. Закранаць «балючыя кропкі» і слабыя месцы партнёра.
11. Абрушваць на партнёра мноства прэтэнзій.

Вядома, што вырашэнне задач фарміравання канфліктнай кампетэнтнасці немагчыма без існавання асобнай, спецыялізаванай дысцыпліны, арганічна звязанай з іншымі вучэбнымі дысцыплінамі. Псіхалогія і педагогіка выступаюць тут у якасці метадалагічнага падмурка, на якім грунтуюцца вывады і рэкамендацыі сучаснай канфлікталогіі. Сама агульная канфлікталогія, не ўваходзячы ў лік вучэбных дысцыплін на факультэце інфармацыйна-дакументных камунікацый, утварае, вобразна кажучы, касцяк дысцыпліны «Бібліятэчная канфлікталогія». Менавіта на дасягненнях агульнай канфлікталогіі будуюцца паняццыйны апарат, ствараюцца ўяўленні аб прыродзе, структуры і заканамернасцях канфлікту, яго тыповых рысах і шляхах вырашэння.

Літаратура

1. *Азарова, В. А.* Обслуживание читателей: техника профессионального поведения библиотекаря : монография / В. А. Азарова ; Самар. гос. акад. культуры и искусств. – Самара, 1998. – 146 с.
2. *Ванеев, А. Н.* Конфликты в библиотеке: предупреждение и разрешение / А. Н. Ванеев. – СПб : Профессия, 2001. – 120 с.
3. *Власова, Н. М.* ...И проснешься боссом : справочник по психологии управления / Н. М. Власова. – М. : Инфра-М ; Новосибирск : Экор, 1994. – С. 40–76.
4. *Клімянкова, Н. У.* Бібліятэчная канфлікталогія ў сістэме падрыхтоўкі спецыяліста інфармацыйна-дакументнай сферы / Н. У. Клімянкова // Роль бібліотек и информации в устойчивом развитии общества : материалы междунар. науч.-практ. конф. (Минск, 25–27 окт. 2005 г.). – Минск : Красико-Принт, 2006. – С. 78–83.
5. Конфликтные ситуации в библиотечном общении и их разрешение. Методика, тесты, тренинги : метод. рекомендации / Рос. гос. б-ка ; сост. С. В. Решетникова. – М., 1993. – 99 с.
6. *Ловкова, Т. Б.* Библиотечная конфликтология как учебная дисциплина / Т. Б. Ловкова // Науч. и техн. б-ки. – 2000. – № 11. – С. 10–16.

7. Минкина, В. А. Библиотечная конфликтология: приглашение к продолжению дискуссии / В. А. Минкина // Науч. и техн. б-ки. – 2001. – № 10. – С. 39–48.

8. Петровская, Л. А. К вопросу о природе конфликтной компетентности / Л. А. Петровская // Вестн. Моск. ун-та. Сер.14. Психология. – 1997. – № 4. – С. 41–45.

9. Староверова, К. О. Управление конфликтами в учреждениях культуры: методика обучения : науч.-метод. пособие / К. О. Староверова. – М. : Либерей–Бибинформ, 2005. – 175 с.

10. Сукиасян, Э. Р. Библиотечная конфликтология. За и против / Э. Р. Сукиасян // Науч. и техн. б-ки. – 2000. – № 11. – С. 17–24.

11. Сулова, И. М. Управление конфликтами / И. М. Сулова // Науч. и техн. б-ки. – 1994. – № 5. – С. 23–31.

Тэма 18. Чытацкая і камунікатыўная кампетэнтнасць бібліятэкара як перадумова прафесійнай самарэалізацыі

Асноўныя пытанні:

Змест і значэнне паняццяў «камунікатыўная культура» і «камунікатыўная кампетэнтнасць».

Патрабаванні да асобасных і прафесійных якасцей бібліятэкара аддзела абслугоўвання.

Шляхі і спосабы фарміравання і ўдасканалення камунікатыўнай культуры бібліятэкара.

Змест і значэнне паняццяў «камунікатыўная культура» і «камунікатыўная кампетэнтнасць». Любая прафесійная дзейнасць накладвае на чалавека адбітак – не столькі на яго знешні воблік, колькі на культуру і манеру зносін з людзьмі. Гэта заканамерна, таму што культура зносін, як усялякая іншая, адлюстроўвае жыццёвы і прафесійны вопыт асобы. Вопыт у сферы зносін – гэта сацыяльна-культурны вопыт, увасоблены ў сукупнасці ўласцівасцей, уменняў, звычак, якія і забяспечваюць поспех.

Культура зносін уключае веданне законаў зносін і валоданне імі, уменне іх рэалізоўваць, асабістую культуру (здольнасць да самаразвіцця, самакантролю). Умовамi, якія забяспечваюць поспех у працэсе зносін, выступаюць: здольнасць аб'ектыўна ацэньваць сябе і іншых, рэчы, падзеі, факты, бачыць іх такімі, якія яны ёсць, уменне слухаць і чуць іншага чалавека, здольнасць спачуваць і ўзаемадзейнічаць.

Любая работа з людзьмі – сфера павышанай рызыкі і значных псіхалагічных нагрузак. Таму працаваць у бібліятэчным абслугоўванні паказана не кожнаму, хто жадае. Работнік, недастаткова падрыхтаваны да пастаяннага кантакту з людзьмі, можа нашкодзіць не толькі сваім калегам, карыстальнікам, але і самому сабе.

Дзелавыя зносіны бібліятэчных работнікаў – гэта разнастайныя формы непасрэдных кантактаў з людзьмі. Бібліятэкары, як урачы, юрысты, педагогі – прадстаўнікі прафесій тыпу «чалавек–чалавек», прыступаючы да самастойнай дзейнасці, нярэдка разумеюць, што для наяўнасці пачуцця задавальнення і ўпэўне-

насці ў сваіх сілах мала толькі прафесійных ведаў і ўменняў. Патрабуецца нешта большае: уменне дакладна выражаць свае думкі, слухаць суразмоўніка, адчуваць яго эмацыянальны стан, унікаць у матывы яго меркаванняў, наладжваць з ім добразычлівыя адносіны.

Тут важна адзначыць цяперашнюю сітуацыю ў бібліятэказнаўстве: ёсць думка, што эталонам у абслугоўванні павінны стаць апасродкаваныя зносіны бібліятэкара і чытача, калі максімальная нагрузка прыпадае на арганізацыю кніжнага фонду, даведачнага апарату, камп'ютарызацыю пошуку інфармацыі. На апошняй стадыі бібліятэкар працуе ў рэжыме «пытанне – адказ». Такая работа характэрна для добра аснашчаных найноўшай тэхнікай бібліятэк на Захадзе.

Аднак час пакажа, наколькі скароціцца сфера непасрэдных зносін бібліятэкара і чытача пры паўсюдным укараненні тэхнікі. Магчыма, навуковыя, тэхнічныя, спецыяльныя бібліятэкі абяруць менавіта такі шлях развіцця, але публічныя бібліятэкі, з нашага пункту гледжання, маюць іншы імідж, і гэта звязана не столькі з тэхнічнай беднасцю, колькі з патрыярхальнасцю славянскага менталітэту, імкнення людзей да зносін, да няспешнага абмеркавання прачытанага, жадання выказацца і быць пачутым. Аб гэтым, дарэчы, нярэдка ўспамінаюць у настальгічных танах і нашы суайчыннікі, апынуўшыся за мяжой. Самыя апошнія даследаванні паказалі: чытач схільны бачыць бібліятэку як месца правядзення вольнага часу, асяродак асветы і цэнтр зносін.

Патрабаванні да асобасных і прафесійных якасцей бібліятэкара адзела абслугоўвання. У прафесіі бібліятэкара, які працуе непасрэдна з чытачамі, зносіны з фактара, які суправаджае дзейнасць, ператвараюцца ў сутнасны арыбут прафесійнай дзейнасці. Такім чынам, прафесійная кампетэнтнасць для бібліятэкара – гэта, перш за ўсё, камунікатыўная кампетэнтнасць. Кампетэнтнасны падыход у адукацыі выступае ў якасці цэнтральнага ў фарміраванні канкурэнтаздольнага спецыяліста. Ён аб'ядноўвае ў сабе інтэлектуальны і дзейсны кампаненты адукацыі. Паняцце кампетэнтнасці заключаецца ў разуменні працэсу навучання «ад выніку», і яно значна шырэй паняццяў «веды» альбо «уменні». Гэта не проста сума ведаў, уменняў і навыкаў, але яшчэ і здольнасць іх выкарыстання.

Спецыяліст, які валодае кампетэнцыямі, г. з. колам пытанняў, у якіх ён добра дасведчаны і можа іх ужываць у сваёй прафесійнай дзейнасці, з'яўляецца канкурэнтаздольным. Ва ўмовах кан'юнктуры рынку працы спецыяліст-бібліятэкар павінен валодаць цэлым комплексам якасцей, каб эфектыўна канкураваць і рэалізоўваць свой патэнцыял.

У комплекс такіх якасцей уваходзяць:

– камунікатыўныя здольнасці: валоданне тэхналогіяй і пэўнымі навыкамі зносін, вядзення перамоў; уменне будаваць міжасабовыя адносіны, разумець і прымаць матывы і ўстаноўкі партнёраў па зносінах; гатоўнасць да пазітыўных міжасабовых зносін; цягпімасць да іншадумства;

– здольнасці да супрацоўніцтва: уменне быць камунікабельным, кантактным у розных сацыяльных групах, працаваць супольна ў розных камандах і сітуацыях; уменне выкарыстоўваць прадуктыўныя стратэгіі для ўплыву і пераканання людзей, а таксама дзелавыя і асабовыя кантакты як сродак дасягнення сваіх мэт, лёгка прадухіляць канфліктныя сітуацыі альбо ўмела выходзіць з іх, успрымаць свет і людзей у кантэксце агульначалавечых каштоўнасцей.

Бібліятэкару неабходна стаць не настаўнікам, а добразычлівым суразмоўцам чытача. І толькі ў тым выпадку, калі сам чытач выкажа такое жаданне, бібліятэкар будзе яго кваліфікаваным памочнікам у выбары патрэбнай кнігі і іншых інфармацыйных матэрыялаў. Акрамя таго, веданне правіл зносін дапамагае стварыць для наведвальнікаў атмасферу камфорту і ўтульнасці.

Існуе мноства фармулёвак паняцця камунікатыўнай кампетэнтнасці. Яно ўключае два аспекты: кампетэнтнасць і камунікацыя. У тлумачальным слоўніку С. І. Ожагава кампетэнтны чалавек вызначаецца як «дасведчаны, аўтарытэтны ў якой-небудзь галіне». Джон Равен, у сваю чаргу, вызначае кампетэнтнасць, як шматкампанентнае ўтварэнне з кагнітыўным, афектыўным, валявым кампанентамі, а таксама кампанентам, які аб'ядноўвае навыкі і вопыт. Кампаненты адносна незалежныя адзін ад аднаго і маюць якасць кумулятыўнасці і ўзаемазмяняльнасці. З гэтага вынікае, што кампетэнтнасць падаецца як сукупнасць ведаў, уменняў і навыкаў чалавека ў пэўнай галіне дзейнасці. Зыходзячы з вызначэння, *камунікатыўная кампетэнтнасць* – гэта сукупнасць ведаў, уменняў і навыкаў, якія дазваляюць чалавеку эфектыўна ажыццяўляць зносіны.

Пад камунікатыўнай кампетэнтнасцю, паводле А. Б. Дабровіча, разумеецца сістэма ўнутраных рэсурсаў, неабходных для пабудовы эфектыўнай камунікацыі ў пэўных сітуацыях асобаснага ўзаемадзеяння.

Л. А. Пятроўская лічыць, што камунікатыўная кампетэнтнасць утрымлівае ў сабе кампетэнтнасць у зносінах па суб'ект-суб'ектнай і па суб'ект-аб'ектнай схемах зносін, што яна ахоплівае кампетэнтнасць як у вырашэнні прадуктыўных, так і рэпрадуктыўных задач.

І. А. Багданава пад камунікатыўнай кампетэнтнасцю разумее сістэму правіл маўленчых і немаўленчых паводзін у разнастайных камунікатыўных сітуацыях, якая антагенетычна фарміруецца ў чалавека.

Аналіз псіхалагічнай літаратуры дазваляе адзначыць, што не існуе адзначнай трактоўкі паняцця «камунікатыўная кампетэнтнасць», а тым больш «камунікатыўная кампетэнтнасць бібліятэкара». Разам з тым, можна зрабіць наступныя высновы:

1. З'яўляючыся значнай і адносна самастойнай падсістэмай у структуры прафесійнай кампетэнтнасці, камунікатыўная кампетэнтнасць праяўляе сябе як здольнасць асобым чынам і ў пэўных умовах узаемадзеяння з іншымі людзьмі. Паняцце «камунікатыўная кампетэнтнасць» – гэта комплекснае паняцце, таму яго нельга абмяжоўваць ні асобаснымі здольнасцямі, ні дасведчанасцю чалавека ў галіне псіхалогіі зносін, ні ансамблем асобасных рысаў і г. д., бо пры гэтым трактоўка аказваецца аднабаковай.

2. Камунікатыўную кампетэнтнасць асобы варта разглядаць як складанае цэласна-асобаснае ўтварэнне, якое ўключае гуманістычныя арыентацыі, камунікатыўныя каштоўнасці, сукупнасць асабовых якасцей, якія забяспечваюць гатоўнасць да дыялагічных зносін, веданне асноў зносін і культуру ўзаемадзеяння, што праяўляецца ў працэсе зносін.

Сістэмны аналіз камунікатыўнай кампетэнтнасці як інтэграцыйнай якасці асобы дае падставу выдзяліць наступныя яе кампаненты: каштоўнасна-асобасны, кагнітыўны, аперацыйна-дзеясны.

Каштоўнасна-асобасны кампанент уключае гуманістычныя арыентацыі, камунікатыўныя каштоўнасці асобы, сукупнасць асабовых якасцей, якія забяспечваюць гатоўнасць да дыялагічных зносін.

Когнітыўны кампанент аб'ядноўвае веды аб заканамернасцях зносін, камунікатыўных уласцівасцях асобы, вопыт карыстання гэтымі ведамі, вопыт фармулявання задач зносін і мадэлявання камунікатыўных паводзін. Камунікатыўныя веды даюць уяўленне аб тым, што такое зносіны, якія існуюць іх віды, фазы, заканамернасці развіцця; гэта веды аб тым, якія існуюць камунікатыўныя метады і прыёмы, які ўплыў яны аказваюць. Да гэтай галіны адносіцца і веданне ступені развіцця тых ці іншых камунікатыўных уменняў.

Аперацыйна-дзеясны кампанент уключае ўменні і навыкі зносін, якія абумоўліваюць культуру ўзаемадзеяння.

Структурныя кампаненты камунікатыўнай кампетэнтнасці ўзаемазвязаныя і ўзаемазалежныя. Значнае месца займаюць гуманістычныя арыентацыі і камунікатыўныя каштоўнасці, якія перадумоўліваюць наяўнасць тых альбо іншых матываў паводзін, аказваюць значны ўплыў на дзеянні ў непасрэдных зносінах, стымулююць узнікненне патрэбы ў набыцці прафесійна значных камунікатыўных ведаў. Каштоўнасныя арыентацыі, асобасны сэнс прафесіі маюць прынцыповае значэнне для фарміравання індывідуальнага стылю прафесійнай дзейнасці, вызначаючы яго характар.

Кампетэнтныя паводзіны залежаць ад:

– матывацыі і здольнасці ўключацца ў дзейнасць высокага ўзроўню, напрыклад праяўляць ініцыятыву, браць на сябе адказнасць, аналізаваць работу арганізацый альбо палітычных сістэм;

– гатоўнасці ўключацца ў суб'ектыўна значныя дзеянні, напрыклад імкнуцца ўплываць на тое, што адбываецца ў сваёй арганізацыі альбо на кірунку грамадскага руху;

– гатоўнасці і здольнасці садзейнічаць падтрымцы і заахвочванню тых, хто спрабуе ўводзіць новае альбо шукае спосабы больш эфектыўнай работы;

– адэкватнага разумення таго, як функцыянуюць арганізацыя і грамадства, дзе чалавек жыве і працуе, і адэкватнага ўспрымання ўласнай ролі і ролі іншых людзей у арганізацыі і грамадстве;

– адэкватнага ўяўлення аб шэрагу паняццяў, звязаных з кіраваннем арганізацыямі. У лік такіх паняццяў уваходзяць: рызыка, эфектыўнасць, лідарства, адказнасць, камунікацыя, роўнасць, дабрабыт і дэмакратыя.

Шляхі і спосабы фарміравання і ўдасканалення камунікатыўнай культуры бібліятэкара. Шляхі і спосабы ўдасканалення камунікатыўнай культуры бібліятэкара і павышэння яго камунікатыўнай кампетэнтнасці можна сістэматызаваць наступным чынам:

- вывучэнне навуковых падыходаў і метадычных рэкамендацый, накіраваных на паляпшэнне зносін;
- вывучэнне тыповых сітуацый і метадык бібліятэчных зносін, адлюстраваных у публікацыях;
- аналіз заканамернасцей зносін, характару і прычын камунікатыўных паводзін людзей, адлюстраваных у лепшых творах мастацай літаратуры;
- аналіз уласных камунікатыўных паводзін і камунікатыўных паводзін калег у працэсе абслугоўвання карыстальнікаў;
- выкарыстанне ведаў аб зносінах і іх заканамернасцях у рэальных сітуацыях абслугоўвання карыстальнікаў і дзелавых адносін з калегамі;
- мэтанакіраванае самастойнае набыццё камунікатыўных навыкаў і ўменняў у ходзе зносін з карыстальнікамі і падчас падрыхтоўкі і правядзення масавых мерапрыемстваў;
- дзелавыя і ролевыя гульні, разбор канкрэтных сітуацый зносін падчас прафесійнай вучобы і вытворчых нарад;
- сацыяльна-псіхалагічны трэнінг пад кіраўніцтвам спецыялістаў адпаведнай кваліфікацыі.

Як бачым, шляхі павышэння камунікатыўнай культуры бібліятэкара ў значнай ступені залежаць ад самога бібліятэкара і яго асабістага жадання паляпшаць узровень сваіх камунікатыўных паводзін. Але зараз многія бібліятэкі надаюць шмат увагі мэтанакіраванаму павышэнню камунікатыўнай кампетэнтнасці персаналу.

Сучаснае беларускае грамадства мае патрэбу не толькі ў кансалідуючай сістэме ідэй, здольных аб'яднаць розныя колы насельніцтва ў адпаведнасці з іх каштоўнасцямі арыентацыямі, маральнымі нормамі, ладам жыцця, сацыяльнай актыўнасцю, але і ў яшчэ большай ступені ў прафесійна і камунікатыўна падрыхтаванай арміі прапагандыстаў, правайдараў гэтых ідэй. Бібліятэкары па родзе сваёй дзейнасці і сацыяльным статусе заўсёды выступалі ў ролі такіх правайдараў.

Любая ідэалогія, нават сацыяльна значная і тэарэтычна абгрунтаваная, можа замацаваць альбо змяніць грамадскія адно-

сіны толькі ў тым выпадку, калі ў ёй знаходзяць адлюстраванне глыбінныя інтарэсы людзей, сацыяльных груп і пластоў. Нараджэнне і развіццё прыярытэтнай нацыянальнай ідэі прадугледжвае наяўнасць разнастайнасці і плюралізму думак, дыялогу і свабоды выбару, сінтэзу ідэй і базавых каштоўнасцей у мэтах дасягнення дэмакратычнага пагаднення па асноўных праблемах развіцця суверэннай дзяржавы.

Узнікненне і існаванне бібліятэкі як сацыяльнага інстытута вызначалася патрэбамі грамадства, асобных суполак, пластоў і груп у інфармацыйным забеспячэнні ідэалагічнага абгрунтавання сваіх інтарэсаў у палітыцы, эканоміцы, культуры і мастацтве. Чым больш масавай і абвостранай становілася палітычная дзейнасць, тым большую ролю пачынала адыгрываць у ідэалагічных працэсах інфармацыя, і тым у большай ступені бібліятэкі з іх інфармацыйнымі рэсурсамі становіліся своеасаблівымі інструментамі ідэалагічнай арыентацыі чалавека, фарміравання яго светапогляду.

У параўнанні са сродкамі масавай інфармацыі, пад уплывам якіх знаходзяцца шырокія колы насельніцтва, бібліятэка ажыццяўляе інфармацыйнае ўзаемадзеянне з кожным асобным чалавекам, што звяртаецца да яе ў пошуках ведаў, звестак, фактаў, ідэй. Інфармацыйныя патрэбы карыстальнікаў тут індывідуалізаваныя, нават калі яны абумоўлены пэўным сацыяльным запытам і адлюстроўваюць ідэалагічныя, палітычныя і эканамічныя працэсы, што адбываюцца ў свеце тут і зараз. Таму і ўплыў з боку бібліятэкі ажыццяўляецца індывідуальна, дыферэнцавана, з улікам сацыяльна-псіхалагічных характарыстык асобы абанента, з ужываннем адпаведных метадык узаемадзеяння і пры наяўнасці зваротнай сувязі на ўсіх этапах кантакту.

Нават калі ў групавым і франтальным абслугоўванні бібліятэкар сутыкаецца з вялікай сукупнасцю наведвальнікаў, ён бачыць перад сабой не масу, не натоўп, не абстрактную аўдыторыю, а канкрэтных людзей, з якімі ажыццяўляецца кантакт у абставінах непасрэдных зносін. У адрозненні ад журналіста, які стварае свой інфармацыйны прадукт у разліку на шырокія і аморфныя колы чытачоў, слухачоў, гледачоў і не мае магчымасці, непасрэдна назіраючы за іх рэакцыяй, змяніць нешта ў трансліруемай інфармацыі, бібліятэкар бачыць, чуе, адчувае жывую рэакцыю, водгук аўдыторыі і можа перабудавацца ў ад-

паведнасці з ёй, знайсці больш дзейсныя спосабы давядзення інфармацыі, максімальна ўзмацняючыя яе ўплыў.

Усё гэта не толькі з'яўляецца спрыяльнай перадумовай эфектыўнага сацыяльна-псіхалагічнага ўздзеяння, але і патрабуе ад бібліятэкара ўжывання больш тонкіх і дакладных, псіхалагічна абгрунтаваных метадык узаемадзеяння з чытачамі пад час інфармацыйных стасункаў. Бібліятэчная прафесія адносіцца да шэрага спецыяльнасцей, якія арганічна звязаны са зносінамі, больш таго, зносіны сталі неад'емнай кампанентай прафесійнай дзейнасці бібліятэкара, а кампетэнтнасць у зносінах, альбо камунікатыўная кампетэнтнасць – умовай яго прафесійнай кампетэнтнасці.

Камунікатыўная кампетэнтнасць – гэта сукупнасць камунікатыўных здольнасцей, камунікатыўных уменняў і камунікатыўных ведаў, адэкватных камунікатыўным задачам і дастатковых для іх вырашэння. *Камунікатыўная кампетэнтнасць бібліятэкара* складаецца з наступных элементаў: *умення адэкватна ўспрымаць і разумець суразмоўніка, здольнасці данесці да яго інфармацыю ў той форме, якая максімальна адпавядае псіхалагічным характарыстыкам асобы, ступені сфарміраванасці яе інфармацыйнай культуры, мэтам і задачам звароту да дадзенай інфармацыі.* Не апошнюю ролю адыгрывае і спосаб самапрэзентацыі бібліятэкара як спецыяліста і чалавека, дэманстрацыя яго лепшых прафесійных, асобасных і камунікатыўных якасцей, бо ацэнка асобы бібліятэкара з боку чытача заўсёды становіцца альбо адмоўна ўплывае на ўспрыманне інфармацыі.

Асабліва гэта датычыцца інфармацыі, здольнай уплываць на фарміраванне каштоўнасных арыентацый, светапогляду, сістэмы ацэнак і пераваг. У рэшце рэшт, уменне стварыць атмасферу, спрыяльную для засваення пэўных ідэй, адыграе не менш значную ролю, чым наяўнасць і слушнасць саміх ідэй. Усё гэта патрабуе новага падыходу да навучання будучых бібліятэкараў, пэўных змен арганізацыі вучэбнага працэсу ў напрамку яго псіхалагізацыі, незалежна ад таго, для бібліятэк якога тыпу мы рыхтуем спецыяліста.

На кафедры менеджменту інфармацыйна-дакументнай сферы ствараюцца перадумовы для таго, каб працэс фарміравання камунікатыўнай кампетэнтнасці будучых бібліятэкараў і інфармацыйных работнікаў уяўляў сабой стройную сістэму. Безумоўна,

у метадалагічным, тэарэтычным аспекце яна грунтуецца на сучасных дасягненнях псіхалага-педагагічных навук, якія выкладаюцца студэнтам. Але для фарміравання камунікатыўных навыкаў і ўменняў адной тэорыі недастаткова. Як немагчыма навучыцца плаваць, не ўваходзячы ў ваду, так немагчыма набыць навыкі зносін, не ўступаючы ў зносіны. Тым больш што бібліятэчныя, інфармацыйныя зносіны маюць сваю спецыфіку, якая не знаходзіць адлюстравання ў агульнатэарэтычных дысцыплінах.

Спецыфічныя асаблівасці зносін у працэсе бібліятэчна-інфармацыйнага абслугоўвання разглядаюцца ў шэрагу спецыяльных і дысцыплін па выбары, такіх як «Бібліятэчныя зносіны», «Псіхалогія кіравання», «Бібліятэчная канфлікталогія» (Н. У. Клімянкова). Не менш значымі для падрыхтоўкі да актыўных зносін з чытачамі з'яўляюцца і вучэбныя дысцыпліны, у якіх аналізуецца псіхалагічная прырода чытання і сутнасць яго ўплыву на фарміраванне светапогляду асобы карыстальніка: «Чытачазнаўства», «Псіхалогія чытання» (С. А. Паўлава). Фарміраванню навыкаў зносін падчас групавога і фронтальнага абслугоўвання прызваны спрыяць дысцыпліны «Паблік рылейшнз» (С. А. Паўлава), «Тэхналогія культурна-дасугавай дзейнасці бібліятэк» (Ю. А. Пераверзева) і інш.

Змест асноўнай дысцыпліны «Абслугоўванне карыстальнікаў бібліятэк» таксама ў значнай ступені накіраваны на падрыхтоўку будучых бібліятэкараў да зносін з чытачамі. Лабараторна-практычныя заняткі пабудаваны такім чынам, каб студэнты, незалежна ад спецыялізацыі, аналізавалі тыповыя сітуацыі зносін, што адбываюцца ў працэсе абслугоўвання, адпрацоўвалі камунікатыўныя навыкі і ўменні. Асабліва важная роля ў падрыхтоўцы будучых спецыялістаў надаецца правядзенню групай масавага мерапрыемства, прысвечанага актуальнай праблеме грамадскага жыцця, якая знайшла адлюстраванне ў творах друку.

На першы погляд, дысцыпліны «Арганізацыя і тэхналогія бібліяграфічнай работы» (АТБР), «Бібліятэчна-інфармацыйны менеджмент», «Бібліятэчна-інфармацыйны маркетынг» не маюць непасрэднага дачынення да фарміравання камунікатыўнай культуры студэнтаў, але ўскосна кожны з іх уносіць сваю лепту ў дадзены працэс. Так, падчас выканання лабараторных работ, прысвечаных арганізацыі індывідуальнага і групавога інфармавання (АТБР), фарміравання аптымальнага маральна-псі-

халагічнага клімату ў калектыве (менеджмент), правядзення і аналізу маркетынговых даследаванняў (маркетынг), асабліва калі заняткі праводзяцца ў выглядзе дзелавой гульні, у студэнтаў фарміруюцца навыкі вядзення дзелавой размовы, дыскусіі, публічнага выступлення, узаемадзеяння ў калектыве.

Але каб асобныя намаганні ператварыць у стройную сістэму фарміравання камунікатыўнай кампетэнтнасці студэнтаў, неабходна ўключыць у навучальны працэс трэнінг камунікатыўнай кампетэнтнасці, прызваны выхаваць у будучых бібліятэкараў навыкі і ўменні, якія забяспечваюць псіхалагічнае ўзаемадзеянне з чытачамі ў працэсе бібліятэчна-інфармацыйнага абслугоўвання і з калегамі па рабоце ў ходзе супольнай дзейнасці.

Заняткі павінны быць накіраваны на вырашэнне наступных задач: засваенне канцэпцыі камунікатыўнай кампетэнтнасці ва ўзаемадзеянні партнёраў па зносінах, адпрацоўка навыкаў уступлення ў кантакт з выкарыстаннем сігналаў, якія спрыяюць узаемадзеянню (вербальных, невербальных, паралінгвістычных), адпрацоўка навыкаў актыўнага слухання (фармулявання правільных пытанняў, «малай размовы», удакладнення і заахвочвання да разгортвання адказу, перафразіравання, інтэрпрэтацыі), адпрацоўка тэхнік зніжэння эмацыянальнага напружання (падкрэслівання агульных мэт, каштоўнасцей, падкрэслівання значнасці партнёра, вербалізацыі эмацыянальных станаў). Трэнінг можа існаваць як самастойна ў якасці сацыяльна-псіхалагічнага практыкуму, так і ў межах спецыяльна распрацаванай дысцыпліны.

У любым выпадку спецыялістам інфармацыйна-дакументнай сферы для актыўнага ўдзелу ў працэсе фарміравання і распаўсюджвання інфармацыйнай культуры неабходна спецыяльнае навучанне, авалоданне сродкамі псіхалагічнага ўздзеяння, накіраванага на развіццё ведаў, сацыяльных устаноў, уменняў і вопыту ў галіне міжасабовых зносін, якія выступаюць у якасці інструмента плённай дзейнасці бібліятэчна-інфармацыйных устаноў.

Літаратура

1. Алтухова, Г. А. Основа культуры речи библиотекаря / Г. А. Алтухова. – М. : Литера, 2008. – 167 с.

2. Алтухова, Г. А. Профессиональная этика библиотекаря : учеб. пособие / Г. А. Алтухова. – М. : Изд-во МГУКИ, 2000. – 112 с.

3. Даниленко, О. И. Культура общения и ее воспитание / О. И. Даниленко. – Л. : ЛГИК, 1989. – С. 62–76.

4. Добрович, А. Б. Воспитателю о психологии и психогигиене общения / А. Б. Добрович. – М. : Просвещение, 1987. – С. 164–214.

5. Езова, С. А. Культура общения библиотекарей : учеб.-метод. пособие / С. А. Езова. – М. : Либерия-Бибинформ, 2004. – 143 с.

6. Клименкова, Н. В. Некоторые аспекты формирования коммуникативной культуры библиотекаря / Н. В. Клименкова, О. В. Бушуева // Вопросы библиотековедения и библиографоведения. – Минск, 1992. – Вып. 13. – С. 23–36.

7. Клименкова, Н. В. Читательское общение как фактор формирования культуры чтения / Н. В. Клименкова // Тезисы докл. междунар. конф. – Вильнюс, 1992. – С. 49–51.

8. Клименкова, Н. В. Библиотекарь в общении с читателями / Н. В. Клименкова // Массовая библиотека'93 : теория и практика : сб. – М., 1993. – С. 9–15.

9. Манукян, Л. И. Коммуникативная компетентность библиотекаря : подходы к уточнению понятия / Л. И. Манукян // Бібліятэкі і музеі ў сістэме інавацыйнай дзейнасці : матэрыялы навук.-практ. канф. (21–22 кастр. 2009 г.). – Мінск, 2010. – С. 222–227.

10. Манукян, Л. І. Фарміраванне камунікатыўнай кампетэнтнасці як фактар прафесійнай самарэалізацыі бібліятэкара / Л. І. Манукян // Сацыяльна-педагагічныя аспекты дзейнасці бібліятэк Беларусі і іх кадравое забеспячэнне. – Мінск : БДУКМ, 2012. – С. 202–216.

11. Петровская, Л. А. Компетентность в общении: социально-психологический тренинг / Л. А. Петровская. – М. : Изд-во МГУ, 1989. – С. 141–169.

ЗАКЛЮЧЭННЕ

Сутнасць і прырода чытання, яго ўплыў на развіццё асобы невыпадкова сталі прадметам даследавання ў сучаснай псіхалогіі, педагогіцы, сацыялогіі, бібліятэчнаўстве. Вынікі сведчаць: чытанне спрыяе фарміраванню здольнасці мысліць катэгорыямі, ахопліваць цэлае і выяўляць супярэчнасці, сувязі паміж разнароднымі з’явамі, што дазваляе больш адэкватна ацэньваць сітуацыю і хутчэй знаходзіць правільнае выйсце з яе. Акрамя таго, чалавек, які чытае, адрозніваецца вялікім аб’ёмам памяці, актыўным творчым уяўленнем. Яго мова больш выразная, запас слоў багаты, думка фармулюецца дакладна і свабодна. Такія людзі, як правіла, добра пішуць, лёгка ўступаюць у кантакты і больш прывабныя ў зносінах. Чытанне таксама спрыяе развіццю здольнасці да крытычнага мыслення, імкнення да незалежнасці і ўнутранай свабоды, самастойнасці ў меркаваннях і паводзінах. Як вынік – чытанне фарміруе якасці, уласцівыя найбольш развітому і сацыяльна каштоўнаму чалавеку.

Разам з тым стратэгія вывучэння і псіхалага-педагагічнага забеспячэння чытацкага развіцця не заўсёды адпавядае сучасным патрабаванням. Назіраецца зніжэнне культуры чытання, змяненне яго каштоўнаснага статусу. Ва ўмовах экспансіі экраннай культуры чытанне не проста адыходзіць на другі план, але нават часам успрымаецца як архаізм. Спецыялісты ў галіне чытання адзначаюць шэраг адмоўных тэндэнцый:

- доля чытання ў структуры вольнага часу няўхільна скарачаецца;
- чытанне становіцца ўсё больш утылітарным і прагматычным;
- прыярытэт аддаецца масаваму і забаўляльнаму чытанню;
- традыцыйная кніга як крыніца інфармацыі знаходзіцца ў жорсткай канкурэнцыі з электроннымі носьбітамі;
- змястоўнае самаадукацыйнае чытанне становіцца элітарным заняткам.

Названыя тэндэнцыі праяўляюцца ў развітых краінах, можна сказаць, маюць сусветны характар. Прагрэсіўная супольнасць падкрэслівае, што далучэнне да чытання, павышэнне яго коль-

касных і якасных характарыстык неабходна лічыць агульнанацыянальнымі праблемамі, ад вырашэння якіх залежыць будучыня.

Пераадоленне негатыўных тэндэнцый у зніжэнні ўзроўню культуры чытання звязана, у першую чаргу, з актывізацыяй вывучэння чытача і чытацкіх паводзін. Вось чаму сацыялогія чытання, яе методыка і вынікі даследаванняў выклікаюць вялікую зацікаўленасць бібліятэчнай супольнасці. Даследчыкі прыходзяць да высновы аб неабходнасці стварэння ў Беларусі дзяржаўнай праграмы падтрымкі і развіцця чытання.

Усе, хто зацікаўлены ў актывізацыі намаганняў грамадства па прыцягненні да чытання нечытаючых і мала чытаючых колаў насельніцтва, павышэнні якасці чытання, падкрэсліваюць неабходнасць вывучэння псіхалагічных аспектаў узаемадзеяння чытача з тэкстам. Псіхалогія чытання вызначае кірункі ўдасканалення тэорыі і тэхналогіі чытацкага развіцця, якое адбываецца ў трох сферах: чытацкай свядомасці, чытацкай дзейнасці і чытацкіх зносін. Культура чытання выступае ў якасці ўніверсуму развіцця асобы. Фарміраванне культуры чытання з'яўляецца стратэгічнай мэтай у чытацкай сацыялізацыі асобы, павышэнні яе творчага патэнцыялу. Культура чытання адначасова з'яўляецца прадуктам і фактарам асобаснага развіцця. Асабліва гэта важна ў сувязі з тым, што чытач знаходзіцца зараз на перакрываванні кніжнай і камп'ютарнай культур пры экспансіі відэакультуры.

Чытанне разглядаецца таксама і як вялікая праца, выніковая тэхналогія інтэлектуальнага самаразвіцця, спосаб уключэння чалавека ў сусветную культуру. У адрозненні ад успрымання аўдыявізуальных сродкаў камунікацыі, яно патрабуе пэўных намаганняў. У працэсе чытання заўсёды прысутнічае элемент творчасці, таму яго развіваючая функцыя нікім не аспрэчваецца.

Даследаванні сведчаць, што пашырэнне магчымасцей доступу да інфармацыі не прыводзіць аўтаматычна да актывізацыі яе выкарыстання нават такімі заўзятымі чытачамі, як навукоўцы. Патрэбна мэтанакіраваная дзейнасць па прапагандзе новых інфармацыйных рэсурсаў і навучанні карыстанню імі. Таму праблема бібліятэчных зносін, псіхалага-педагагічнага ўзаемадзеяння бібліятэкара з карыстальнікам набывае новае гучанне ў інфармацыйным грамадстве. Любая інфармацыя ствараецца для выкарыстання. Бібліятэкар прымае актыўны ўдзел не толькі ў зборы, сістэматызацыі і захаванні інфармацыі на розных

носьбітах, але і ў яе засваенні карыстальнікам, выступаючы ў якасці пасрэдніка, правайдара, кансультанта і памочніка. Камунікатыўная кампетэнтнасць бібліятэкара, яго ўменне выслушаць чытача, зразумець яго, данесці сваю думку ў даступнай форме, станоўча паўплываць на чытацкую свядомасць, чытацкую дзейнасць і чытацкія зносіны – залог паспяховай самарэалізацыі бібліятэчнага спецыяліста.

У працэсе рэалізацыі сучасных псіхолага-педагагічных тэхналогій уплыву на чытанне і чытацкія паводзіны вялікую ролю адыгрывае фактар чытацкіх зносін. Менавіта меркаванні людзей, аўтарытэтных у галіне чытання, аказваюць найбольш моцны ўплыў на яго змест і характар, вызначаюць вектар чытацкіх паводзін. Арганізацыя пры бібліятэках чытацкіх аб'яднанняў, клубаў па інтарэсах, фарміраванне спрыяльнага бібліятэчнага асяроддзя, якое стымулюе міжасобасныя чытацкія зносіны, у канчатковым выніку, накіравана на павышэнне культуры чытання, забеспячэнне самаадукацыі і самарэалізацыі чытачоў, спасціжэнне праз кнігу і чытанне сацыяльнага і маральнага вопыту, назапашанага чалавецтвам.

Развіццё інфармацыйных тэхналогій патрабуе ад педагогаў і бібліятэкараў, усіх, хто мае дачыненне да інфармацыйна-дакументнай сферы, распрацоўкі і выкарыстання адпаведных псіхолага-педагагічных тэхналогій чытацкага развіцця, фарміравання культуры чытання як у шырокім, філасофскім, культуралагічным сэнсе, так і ў плане навучання змястоўнаму, прадуктыўнаму чытання; выхавання паважлівых адносін да кнігі, бібліятэкі; фарміравання навыкаў чытацкіх зносін, уменняў фармуляваць і выказваць свае думкі, слухаць і чуць суразмоўніка.

Сучасныя інфармацыйныя тэхналогіі патрабуюць гуманітарызацыі, а гуманітарызацыя павінна абапірацца на інфармацыйныя тэхналогіі. У галіне сацыялагічнага і псіхолага-педагагічнага суправаджэння чытання патрэбна палітыка, якая спалучала б традыцыйныя каштоўнасці, без якіх немагчыма захаванне нацыянальнай самабытнасці, і тэхналагічныя дасягненні, без якіх няма прагрэсу.

Вучэбнае выданне

Клімянкова Ніна Уладзіміраўна

САЦЫЯЛОГІЯ І ПСІХАЛОГІЯ ЧЫТАННЯ

Вучэбна-метадычны дапаможнік

Рэдактар А. А. Ляўкевіч

Тэхнічны рэдактар А. Д. Захарэвіч

Дызайн вокладкі А. Д. Захарэвіча

У афармленні вокладкі выкарыстана карціна
«A Girl Reading» («У аранжарэі») (1878 г.) Ч. Э. Перуджыні

Падпісана ў друк 2015. Фармат 60x84 ¹/₁₆.

Папера пісчая № 2. Рызаграфія.

Ум. друк. арк. 12,32. Ул.-выд. арк. 10,76. Тыраж 100 экз. Заказ .

Выдавец і паліграфічнае выкананне:

УА «Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў».

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 1/177 ад 12.02.2014.

ЛП № 02330/456 ад 23.01.2014.

Вул. Рабкораўская, 17, 220007, г. Мінск.

РЕПОЗИТОРИЙ БГУКИ

РЕПОЗИТОРИЙ БГУКИ

РЕПОЗИТОРИЙ БГУКИ